

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

დ. ბერძენიშვილი

ნ ა რ კ ვ ე ვ ე ბ ი

საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან

ქ ვ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი

ნ ა კ ვ ე თ ი I

გამოცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი

ქვემო ქართლი ერქვა საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპირო მხარეს. მეზობელ ქრისტიანულ და მაჰმადიანურ ქვეყნებთან სიახლოვის გამო. იგი უფრო ხშირად განიცილიდა ღრმა პოლიტიკურ. ეკონომიკურ და ეთნიკურ ცვლილებებს, ეიდრე ჩვენი ქვეყნის შიდა რაიონები. წინამდებარე ნაწევთში ამ კუთხის ზოგადი ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების სხვადასხვა ასპექტია განხილული; მათ მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრეს ქვემო ქართლის საბოლოო ისტორიული ხედვრი.

შესავალი

ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლა, დამყარებული ამ მხარის გეგმაზომიერ დაზვერვებზე, შედარებით ახალი საქმეა. ახალია იმის მიუხედავად, რომ უკვე ასწლეულებია, რაც რუსეთის იმპერიაში შესულ საქართველოს ამ ნაწილს პირველი უცხოელი მოგზაურები ეწვივნენ. დიუბუა დე მონპერე, ბართოლომე, აბიზი და სხვ. იყვნენ ისინი, რომელთაც სხვადასხვა ხასიათის ცნობები, წარწერათა ასლები პირველად შეაგროვეს ამ მხარეში. მათ მიერ შეკრებილი ეს მასალა, შესაბამისი შენიშვნებითა თუ განმარტებებით, თანდათან გამოქვეყნდა ცალკეულ გამოცემებსა და რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის პერიოდიკაში¹.

შემდეგ აქ სარგის ჯალაღანცმა იმოგზაურა, რომელმაც „დიდი სომხეთის“ სხვა ნაწილებთან ერთად, ქვემო ქართლიც მოიხილა და თავისი ნაშრომი 1858 წ. გამოაქვეყნა².

ქვემო ქართლის ფიზიკური გეოგრაფიის, მისი გზების საინტერესო აღწერილობა დაგვიტოვა ფილიპოვმა, რომელმაც ყველაფერი სამხედრო თვალსაზრისით განიხილა. მან თბილისის გუბერნია შემოიარა ამ მიზნით და ეს დაკვირვებანი გადმოსცა 1872 წ. დასტამბულ წიგნში³.

XIX საუკუნის ეთნიკური და განსაკუთრებით ეკონომიკური გეოგრაფიის მნიშვნელოვანი საკითხებია შესწავლილი ა. ერიკოვისა და ს. მაჩაბლის ნაშრომებში, რომლებიც კარგად იცნობდნენ ამ მხარეს და მთავრობას აწვდიდნენ სათანადო მასალებს⁴.

უფრო გვიან აქ ექსპედიცია ჩაატარა პროფ. ა. ხახანაშვილმა⁵. მოგზაურობდნენ სხვებიც, რომელთა წერილები თუ შენიშვნები გაფანტულია იმდროინდელ პერიოდულ გამოცემებში, მაგრამ ისინი ან ცალკეულ ძეგლებს ეხებიან⁶, ან მათ წერილებს საგაზეთო ფელეტონების სახე აქვთ⁷.

¹ Dubois de Montpéroux. Voyage autour du Caucase. IV. Paris, 1840; იხ. აგრეთვე ატლასი; 2. ბროსე შეცნობათა აკადემიის ორგანოებში: Mémoires de l'Académie des sciences à St. Petersburg. VI serie. t. IV. 1840; Mélanges Asiatiques. t. II. I-re, 3-e livraison, 1854; Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, II—III livraison, 1851.

² ი. ჯ ა ლ ა ჯ ხ ა ნ ე, ბანაიყორიქიქის 'ი მხენ ლაყაითან. მასან რ, 1858.

³ Ф и л и п о в. Военный обзор Тифлисской губернии и Закатальского края. Спб., 1872.

⁴ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тиф. 1885, т. II, т. V, т. VII, 1887.

⁵ Материалы по археологии Кавказа, вып. VII. Москва, 1898.

⁶ Е р и ц о в. Монастырь Ахтала. КСТ, 1872, I; С. М а ж и н к о в. Памятники древности... СМОМК XIII и т. д.

⁷ ივ. ჩ ი ქ ვ ა ნ ი. შულვერი. „ივერია“, 1902, № 153; Х о н е л и. По Борчалинскому уезду... «Кавказ», 1844, сс. 235, 247 и т. д.

მიუხედავად დიდი, თავისთავადი მნიშვნელობისა, ამ ნაშრომთაგან უმრავლესს არ ახასიათებდა მასალის სისრულე, არ იძლეოდნენ ნათელ სურათს ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული წარსულის აღსადგენად (მათ არც ჰქონიათ ასეთი მიზანი), ხოლო ზოგი — აშკარად ტენდენციურიც იყო.

სრულიად განსხვავებული (ინტენსივობითა და შესრულების ხარისხით) იყო ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ ჩატარებული დიდი მუშაობა ქვემო ქართლში. იგი არ იფარგლებოდა მხოლოდ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა შეგროვებით და სხვა მასალებსაც (ძველი საბუთები, თუ ხელნაწერები, ეკლესია-მონასტრების ანაზომ-ჩანახატები, გადმოცემები და სხვ.) უხვად კრებდა. მისი ეს ნაყოფიერი მოღვაწეობა ასახულია სხვადასხვა დროის მრავალრიცხოვან გამოცემებში. მათში მოცემულია მეცნიერის მიერ მოპოვებული არაერთი პირველ-ხარისხიანი ძეგლი და მრავალი საყურადღებო დაკვირვებაც ამ მხარის შესახებ.

ქვემო ქართლში ხშირი ექსკურსიები ჰქონდა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგსაც. სავსე დაკვირვებათა საფუძველზე, მას არაერთი საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული თავის შრომებში, რომლებიც ამ მხარის ისტორიის სხვადასხვა საკითხებს ეხება⁹.

ქვემო ქართლის ისტორიული შესწავლის საქმეში ახალი საფეხური იყო ლ. მუსხელიშვილის მიერ ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები, რომლებსაც თან ახლდა გასათხრელ პუნქტებთან დაკავშირებული დაზვერვები. სხვადასხვა საკითხების დამუშავებისას, მეცნიერის მიერ ერთიანად იყო მოხმობილი წერილობითი წყაროები, ტოპონიმია, არქეოლოგიური, ეპიგრაფიკული მასალა, საერო თუ სასულიერო ხუროთმოძღვრების ძეგლთა მონაცემები¹⁰; ამიტომ ამ შრომებს ყოველთვის დიდი მნიშვნელობა ექნებათ ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების შესწავლისას.

1948-50 წლებში ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტმა აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით ჩაატარა ისტორიულ-არქეოლო-

⁹ ექვთ. თაყაიშვილი. არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. I. 1907. Археологические экскурсии разыскания и заметки Е. Такашвили. ИКОИМАО, вып. I—II, III, 1913; Тифлис; კატალოგი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გამოფენისა. ტფილისი, 1920; ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი. 1924; სომხით-საორბელოს ძეგლების წარწერები. ნაწ. I, 1929, პარიზი; ნაწ. II, თსუ შრომები, ტ. 43, 1951; როდის შეიცვალა იბერთა სახელწოდება ქართველთა სახელწოდოდ. „მნათობი“, 1948, № 8.

¹⁰ ლ. მ. - ბ. Несклько слов о термине «сомех». ХВ, VI, 1917; ქვემო ქართლის ზოგადი მნიშვნელობის მქონე გეოგრაფიული ნომენკლატურისათვის ძველად. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადი. I—II. 1923—24; К вопросу о местоположении Цуртава. Изв. КОРГО, т. XXIV; ლ. მ. - ბ. Гаджен-Гачиан. ХВ, VI, 1917; Из материалов поездки на Цалку в 1924 г. Изв. КИАИ, т. IV, 1925; ჯობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927; ლ. მ. - ბ. Об экспедиции в Лори-Ташир и по ущелью Машавери летом 1926 г. Изв...IV, 1926; ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვრება და მათი ვინაობა; ტფილისი, 1928; თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის. მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის, 1934. ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა. თსუ შრომები, ტ. 108, 1964.

¹¹ ლ. მ. - ბ. ე. ი. შვილიშვილი. ბოლნისი. „ენიშის“ მოამბე, III, 1938; დმანისი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა. თბ., 1938; არქეოლოგიური ექსკურსიები. თბ., 1941; სამშვილდის სიონის წარწერები და აწვენების თარიღი. „ენიშის“ მოამბე, XIII, 1943; გუდარხის პირველი და მეორე (1938 და 1939 წწ.) არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში. ლ. მუსხელიშვილისა და ვ. ჯუღარიძის რედაქციით, 1954.

გიური ექსპედიცია თეთრი წყაროს რაიონში. აღირიცხა და რუკაზე იქნა დატანილი მანამდე უცნობი მრავალი ძეგლი; სამაროვნები, ნასოფლარები და ციხე-კოშკების ნანგრევები, მონასტრები, საყდრები, ეპიგრაფიკული ძეგლები და სხვ., რომელთა ხნოვანება უძველესი დროიდან XVIII ს-მდე აღწევს (მასალები ინახება ისტორიის ინსტიტუტში). მიუხედავად იმისა, რომ ამ ექსპედიციის დროს მოპოვებული მასალის ნაწილი გამოქვეყნდა¹¹, ისინი მაინც სხვა კუთხით იკვლევნენ ქვემო ქართლს (არქეოლოგია, ეთნოგრაფია, ხურთმოდღერების ისტორია). ისტორიულ-გეოგრაფიული დაკვირვებები ექსპედიციის ხელმძღვანელს გამოუქვეყნებელი დარჩა და ამჟამად მის არქივშია დაცული.

სამაგიეროდ, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნ. ბერძენიშვილის „საქართველოს ისტორიის საკითხები“-ს I და VIII ტომებს, რომლებიც 1964 და 1975 წლებში გამოქვეყნდა. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისადმი მიძღვნილ ამ წიგნებში, ქვემო ქართლის შესახებაც მეტად საყურადღებო მოსაზრებანი გამოთქმული¹².

ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილების ჩამოყალიბების შემდეგ (1956 წ.) ჩვენი ინსტიტუტის ამ წამოწყებას გეგმაზომიერი, ისტორიულ-გეოგრაფიული დაზვერვების ხასიათი მიეცა. ხელმძღვანელის — აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ შემუშავდა და გაფართოვდა ექსპედიციათა მიზანდასახულობანი. ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამ, რომლის მონაწილეებმაც ფეხდაფეხ შემოიარეს საქართველოს ფარგლებში დარჩენილი რაიონები ამ ისტორიული პროვინციისა, ექსპედიციათა შედეგების ნაწილი უკვე დაბეჭდა საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებულის I და II ნომრებში, ასევე სხვა პერიოდულ გამოცემებში¹³.

¹¹ ი. გ რ ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. თეთრი წყაროს რაიონის ნასოფლარები. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XV, № 5, 1954; ლ. ბოკოროშვილი. ალგეთის ხეობის ძველ მოსახლეობა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით; ქვემო ქართლის ისტორიული ეთნოგრაფიიდან, საფლავის ძეგლები. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VIII, თბ., 1956; ირ. ციციშვილი, მონასტრის არქიტექტურული კომპლექსი. მიმოხილველი, II, თბ., 1951; ირ. ციციშვილი, პარ. ზაქარაია. ნადარბაზევი. მასალები საქ. და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I, 1955; ირ. ციციშვილი, რუსთაველის ეპოქის ძეგლები ქვემო ქართლში. „ძეგლის მეგობარი“, № 8, 1966; პ. ზაქარაია. ქვემო ქართლის ექსპედიცია. ძიებანი საქ. და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, და სხვ.

¹² ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიცია 1932 წ.; აძიკეის წარწერების გამო; ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა; ძველი თბილისის ტოპონიმებიდან (აგარანი). ტ. I; (ქვემო ქართლი), ტ. VIII.

¹³ ლ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის საველე სამუშაოთა (1956—1958 წწ.) შედეგები; გ. გრიგოლია, თ. ტატიშვილი. ქვემო ქართლის უძველესი ძეგლები. გ. ციციშვილი. წოდვი (ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი); დ. ბერძენიშვილი. ფანსეკრეტელთა ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიიდან (წერაქვის უცნობ წარწერასთან დაკავშირებით); ლ. მუსხელიშვილი. აღმავალ-ვაგის ციხე. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული. I, თბ., 1960; დ. ბერძენიშვილი. ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II, თბ., 1964; დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, „მაცნე“, 1968, № 61; დ. ბერძენიშვილი. დმანლის ამირას უცნობი წარწერა ფინეზურის ხეობიდან. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, XXXIII, 3, 1964; დ. ბერძენიშვილი. სოფელ სიონის ისტორიიდან; თ. თოდრაია. მანგლისის ხევი. „ძეგლის მეგობარი“, № 21, 1970; დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლი (მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნობა). „ძეგლის მეგობარი“, № 30, თბ., 1972; დ. ბერძენიშვილი. ორი ქვაყარის ბაზისი ქვემო ქართლიდან. ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976; დ. ბერძენიშვილი. წარწერები სოფელ ცხნარიდან. „ძეგლის მეგობარი“, № 43—44, 1977 და სხვ.

ბოლოს, ცალკე უნდა აღინიშნოს საყურადღებო გამოკვლევა დ. მუსხელიშვილისა—„საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები“ (1977 წ.), სადაც ქვემო ქართლს შესაფერისი ადგილი ეთმობა.

„ნარკვევების“ წინამდებარე ნაკვეთი ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიის ზოგად საკითხებს ეხება; მისი ცალკეული ქვეყნების ისტორიულ-გეოგრაფიული განვითარების ჩვენებს შემდეგ ნაკვეთში შევეცდები.

**ქვემო ქართლის ფიზიკური და ეკონომიკური
გეოგრაფიის მოკლე მიმოხილვა**

ქვემო ქართლის გეოგრაფიული საზღვრები სამი მხრიდან (S, W, N) ძირითადად წყალგამყოფ ქედებს მიჰყვება: ბამბავ-ერევნის, ჭავახეთ-სამსრის და თრიალეთისას; აღმოსავლეთიდან მას გარეკახეთის ფერდობები და აწინდელი აზერბაიჯანის მშრალი სტეპები ემიჯნება (იხ. სქემა 1).

ამ მხარის მთელი ტერიტორიის დაახლ. $2/3$ მთებსა და ხეობებს უჭირავს, $1/3$ — დაბლობია; აქ უდიდესია მტკვრისპირა ზოლი (მარჯვენა და მარცხენა სანაპიროზე), სადაც გაშლილია სოღანლულისა და კოდა-კუმისის მინდვრები, ალგეთის, ქეიის, ყარაიაზისა და ყაზახის ველები. აქვე უნდა აღინიშნოს წალკა-თრიალეთის, ბაშკიჩეთ-გომარეთის პლატოები, რომლებიც 1200-2000 მ-მდე სიმაღლეზეა გაშლილი, ხოლო მათ ირგვლივ აღმართული მწვერვალების უმაღლესობა 2500—3000 მ-მდე აღწევს.

ხეობათა უმეტესობა ტყიანია, რასაც მდინარეთა შუა და ზოგან ზემო წელის ნაწილიც უკავია, ხოლო ველები უტყეოა როგორც ბარში, ისე ზეგანზე. ტყის მცენარეულობა ძირითადად ვრცელდება ზღვის დონიდან 800—1000 მ-დან 1600—1800 მ-მდე¹.

სამი მხრიდან ქედებით მორკალული ქვემო ქართლის ყველა ძირითადი მდინარე მტკვრის აუზის მარჯვენა სანაპიროში ექცევა. ესენია ევრის (სკვირეთის), ალგეთის, ქეიის, მაშავრის, ფოლადაურის, შულაერისწყლის, დებედის, ინჯის, ალსტაფის, ახუმის (პასანსუ), თაუზის, ჯსრიკის და ძეგამის წყლები. დებედის შემდეგ, ძეგამის ჩათვლით, ესენი ახლა სომხეთისა და აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე მიედინებიან. ჩამოთვლილთაგან ყველა მთის მდინარეა, მრავალი შენაკადებით, რომლებიც შუა წელზე ღრმა ხეობებს ქმნიან, მერე, რაკილა გაივაცემენ, არხებსა და სარწყავებში იყარვებიან. ზაფხულობით მხოლოდ ქეია, დებედა, ალსტაფურა და ძეგამი თუ აღწევენ შესართავამდე. ეს წყლები თევზითაა სავსე; აქაა კალმახი, ორაგული, წვერა, ჭანარი, რასაც ადგილობრივი მოსახლეობის მეურნეობაში ძველად ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა.

მტკვარი, ქვემო ქართლის გაყოლებით, ფართო რიყებზე მიედინება ტოტებად დანაწილებული. ტოტები კუნძულებითაა გაყოფილი, რომელთა ნაწილი ტევრს დაუფარავს. მტკვრის ქალები, სადაც ირემი, ტახი, ხოხობი ბინადრობდა, ცნობილი სანადირო ადგილი იყო ძველად.

ამ მხარის „აღმოსავლეთისა და დასავლეთ ნაწილებს შორის რამდენი-

¹ МИЭБГКЗК, II, Тиф. 1885, გვ. 3; VIII, 1887, გვ. 372; ლ. შ ა რ უ ა შ ე ი ლ ი. საქარ თველოს ფიზიკური გეოგრაფია. I. თბ., 1969, გვ. 42, 135.

მე ჰიფსომეტრული ზონაა მოქცეული, რომელთა უმდაბლეს და უმაღლეს წერტილებს შორის განსხვავება 3000 მ-ს აღწევს. ეს გარემოება ნათლად გვიჩვენებს, თუ რამდენად დიდია ქვემო ქართლში სასოფლო-სამეურნეო კულტურათა გავრცელების და საერთოდ, სოფლის მეურნეობის დარგთა განვითარების ტერიტორიული სხვაობანი². აღმოსავლეთი ნაწილის მშრალი სტეპები, რომლებიც მორწყვას საჭიროებენ, ადრინდელ მიჩნეული იყო საზამთრო საძოვრებად. ამანვე განაპირობა ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეებში მესაქონლე, თურქულენოვანი ტომების მკიდრო დასახლებანი ამ რაიონში.

აპრილის მეორე ნახევრიდან დაახლ. ოქტომბრამდე ამ ველებში გვალვაა და ურწყავად არაფერი ხარობდა აღმოსავლეთის ცხელი ქარების გამო. კლიმატური პირობები და წყლის ნაკლებობა ციების გავრცელებას უწყობდა ხელს ძველი დროიდანვე. ქვემო ქართლის ამ ველებში ნავულისხმევ ცურტავს ასე აღწერდა V ს. იაკობ ხუტესი: „უამსა ზაფხულისასა ცეცხლებერ შემწუელი იგი მკურვალეზაა მზისაჲ. ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მანებელნი, რომლისა მკდრნიცა მის აღგილისანი საესენი სენითა, წყლითა განსიებულნი და განყთლებულნი, დაწრეტილნი და დამკნარნი და დამღიერებულნი, ჩარადოვანნი, პირ-მსივნანი და დღე-მოკლედ ცხორებულნი; და მოხუცებული არავინ არს მათ ქუეყანათა“³. ამიტომ იყო, რომ მოგვიანებით, მტკვრის ველებზე შემოსახლებული, თურქულენოვანი მესაქონლე ტომებისათვის ზაფხულობით დედაბუდიანად იალაღებზე წასვლა ნამდვილი ზეიმი იყო. მათი მცირე მიწათმოქმედების პირობებში ეს ბუნებრივიც გამოდიოდა⁴.

სამაგიეროდ მშვენიერი იყო გვიანი შემოდგომა და ზამთარი, როდესაც ქვემო ქართლის ველები ბალახით იფარებოდა და არც სიცივე აწუხებდათ ადგილობრივებს. მაშინ თვით ბუნების მიერ შექმნილი ეს საუცხოო საზამთრო საძოვრები საქონლით ივსებოდა, რომელიც მთელ ზამთარს აქაურ ბინებში ატარებდა. დავითის ისტორიკოსი თურქობასთან დაკავშირებით XII ს-ში წერდა: „ჩამოიარიან თურქთა სომხითი... ჩამოდგიან გაჩიანთა და პირსა მტკუარი-სასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავადმდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა, რომელთა შინა ზამთრის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა ითიბების თივა, და აქუს შეშა და წყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თუთოფერი და საშუებელი ყოველი... გაზაფხულსა თანა იწყიან სღვა აღმართ მთათა სომხითისა და არარატისათა. ეგრეთვე ზაფხულისცა ჰქონდის შუება და განსუენება, თივათა და ველთა შუენიერთა წყაროთა და ადგილთა ყუავილოვანთა“⁵.

XVIII ს-შიც სოღანლულიდან იალლუჯამდე, კუმისის ტბამდე და მტკვრამდე იყო დიდი მინდორი, სარვანად წოდებული, მეფეთა აქლემების სადგომი. ხოლო იალლუჯის მთა, უტყეო და უწყლო, იყო „ფრიად ბალახოვანი, ზამთარ-ზაფხულს მოუკლებელი, რომელსა ზედა იზრდებიან არვენი, მროწლენი, ჭოგნი და აქლემნი“⁶, განსაკუთრებით წვიმიან სეზონში ამართლებს ეს მთა თავის

² ა. გ ვ ე ლ ე ს ი ა ნ ი. ქვემო ქართლის ზოგადი ეკონომიურ-გეოგრაფიული დახასიათება გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX.

³ ი ა კ ო ბ ც უ რ ტ ა ვ ე ლ ი. მარტვილობა შუშანიკისი. ქალძ, I, თბ., 1964, გვ. 25.

⁴ МИЭБГКЗК, т. II, ч. 2, გვ. 25—28.

⁵ ქ. ო. I, თბ., 1955, გვ. 332.

⁶ ე ა ხ უ შ ტ ი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 48.

სახელს: „იალღუჯა“ თურქულად მსუქანს, ცხიმინს, მდიდარს, ანუ უხვს ნიშნავს.

მტკვრის მარცხენა სანაპიროს საზამთრო საძოვრები, უძლიერესი მასტი-მულორებელი გარემო იყო მესაქონლეობისა და, განსაკუთრებით, მეცხვარეობის განვითარებისათვის. აღმ. საქართველოსა და ქვემო ქართლის მოსახლეობა უძველესი დროიდანვე სარგებლობდა ყარაიაზისა თუ მის ქვემო სტეპებით. შესაძლოა, ზემოთქმულმა განაპირობა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ამ ნაწილის შესვლა ქართლის მეოთხე, საბარათიანოს სასპასპეტოში⁷.

დავითის ისტორიკოსთან აღწერილი თურქული მომთაბარეობა, საზაფხულო და საზამთრო სადგომები, საქონლის გადაყვანის მარშრუტები — ეს ყველაფერი თურქების მოსვლამდე იყო ცნობილი ადგილობრივი მოსახლეობისათვის. იგი უცვლელი რჩებოდა ძველთაგანვე და ასეთი შემორჩა XIX ს-შიც.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გამოზამთრებული საქონლის საზაფხულო საძოვრებისკენ გადმოსაყვანად მტკვარზე რამოდენიმე ფონი იყო აჩეშებული. ყაზახში, მაგალითად, ექვსი ასეთი ფონი გამოიყენებოდა XIX ს. ბოლოს... საიალალოდ მიმავალი საქონლისათვის აღრიდანვე შერჩეული იყო გზები, რომლებიც ჭერ ხეობებს, შემდეგ კი ქედებს მიყვებოდა, სადაც მეტი იყო გზად საძოვარი და არც ნათესები ფუჭდებოდა. ასეთი იყო ძირითადი გზები, თორემ მათგან გამონაყოფი მცირე ბილიკები ხშირად დამუშავებულ ნაკვეთებსაც გაუვლიდა და აზიანებდა. მომთაბარეული მესაქონლეობის ძირითადი დარგი მეცხვარეობა იყო, მეორე ადგილი მსხვილფეხა საქონელს ეკია⁸.

ქვემო ქართლის ველებში მემინდვრეობასაც მისდევდნენ; აქ მოყავდათ ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ბრინჯი; იყო ბამბა, თამბაქო და სელიც; მისდევდნენ მებარეშუმეობას, „ხოლო კანაფი უმუშაოდ“ მოდიოდა⁹. ბარული მეურნეობის ეს დარგები აქ იმდენად ფესვგადგმული ყოფილა, რომ გვიან საუქუნეებში შემოსახლებული, მომთაბარე ტომებიც, ქართლის სამეფოში „ელის“ სახელით რომ იყვნენ ცნობილი, XVII ს-სთვის ბინადარ, ან ნახევრადბინადარ ცხოვრებაზე ყოფილან გადასულნი, მეჯოგურ მეურნეობას მიწათმოქმედებასაც უთავსებდნენ¹⁰. მათ ეკავათ დებედის, ქციის, ალგეთის მტკვართან შესაყარები იალღუჯამდე და იყვნენ „მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა და ყოვლისა თესლ-მარცვლისა. აკეთებენ აბრეშუმსა. მოხარკენი არიან მეფისა, სავსენი ყოვლითა პირუტყვითა“-ო წერდა ვახუშტი¹¹.

მიწათმოქმედების ზემოაღნიშნული დარგების არსებობისათვის აუცილებელი იყო მორწყვა. ამიტომაც მდინარეთა ქვემო წელი მრავალი დიდი და პატარა არხებით იყო მოფენილი. ცნობები მათ შესახებ შემონახულია ქართულ საბუთებში, ხოლო ვახუშტი საგანგებოდ აღნიშნავს ქართველ ხელისუფალთა ზრუნვას მათზე¹². საინტერესოა, რომ აქ გვიან დასახლებული მეჯოგე ტომები ამ სარწყავ სისტემებს ძველი მოსახლეობის შემოქმედებად მიიჩნევდნენ

⁷ ვახუშტი. აღწერა... გვ. 51.

⁸ МНЭБГКЗК, т. II, ч. 2, гл. 126—129.

⁹ აღწერა... გვ. 34, 45, 48.

¹⁰ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII ს-ებში. თბ., 1958, გვ. 321.

¹¹ აღწერა... გვ. 48.

¹² აღწერა... გვ. 34, 37, 51.

„(„გიაურ-არხ“), ამიტომ არც ერთ რუს კერძო მესაკუთრე არ დაპატრონებია და ისინი ბოლომდე საზოგადო საკუთრებაში რჩებოდნენ¹³.

იქ, სადაც ველები თავდებოდა და ხეობათა ფართო ქალები იწყებოდა, ქვემო ქართლის მკვიდრი მოსახლეობის მეურნეობა უფრო მრავალფეროვანდებოდა; აქედან იწყებოდა ვენახილიანი ზონა, რომელიც ხეობათა თითქმის შუა ღინებამდე აღწევდა (დაახლ. 1050 მ-მდე). ამ თბილსა და უქარო ხეევებში შესანიშნავი პირობები იყო მებაღეობა-მევენახეობისა და მებოსტნეობისთვისაც. აქ ხარობდა ყოველგვარი ხილი ბროწეულისა, ლეღვისა და ზეთისხილის (ქციის ხრამში) ჩათვლით¹⁴.

მეღვინეობა-მევენახეობის წამყვან როლზე აქაურ მიწათმოქმედებაში მეტყველებენ წერილობითი წყაროები, თუ მატერიალური კულტურის ნაშთები: მარან-საწანალები და ქვევრები, რომლებიც თითქმის ყოველი ნასახლარის გვერდით გვხვდება. ბოლნური ღვინო საუკეთესო იყო მთელ ქვემო ქართლში ჰველთაგანვე, ასევე ხორბალი და ეს უპირატესობა მათ XIX ს. ბოლომდე შემორჩა: თბილისის ბაზარზე იქაური პროდუქტები სხვებზე ძვირად ფასობდა¹⁵.

მთისწინა ზონას უკავია ქვემო ქართლის ხეობათა შუა ღინება. აქ თანაბრად იყო გავრცელებული მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება უვენახოდ. ხილი უმეტესად ტყისაა, რომელიც ქვემო ზოლთან შედარებით გაცილებით ხშირია და მაღალი. ეს ტყეები აღრიდანვე ნადირ-ფრინველით იყო სავსე. აქ მრავლად იპოვებოდა ირემი, თხა, შველი, არჩვი, ფოცხვერი, დათვი, მგელი, მელა, კურღელი, მტრედი, ხოხობი, კაკაბი და სხვ¹⁶. ცხადია, მონადირეობას ადგილობრივი მცხოვრებლების მეურნეობაში ერთი წამყვანი ადგილი უნდა სჭეროდა (შდრ. გაჩიანის სახელი — „სანადირო ქალაქი“, უძველეს ტრადიციას რომ შემოუნახავს).

ამ ზონის მერე მოდის მაღალმთიანი პლატოებისა და ალპური საძოვრების უტყეო მწვერვალები, თუმცა ვახუშტი ბატონიშვილი ბამბაკ-ერევნისა და ლელვარის მთებზე ამბობს „კალთათა ტყიანი“ არისო¹⁷.

ეს მაღლობი თემები, ზაფხულში ბალახეყავილოვანი და გრილი, მკაცრი და თოვლიანი ზამთრით ხასიათდებოდა. ამიტომ აქ მიწათმოქმედების შეზღუდულ პირობებში მხოლოდ ხორბალი, ქერი, შვრია მოყავდათ: განვითარებული იყო მეფუტკრეობა და სელისაგან ზეთის წარმოება (ტაშირში გასაყიდაც კი ამზადებდნენ მეზობელ მხარეთათვის¹⁸, რასაც, წერილობითი წყაროების გარდა, მოწმობენ მრავალრიცხოვანი გელაზები აქ რომ მოიპოვება. საინტერესოა, რომ განაპირა SO ქედის ერთ მთას, ბოლომდე შემორჩა სახელად „ბაზირ-ხანა“, რაც ზეთის სახდელ ადგილს ნიშნავს¹⁹.

მიწათმოქმედების შეზღუდულობას ანაზღაურებდა განვითარებული მესაქონლეობა, რისთვისაც აქ შესანიშნავი პირობები იყო. უძველესი დროიდანვე საზაფხულო საძოვრებითა და სათიბებით ცნობილი ქვემო ქართლის მთიანეთი არამარტო ადგილობრივთა მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდა — ეს იყო

¹³ МИЭБГКЗК, т. II, ч. 2, გვ. 85.

¹⁴ აღწერა... გვ. 34, 37, 40, 45, 48.

¹⁵ МИЭБГКЗК, т. VII, 1887, გვ. 476—7, 487—8.

¹⁶ აღწერა... გვ. 34, 35.

¹⁷ იქვე, გვ. 35, 37.

¹⁸ იქვე, გვ. 35, 38, 42.

¹⁹ МИЭБГКЗК, т. II, ч. 2, გვ. 133.

ძირითადი საზაფხულო საძოვარი ქვემო ქართლის ბარის, შიდა ქართლის, თუშეთის, ფშავისა და კახეთის ზოგი რაიონის მოსახლეობისათვის.

დასტურლამალში ჩამოთვლილია ყაიყულისა და ტაშირის საბატონო თუ სამოურავო გადასახადები: პური, ქერი (კომლზე წელიწადში 3 კოდი); „საჯდელის ერთს შეგდებაზე სამი ჩარევი ბატონს, ერთი ჩარევი მოურავს. თუ სხვას ქუეყანას ზეთი გამოხადეს, ექუს მინალთუნს ჯარიმას... წაართმევენ“; აქვე დასახელებულია ერბოს გარკვეული რაოდენობა ფურზე, საბალახე — ასზე ორი ცხვარი, საშობაო და სააღდგომო 4 ძროხა, 9 ცხვარი, 11 ლიტრა ერბო; ცალკეა გადასახადი თევზის ჭერაზე და სხვ²⁰.

ეახუშტი ბატონიშვილი საქართველოს აღწერისას საგანგებოდ აღნიშნავდა მთისა და ბარის სიახლოვეს, მეურნეობის ვერტიკალური ზონალობის დაახლოებას: „არს შემკობილი მთითა და ბარითა, რამეთუ არა არს ადგილი, რომლისა მთა-ბარი არა იყოს ესრეთ, რამეთუ ბ, გ, ვ ჟამს მთიდან ბარს და ბარიდან მთას არა მიიწეოდეს“²¹. ე. ი. 2, 3, 6 საათში ბარიდან მთაში ავა კაციო. ეს მით უფრო ქვემო ქართლის შესახებ ითქმის, სადაც მეურნეობის ზონების ეს სიახლოვე, ძველი დროიდანვე, ხშირად გადაზრდილა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთიანობაში²².

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ქვემო ქართლის წიაღისეული სიმდიდრეები; არქეოლოგიური გათხრებით მტკიცდება რაოდენ დიდი ყოფილა ინტერესი მათდამი უძველესი დროიდანვე. თრიალეთ-ჯავახეთის საზღვარზე არსებული ე. წ. „თიქმა-დაშის“ ობსიდიანის საბადო, იძლეოდა მასალას იარაღების დასამზადებლად ენეოლითური ხანიდან. ამას კარგად მოწმობს ქვემო ქართლის ბარის ნამოსახლარებზე მოპოვებული სამეურნეო იარაღი²³.

ასევე მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო აქაური სპილენძისა და რკინის საბადოები, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ადგილობრივი მოსახლეობა მათგან იარაღის დამზადებას დაიწყებდა. საამისო პირობები კი შესანიშნავი იყო: მდინის ზედაპირული გამოსავლების სიხშირე, საწვავი ტყის სიჭარბე... ამიტომაც, რომ რკინის საღნობი ქსურები აქ გვხვდება წინარეანტიკური ხანიდან მოკიდებული, ვიდრე XIX ს. დასასრულამდე²⁴.

ალსტაფურას ხეობაში ცნობილი იყო ოქროს გამონამუშევრები მის ქვემო წელზე, მდინარის მარჯვენა სანაპიროზე სოფ. დაღ-ქესამანთან. ამავე ხეობაში იყო სპილენძის საბადოები: 1) ინჯა-სუს სათავეებთან, მისხანას²⁵ მთის კალთებზე; 2) ალსტაფურას შუა წელზე, მდინარის მარცხენა შენაკად ხან-ბულახზე, სოფ. არმუთლუში; 3) ალსტაფის წყლის ზემო წელზე, მის მარჯვნივ სოფ. დილიყანთან. ამით გარდა, კირაკოს განძაქელის ცნობის მიხედვით (თავი XII), ზაქარია მხარგრძელს გეტყვის მონასტრისათვის XII ს. შეუწირავს ერთი მალარო აბასაძორის ხეობაში, რომელსაც ალსტაფურას მარცხენა შენაკად ჟოგაზის ხევთან აიგივებენ.

²⁰ ქ. ს. დ. II, თბ., 1965, გვ. 304—312, 314.

²¹ აღწერა... გვ. 31.

²² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. I. თბ., 1930, გვ. 315—317.

²³ АЗГМГ. I. 1969, გვ. 25.

²⁴ დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი. ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. სიგ., II, 1964, გვ. 7, 14, 34, 35.

²⁵ ეს სახელიც სპილენძის საბადოს აღნიშნავს თურქულად.

ქვის სამტეხლოები იყო ამავე ხეობის შუა წელზე, მის მარჯვნივ, სოფ. ქარავენსარაისთან და აღსტაფის წყლის მტკვართან შესაყარში²⁶.

კიდევ უფრო მდიდარი იყო დებელის ხეობა, სადაც მოიპოვებოდა ოქრო-ნარევი ქვიშა და ტყვიანარევი ვერცხლი მდინარის შუა წელზე, მის მარცხნივ, ალავერდსა, შამბლულსა და ახტალაში; აქვე იყო სპილენძის საბადოებიც. XVIII ს. ბოლოს ჩვენი ქვეყნის სახელმწიფო შემოსავლის ერთ მეოთხედს სწორედ ეს მალაროები იძლეოდნენ²⁷.

დებელის ხეობაში სპილენძის საბადოები იყო აგრეთვე: 1) მის მარჯვენა შენაკად ბაბაჯანის ხეობაში (სოფ. კერინჯასთან); 2) ორი საბადო ლორეს სიახლოვეს, მის O მხარეს, მდ. კამენკის მარცხნივ; 3) დებელის მარჯვენა შენაკად ჩანახჩის წყლის ზემო წელზე, ყოშა-ქარის მთასთან; 4) ბამბაკის წყლის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. ზამანლუსთან.

აღრიდანვე იყო ცნობილი ქვის სამტეხლოები უზუნლარისა (ძვ. ოძუნი) და გერგერისა. ეს უკანასკნელი ბამბაკის წყლის მარცხენა შენაკად ზამანლუს ხევში იყო, ქარხანქის²⁸ მთაზე, სადაც საწისქვილე ქვაც მზადდებოდა. ვახუშტის ცნობით, აბოცში, ყარალაქის მთებში იპოვებოდა მარმარილოს მსგავსი თეთრი ქვა²⁹.

ლორეში, გერგერ-ჩაის ნაპირებთან იპოვებოდა თიხა, საიდანაც მაღალი ხარისხის აგური და კრამიტი მზადდებოდა³⁰.

რკინის მადნით განსაკუთრებით მდიდარი ბოლნისის ხეობა იყო. აქ 30-მდე უბანია რკინის მადნის გამოსავლითა და ძველი გამონადნობის კვალით³¹. გადარჩენილია ძველი მალაროებიც, რომელთა თარიღი არქეოლოგიური გათხრებით VI—XIII სს. განისაზღვრა. არქეოლოგიურად შესწავლილია რკინის სადნობი ქურები ამ ხეობის 12 უბანზე, რომელთა ქრონოლოგიური საზღვრები წინარეანტიკური ხანიდან XVI-II ს-მდე აღწევს³².

რკინის წარმოება და მისი დიდი მნიშვნელობა ასახულია აქაურ ტოპონომიაშიც: ვახუშტი ბატონიშვილი ასახელებს სარკინე ხევსა და ორ სოფელ სარკინეთს³³, არის რკინის მთა, რკინის წყალი და ფოლადაური — მთავარი მდინარის სახელწოდება.

სოფ. ბოლნისის მიდამოებში მდინარის ორივე ნაპირზე მრავლად იყო ქვის სამტეხლოებიც. ესაა შესანიშნავი ბოლნური ტუფი, რომლითაც აგებულია აქაური ეკლესიების უმრავლესობა და თვით თბილისის სიონიც. გიულდენშტედტის სიტყვით, ტალავრის სამხრეთ-დასავლეთით არის „სარკინეთი, საიდანაც თბილისსა და მთელ ქართლში გააქვთ წისქვილის ქვები“³⁴.

ასევე მდიდარი წიაღისეულით გამოირჩეოდა მაშაერის აუზი. მის მარჯვენა შენაკადზე, „განადგურებულ სოფელ დამბლუტთან... არის ერთი საუენის სიმ-

²⁶ МИЭБГКЗК, т. II, ч. 2, გვ. 7—12.

²⁷ იქვე, ტ. VII, გვ. 377; ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები. თბ. 1919, გვ. 27.

²⁸ სომხურად ქვის სამტეხლოს ნიშნავს.

²⁹ აღწერა... გვ. 38.

³⁰ МИЭБГКЗК, т. VII, გვ. 377.

³¹ სიგა: II, გვ. 7.

³² И. Г з е л и ш в и л и. Железоплавильное производство в древней Грузии. Тб. 1964, გვ. 17—19, 31.

³³ აღწერა... გვ. 36, 191.

³⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გამოც. გ. გელაშვილისა, I, თბ., 1962, გვ. 79—81.

ძლავრის ძარღვი ტყეიის კრიალასი (ვერცხლით), სპილენძის ლაყვარდსა და სპილენძის ალმადანთან ერთად. ეს უკანასკნელი ძარღვი და გარშემომდებარე ადგილები, რომლებიც 10 ვერსის მანძილზე ბევრ რკინისა და სპილენძის ძარღვებს შეიცავენ, იმსახურებენ ყველაზე მეტ ყურადღებას — წერდა გიულდენშტედტი 1770-იან წლებში³⁵.

მაშავრის მარცხენა სანაპიროზე ბალიჭების პირდაპირ აბულმუგში „ითხრების ლითონი რკინისა, სპილენძისა და ლაყვარდისა“³⁶.

ოქრონარევი ქეიში იპოვებოდა მაშავრაში კაზრეთსა და ბალიჭს შორის, აბულმუგის წინ, ასევე კაზრეთის ხევში, რომელიც რკინის მთიდან მოედინება, და ბაშკიჩეთთან³⁷.

არქეოლოგიურმა გათხრებმა კაზრეთის ხევის ნასოფლარებში გამოავლინა ლითონის სადნობი ქურები, რომლებშიც, ჩანს, ადგილობრივ მადანს აღნობდნენ. ისინი XI—XIV სს. განეკუთვნება³⁸.

ბოლნური ტუფი მოიპოვებოდა მაშავრის ორივე მხარის შენაკადებზე სოფ. ყორანთამდე, ხოლო საწისქვილე ქეებს ე. წ. ქარხნის ხევში ამზადდნენ, მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, კაზრეთის გაღმა.

XVI—XVIII საუკუნეთა კიდეც ერთი რკინისა და სპილენძის სადნობი ქურა აღმოჩნდა ალგეთის მარცხენა შენაკად ბოგვისწყლის ხეობაში. ძველი ბოგვის ნასოფლარზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა, რომ აქაური წარმოება ემყარებოდა ბოგვისავე რკინის საბადოს, ნასოფლარიდან სამ კილომეტრზე რომ აღმოჩნდა მთებში³⁹. ტოპონიმიში გვხვდება: მადნის სერი, მადნის ხევი, მადნის გზა.

ქვემო ქართლის სხვა პუნქტებში მადნის არსებობის შესახებ ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ ქვის სამტეხლოები ყოფილა ქციის ხრამში ჭოჭიანის შესაყართან და ალგეთის მარჯვნივ წინწყაროში. ამ უკანასკნელში გათლილ ქვებზე დიდი მოთხოვნილება იყო თბილისის ბაზარზე XIX ს. მიწურულშია⁴⁰.

ქვეყნის დედაქალაქისა და მისი ბაზრის სიახლოვე ყოველთვის გადამწყვეტად მოქმედებდა ქვემო ქართლის ეკონომიკურ გეოგრაფიაზე. ეს რაიონები ძირითადი ბაზა იყო ქალაქის სხვადასხვა პროდუქტებით მომარაგების საქმეში (ასეა ახლაც). თბილისის ბაზრის სიახლოვე დიდ უპირატესობას უქმნიდა იქაურ მოსახლეობას და ამ რაიონებს ქალაქის საგარეუბნო ზონად აქცევდა⁴¹.

1755 წ. ამბებთან დაკავშირებით პაპუნა ორბელიანი მოგვითხრობს, თუ როგორ შეიკრა მტრისაგან ზემო და ქვემო ქართლიდან თბილისის მომავალი გზები. „ამით ქალაქს თბილისის ძვირობა შეიქმნა და ხალხი დიას შეწუხდნენ“. მხოლოდ როცა მეფემ „ჯარი დააყენა გზებზე, გაიხსნა გზები და უკუდგა მტე-

³⁵ იქვე, II, 1964, გვ. 147.

³⁶ აღწერა... გვ. 39.

³⁷ МИЭБГКЗК, VII, გვ. 377.

³⁸ XIV, XV, XVI სამეცნიერო სესიები მიძღვნილი 1964, 1965, 1966 წწ. საველ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. მოკლე ანგარიშები ი. გელიშვილისა და სხვ.

³⁹ И. А. Гзелишвили, Железоплавильное производство в древней Грузии. Тб., 1964, გვ. 75—80.

⁴⁰ МИЭБГКЗК, т. V, 1887, გვ. 256.

⁴¹ გ. გვებელიანი. ქვემო ქართლის ზოგადი... გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX.

რი, ჩამოვიდა ურიცხვი პური, ღვინო... და შემოვიდა ქალაქში საზღო ურიცხ-
ვი ყოვლისა ქვეყნიდამ, რომელნი იყვნენ ქართლისა მახლობელ“⁴².

აკად. ივ. ჯავახიშვილი ამასთან დაკავშირებით შენიშნავდა, რომ „თუ
ასეთი მდგომარეობა იყო XVIII ს-ში, როდესაც მხოლოდ ქართლ-კახეთის სა-
მეფო-სატახტო ქალაქად მყოფ თბილისს მოსახლეობა ძალზე შემცირებული
ჰყავდა, ადვილი წარმოსადგენია, რაოდენი ეკონომიკური მნიშვნელობა უნდა.
ჰქონოდა ზემოჩამოთვლილ თემებს საქართველოს ეკონომიური წონასწორო-
ბისათვის XIII ს-მდე, როდესაც ჩვენში მჭიდრო მოსახლეობა იყო“⁴³.

⁴² საქართველოს ცხოვრება. ზ. კიკინაძის გამოც., თბ., 1913, გვ. 229.

⁴³ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. I, თბ., 1930, გვ. 422.

ქვემო ქართლის ზოგადი მნიშვნელობის სახელწოდებანი

1. ქვემო ქართლი ისტორიულად შემორჩენილი, ეთნიკურ-გეოგრაფიული სახელია საქართველოს SO კუთხისა.

ვახუშტი ბატონიშვილი თავის ნაშრომში ზემო და შიდა ქართლის საზღვრებს მოხაზავს, ქვემო ქართლს კი არ ახსენებს, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ-ბით-საბარათიანოში გულისხმობს მას, რომლის ცალკეული ქვეყნების დახასიათებას დაწვრილებით იძლევა¹.

გიულდენშტედტი პროვინცია ქვემო ქართლს ცალკე აღწერს და განსაზღვრავს: N-დან მტკვრით, S-დან — ნახატირით (ე. ი. ნახიდურით), ანუ ქციით; აქვე გულისხმობს იგი საბარათოს და თრიალეთსაც. შემდეგ დასახელებულია პროვინცია სომხითი—ქციის S მხარეს, რომელშიც ჩამოთვლილია ბაიდარი, ბორჩალო, ყაზახი, ტაშირი და ბამბაკი².

ჩანს, უცხოელი მოგზაური ცდებოდა, როცა პროვინცია ქვემო ქართლისა-გან სომხითის ცალკე აღწერდა, რადგან 1770 წ. დემოგრაფიული ნუსხა განსხვავებულ ცნობას იძლევა: „ქ. არს აოკრებული სრულად სომხითი. ქვეყანა დიდი. და მრავალი... ქ. ეგრეთვე არს საბარათსშვილო აოკრებული ქვეყანა დიდი და კეთილი... და ეს სომხითი და საბარათიანო, შესწორებული არის ქართლისა ნახევარ ქართლი ჰქვია და უწოდებენ ამჟამად ქვემო ქართლად“³.

1720 წ. ერთ საბუთში ვახტანგ VI ბრძანებს: „რასაც ალაგს სვეტის ცხოვლის ყმა არის ზემო ქართლსა, თუ ქვემო ქართლს. გალმა, გინა გამოლმა, მუხრანს, სომხითს, თუ საბარათიანოს, გინა თრილეთს, ქალაქს, გორს, ქრციხოლვანს, მთასა თუ ბარს... არას სარდალს ხელი არ აქვს“⁴.

მოტანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ XVIII ს. პროვინციების აღსანიშნავად ისევ იხმარება ზემო და ქვემო ქართლი, მაგრამ მათში ცალკეული ოლქები ნიშანდობლივ გამოიყოფა; ეს მოვლენა კი დამახასიათებელია გვიანი ხანის ქართლის სამეფოსათვის, როცა ძველი ეთნიკურ-გეოგრაფიული სახელი (ქვემო ქართლი), სხვადასხვა ნიშნით დახასიათებულ, მცირე ერთეულებად იყოფა (საბარათიანო, თრიალეთი, სომხითი, „თათარი“ და სხვ.). ამის საფუძველი კი სამეფო, სათავადო, საეკლესიო საკუთრება, ეთნიკური ჯგუფების სიკრულე და ნარევობა, მიტოვებული მთა და მცირედ დასახლებული ბარია.

¹ აღწერა... გვ. 120, 24, 33—50.

² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. I. თბ., 1962, გვ. 239—245.

³ ვ. გამრეკელი, ზ. ცქიტიშვილი. 1770 წ. 5 აპრილის დემოგრაფიული ნუსხა, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, I, 1973, გვ. 154.

⁴ ექთ. თაყაიშვილი. საქართველოს სიძველენი. I. ტფ., 1899, გვ. 259.

ქვემო ქართლი და „ქვემოთ ქართველნი“ იხსენიება ახალი ქართლის ცხოვრების მეორე და მესამე ტექსტებში XVI ს. ამბებთან დაკავშირებით: აქედან ჩანს, რომ, ავტორის აზრით, ქვემო ქართლი მაშინაც ერქვა ქართლის S ნაწილს, ვიდრე შიდა ქართლამდე: თემურ-ლენგი მოვიდა „მ ა ხ ლ ო ბ ე ლ ა დ ს ა ზ ღ ე ა რ თ ა“. მაშინ ყოველთავე ისწაფეს და აღიღეს მოსაჯალი თუსი... მ ი ვ ი დ ა მ მ ლ ა ვ რ ი ც ა ლ ა ნ გ - თ ე მ უ რ... და შ ე ვ ლ ო ქ უ ე მ ო - ქ ა რ თ ლ ი დ ი დ ი თ ა ო ჳ რ ე ბ ი თ ა... წ ა რ ვ ი დ ა მ ე ფ ე გ ი ო რ გ ი ს ი მ ა გ რ ე თ ა შ ი ნ ა; და მ ი ვ ი დ ა ლ ა ნ გ - თ ე მ უ რ შ ი დ ა ქ ა რ თ ლ ს“⁵.

„ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი რამოდენიმეჯერ ერთად ხმარობს ქვეყნის მხარეთა ამ ზოგად სახელებს: თამარმა „წყალობისა მიმფენმან ჩმიერთა და ამიერთა, ზ ე მ ო თ ა და ქ უ ე მ ო თ ა... კ ე ლ ყ ო შ ე ყ რ ა დ“⁶ და სხვ. აქაც და შემდეგაც ლიხის იმიერი და ამიერი ქვეყნები იგულისხმება, ხოლო არსაც ლიხი არ ჰყოფს — სა ქ ა რ თ ე ლ ო ს ს ა მ ხ რ ე თ ი — ზ ე მ ო და ქ ე ვ - მ ო ქ ა რ თ ლ ი გამოდის. ეს რომ ასეა, უკეთ ჩანს იმ ადგილიდან, სადაც „ზემონი“ და „ქუემონი“ კი არა, არამედ ხაზგასმით „ზემო ქართლია“ დასახელებული: „ამათ ყოველთავე აგარათა შეყრა გააგეს... და ზ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი ს მ ყ ო ფ თ ა კ ა რ თ ა ქ ა ლ ა ქ ი ს ა თ ა მოსლვა“⁷. ცხადია, ამ ისტორიკოსისათვის „ზ ე - მ ო ნ ი“ ზ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი ა, „ქ უ ე მ ო ნ ი“ კი ქ ე ვ მ ო ქ ა რ თ ლ ი.

„ისტორიათა და აზმათა“ მიერ ნახმარი „ზემო ქართლის“ ფარდად „მატიანე ქართლისა“ (XI ს.) ახსენებს „ზემო ქვეყანას“, რომელშიც ისევ მესხეთს გულისხმობს: ლიპარიტ ბაღვაშ „მიერთნეს სხუანიცა ვინმე დიდებულნი და აზნაურნი, მოვლეს ზ ე მ ო ქ უ ე ყ ა ნ ა და ჩ ა მ ო ვ ი დ ე ს ქ ა რ თ ლ ს, მოადგეს ატენს, არე-არე მოწუეს ქართლი“⁸. აქედან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ავტორის ლექსიკონში ქ ე ვ მ ო ქ ა რ თ ლ ს „ქ უ ე მ ო ქ უ ე ყ ა ნ ა“ ერქვა.

აქად. ს. ჭანაშია წყაროთა ამ ჩვენებების საფუძველზე შენიშნავდა, რომ „ზემო ქუეყანა“ გულისხმობდა „შიდა“ და „ქუემო ქუეყანასაც“ და შეესაბამებოდა „ზენო“, „შიდა“ და „ქვემო ქართლს“⁹.

ესება რა ქართლის უძველეს (მამამთავართა) პერიოდს, ლეონტი მროველი აღნიშნავს, რომ მცხეთაში დარჩენილმა უფლოსმა „არაგუთგან და არმაზი-თგან ვიდრე ტასისკარამდე უწოდა ამას ქუეყანასა ზ ე ნ ა ს ს ო ფ ლ ი ს ა, რომელსა ა წ ჰ ქ ე ა ნ შ ი დ ა ქ ა რ თ ლ ი“¹⁰. გამოდის, რომ ქვეყანას, რომლისთვისაც უფლოსს „ზენა სოფელი“ შეუქმნევია, XI ს. უკვე „შიდა ქართლი“ ჰქვია.

ჯუანშერიც მისი დროის (შიდა) ქართლს „ზენა სოფლად“ მოიხსენიებს, ოღონდ უკვე ახ. წ. VIII ს. ამბებთან დაკავშირებით¹¹.

ზენა სოფელი ასევე შემდგომი ხანის შიდა ქართლის მნიშვნელობით, იხსენიება ძველი ქართული და სომხური მწერლობის სხვა წყაროებშიც, რომელ-

⁵ ქ. ც. I. გვ. 469, 482.

⁶ იქვე, გვ. 5, 31.

⁷ იქვე, გვ. 51.

⁸ ქ. ც. I, გვ. 298.

⁹ ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა. აღმ. ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის. შრომები, 1952. კ. 303.

¹⁰ ქ. ც. I. გვ. 10.

¹¹ ქ. ც. I, გვ. 242.

თა ცნობები სპეციალურად აქვს შესწავლილი აკად. ს. ჭანაშვიას. მისი დასკვნით, „აღმ. ქართული სახელმწიფოს ის დაყოფა, რომლის მიხედვით ფეოდალური ხანის „შიდა ქართლ“ „ზენა სოფელს“ წარმოადგენს... წინ უსწრებს მცხეთის სატახტო ქალაქად გადაქცევის მომენტს (ძვ. წ. I ს.)“¹².

ზემოთ განხილული ანალოგიური ვითარების გათვალისწინებით, „ზენა სოფლის“ საირისპიროდ ბუნებრივია ვეაზაუდოთ „ქვენა სოფელიც“, რომელიც იმ უძველეს დროს, შესაძლოა, ერქვა „ქუემო ქუეყანას“, „ქვემო ქართლს“. ეს იმიტომაც, რომ ქვეყნის ძველი დაყოფა გეოგრაფიული მდებარეობისა და უმთავრესი მდინარის — მტკვრის დინების მიხედვით ხდებოდა.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით 1923 წ. გამოსულ საქართველოს ისტორიულ რუკაზე ქვემო ქართლი აღნიშნულია აგრეთვე როგორც „ქვენა სოფელი“.

აკად. ნ. ბერძენიშვილიც საფუძვლიანად სთვლიდა ვარაუდს, რომ ქვემო ქართლს ძველად „ქვენა სოფელი“ ერქვა¹³. სხვაგან იგი დასძენდა: „ზენა სოფელი“ იმის მოწმობაა სწორედ, რომ ამ „სოფელს“ ეს სახელი „ქართლიდან“ შეერქვა, როცა ამავე დროს მეორე ნაწილს „ქვენა სოფელი“ უნდა შემოეყოფა ანუ ორივე იყო ქართლი ზენა და ქვენა და არც ერთი სხვა“¹⁴.

VII ს. სომხური გეოგრაფია ასახელებს „ქართველთა ზემო ქვეყანას“, იგივე „ზენა სოფელს“, ხოლო ქართლს მტკვრის დაყოფებით ორად გაყოფილს აღწერს — ჯერ მარჯვენა, შემდეგ მარცხენა ნაპირის ხეობებს¹⁵.

ქვეყნის ორად გაყოფა მტკვრის მიხედვით მოცემულია ლეონტი მროველის თხზულებაშიც IV ს. ამბებთან დაკავშირებით: აღერკი მეფეს თავისი ორი ძისათვის გაუყვია სამფლობელო; „მისცა ქალაქი მცხეთა და მტკუარსა შიდა ქართლი, მუხნარით კერძი ქალაქი და ყოველი ქართლი მტკუარსა ჩრდილოეთი, პერეთითგან ვიდრე თავადმდე ქართლისა და ეგრისისა — ესე ყოველი მისცა ბარტომს ძესა თესსა, ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა სამკრით ქართლი, ზუნანითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, და კლარკეთი ყოველი მისცა ქართამს ძესა თესსა“¹⁶.

იგივეა ასახული „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ორმეფობის სიაში, როდესაც მეფობენ ქვეყნებზე მტკვრის „იმიერ“ და „ამიერ“¹⁷.

ზემოთქმულის შედეგად შეიძლება მივიღოთ, რომ ქართლის SO ნაწილის სახელი უძველესი დროიდან ყოფილა „ქვენა სოფელი“, „ქუემო ქუეყანა“, შემდეგ კი „ქვემო ქართლი“.

2. „ქვენა“ და „ზენა სოფელი“ ზოგადი ფიზიკურ-გეოგრაფიული ცნებებია, რომლებშიც არაა გამოხატული ქვეყნის კონკრეტული სახელი — ქართლი. როგორც ჩანს, ეს შემთხვევითი არაა, რასაც თავიდანვე მიაქცია ყურადღება აკად. ს. ჭანაშვიამ¹⁸. მანვე აღნიშნა, რომ „ზენა სოფლის“ შემოქმევი სა-

¹² ს. ჭანაშვია. შრომები. II. თბ., 1952, გვ. 304.

¹³ ნ. ბერძენიშვილი. ისტორიული გეოგრაფიისათვის. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 354, შენ. 9.

¹⁴ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. VIII. თბ., 1975, გვ. 327.

¹⁵ მ. ხრეშკაჩი, ლიპაიანური დოკუმენტი „საქართველოს“ შესახებ, 1963, გვ. 104.

¹⁶ ქ. ც. I. გვ. 43.

¹⁷ ქალძ. I. თბ., 1964, გვ. 82.

¹⁸ ს. ჭანაშვია. შრომები. II. 1952, გვ. 305

ზოგადობა, თავისი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრებით ამ (ზენა) ქვეყნის გარეთაა, რომ შეიმჩნევა ტენდენცია ამ ცენტრების მტკვრის აღმა, ქვეყიდან ზევით გადაადგილებისა¹⁹.

„ზენა სოფლის“ გადაქცევა შემდგომი ხანის „შიდა ქართლად“, ასევე „ზემო ქართლს“ წარმოქმნა, სახელებისა რომლებშიაც უკვე ეთნიკური ნიშანია ხაზგასმული, უნდა მიუთითებდეს ქართის ელემენტის გავრცელებაზე მტკვრის აულობით, მის პოლიტიკურ გაბატონებაზე. მაგრამ საიდან?

მეცნიერთა ერთი ჯგუფი სამხრეთ საქართველოს და, კერძოდ, ქვემო ქართლს მიიჩნევს „ქართის ტომის განსახლების არეალად“²⁰, საიდანაც მისი კულტურული და პოლიტიკური ექსპანსია მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე გადასულა, ხოლო შემდეგ W და O მიმართულებით გავრცელებულა.

მკვლევრები მიუთითებენ განსხვავებულ დიალექტურ წრეზე, ანუ კილოზე, რომელიც ქვეყნის ამ ნაწილს ახასიათებდა²¹, გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის არქეოლოგიურ მასალაში გამოყოფენ აღმ. ამიერკავკასიური კულტურის ლოკალურ ვარიანტს, რომელიც შესაძლოა პოლიტიკურ გაერთიანებაშიც გამოხატულიყო²².

ყოველივე ამის გამო, საინტერესოდ მოჩანს „მოქცევაჲ ქართლსაჲ“-ს ცნობა აზოს მიერ არიან-ქართლიდან მცხეთას მოყვანილი 18 სახლის შესახებ²³. პროფ. ს. კაკაბაძე ვარაუდობდა, რომ ეს სახლები ქვემო ჯავახეთიდან დაძრულან ქციის ან ალგეთის ხევით აღმოსავლეთისაკენ, შემდეგ კი ჩრდილოეთისკენ, მცხეთის მიმართულებით²⁴.

აქად. გიორგი მელიქიშვილმა გაიზიარა აქად. ს. ჯანაშიას მოსაზრება, რომ „ზენა სოფლის“ „შიდა ქართლად“ გადაქცევა დაკავშირებულია კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების სამხრეთიდან გადმონაცვლებასთან; მანვე ეს მოვლენა დაუკავშირა ცნობას ქართველთა „არიან-ქართლიდან“ მოსვლის შესახებ. მკვლევრის აზრით, ანტიკური ხანიდან მესხეთისა და ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე როგორც პოლიტიკურად, ისე კულტურულ-ეთნიკურად მოწინავეობდა ქართის ელემენტი. სწორედ ამ ქვემო და ზემო ქართლს, ანუ მესხეთს, გვიანანტიკურ ხანაში, აღმ. საქართველოს ჩრდილო რაიონების მოსახლეობაში, შესაძლოა, ეწოდა „არიან ქართლი“, ე. ი. „სპარსული ქართლი“. თავის მხრივ

¹⁹ იქვე, გვ. 302.

²⁰ ს. კაკაბაძე. წმ. ნინო და მისი მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში. თბ., 1912, გვ. 5—8; ე. ენკელიძე. ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები. „მომოხილველი“, I, თბ., 1926, გვ. 13; ექვთ. თაყაიშვილი. როდის შეიქცალა იბერიკა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ. „მნათობი“, თბ., 1948, № 8, გვ. 102.

²¹ ა. აბრამიშვილი. პავსტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, III, 1923, გვ. 361; ე. ენკელიძე. ხანშეტი და პავსტი ტექსტები. „მომოხილველი“, I, თბ., 1926, გვ. 264—5; ექვთ. თაყაიშვილი. როდის შეიქცალა... „მნათობი“, 1928, № 8; H. M a p p. Изв. раб., т. I. 1933, გვ. 303.

²² რ. აბრამიშვილი. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზე. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XXII-B, 1961, გვ. 344—355; Г. Б. А н а л и ш в и л и. Юго-восточная Грузия в первой половине I тысячелетия до н. э. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тб., 1970, გვ. 14.

²³ ძქლძ. I. თბ., 1964, გვ. 81—2.

²⁴ ს. კაკაბაძე. ქართული სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები. საისტორიო მოამბე, I, თბ., 1924, გვ. 20.

ეს „არიან-ქართლელი“ (ზემო და ქვემო ქართლელი) შემდგომი ხანის „შიდა ქართლს“ მაშინ „ზენა სოფელს“ უწოდებდნენ²⁵.

უნდა აღინიშნოს, რომ „ზენა სოფლის“ შემრქმევი საზოგადოება „ქვე-ვით“ ივარაუდება და საეკვოა მესხეთში იგულისხმებოდა: ი გ ი ხ ო მ თ ვ ი-თ ო ნ ი ყ ო რ ზ ე მ ო ქ ე ე ყ ა ნ ა, „ზემო ქართლი“ „შიდა ქართლ-თან“ შედარებით, გეოგრაფიულადაც მაღლა, მტკვრის ზემო ნაწილზე მდებარე. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თუ „არიან-ქართლი“ „ზენა სოფლის“ თანადროული და საპირისპირო ცნებაა, ის „ქვენა სოფელშია“ საგუ-ლევბელი²⁶. ბოლო თუ იგი მესხეთს გულისხმობს, მაშინ „არიან-ქართლი“ და „ზენა სოფელი“ სხვადასხვა ეპოქის სახელებად უნდა ვცნოთ (პირველი მეფო-ბამდელი პერიოდისა, მეორე კი — უფრო გვიანი).

აქად. ნ. ბერძენიშვილმა ქართლი ხაზგასმით ქვემო ქართლს დაუკავშირა, ითქვამს იგი (ქართლოსის უძველესი ნაშენობა მტკვრის მარჯვენა სანაპირო-ზე) მის უძველეს ცენტრად მიიჩნია. მისი აზრით, ისე როგორც არარატის ველი შეიქმნა სომეხი ხალხის ჩამოყალიბების საფუძველი, ასევე ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებას საფუძველი დაუდო ჯერ ქვემო ქართლმა, შემდეგ მცხეთამ და ზენა სოფელმა (ქვემო ქართლთან ერთად)²⁷.

მანვე უტრადლება გაამახვილა იმ გარემოებაზე, რომ ქართლოსის ქართლში ყველა სხვა ნაწილს თავისი საკუთარი სახელი შერჩენია (კახეთი, კუხეთი, სამცხე, აჭარა, კლარჯეთი, შავშეთი, არტანი), მხოლოდ გარდაბოს-გაჩიოსისა და უფლოსის წილს არ გააჩნიათ სხვა, საკუთარი სახელი. ამიტომ, უნდა ვიფი-ქროთ, რეალურ-ისტორიული ქართლი სწორედ ეს ქვეყანა იყო²⁸.

მართლაც, ძველი ქართული ტრადიციის მიხედვით, ლეონტი მროველთან რომაა დაცული, ქვემო ქართლის საერისთავოთა ცენტრები — სამეფო დე და ხუნანის თვით ქართლოსიანთა მამამთავრის მიუ-რაა დააარსებულ ქართლთან ერთად; ამ ხალხის უძველესი ეპო-ნიშები კი — გარდაბოსი და გაჩიოსი — ქართლოსის შთა-მომავალთა პირველ თაობას ეკუთვნიან: ქართლოსის შვი-ლებია მცხეთოსი, კახოსი, კუხოსი, გარდაბოსი და გაჩიოსი.

ამ მხრივ საყურადღებო შეიძლება გამოდგეს ისიც, რომ სწორედ „მტკვარისა სამხრით ქართლის“ პირველ მეფეს ჰქვია სახელად ქართამ, რომელიც ქართლის მთაზე (გვიანი ხა-ნის არმაზში) მეფობს ორმეფობის დასაწყისში²⁹. ფიქრობენ აგრეთვე (ნ. მარი, პ. ინგოროყვა), რომ სახელწოდებაში „გარდაბანი“, განსაკუთრებით მის სომ-

²⁵ Г. М е л н и к ш в и л и. К истории древней Грузии. Тб., 1959, გვ. 137, 118.

²⁶ ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა, რომ მ. ჭანაშვილი და კ. ჰანი სახელწოდება გა-ჩიანს, არიან-ქართლიდან მოტიანი ღვთაების გაყოს სახელით ხსნიან. მ. ჭ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი. სა-ქართველოს ისტორია. I. თბ., 1906, გვ. 89; К. Г а н. Опыт объяснения кавказских геогра-фических названий. СМОМПК, 1909, 40, განყ. IV, გვ. 34; „ნახე საბას ერანს, რომ „სომ-ხითს ერანად უწოდენ მრავალ-გვარობისათვის და მრავალ-თესლობისა“.

ეს იმიტომ ხომ არა, რომ „სომხითში“ ოდესმე ერები ცხოვრობდნენ, ევების აქ იყო „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს არიანისი... (ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. VIII. თბ., 1975, გვ. 314).

²⁷ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. VIII. თბ., 1975, გვ. 244—5, 250, 366.

²⁸ იქვე, გვ. 240—241.

²⁹ ლეონტი მროველი, ქ. ც. I. გვ. 43.

ხურ ფორმაში — „ქართამანიკი“, რომელიც ვარდან დიდის გეოგრაფიაშია დაცული, შემორჩენილია სატომო სახელი „ქართი“³⁰.

ამრიგად, ძველი ქართული წყაროები ქვემო ქართლის აღსანიშნავად ხმარობენ „ქართლს“, ქართლი ჰქვია მას იაკობ ცურტაველის თხზულებაში, სწორედ ამ ქართლშია ვარსკენ პიტიახშის რეზიდენცია — ცურტავი.

3. ძველი ბერძნული და სომხური წყაროები (სტრაბონი, კლავდიუს პტოლემეოსი, აგათანგელოსი, სტეფანე ბიზანტიელი, ფავსტოს ბუზანდი, მოსე ხორენელი, სომხური გეოგრაფია VII საუკუნისა, იოანე დრასხანაკერტელი, უზტანესი და სხვ.) იბერიის SO ნაწილის აღსანიშნავად, ხმარობენ ქართული წყაროებისთვის სრულიად უცნობ „გოგარენე-გუგარქს“. ესაა უძველესი ეთნიკურ-გეოგრაფიული ტერმინი, რომელშიც აღამაინის წარმომავლობის მეგრულ-ქანური სუფიქსი „-არ“-ი გვაქვს შემორჩენილი „გოგ-ელ“, „გუგ-ელი“-ს მნიშვნელობით³¹.

აკად. ნ. მარი გუგარებს, ან გოგარებს სთვლიდა ქართველთა წარმომშობ ეთნიკურ გარემოდ³².

აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, ქვემო ქართლში სკვითების სახელწოდება „გოგ“-ის გაჩენა (გოგარენე) შესაძლოა მიუთითებდეს სკვითური ტომების აქ ჩასახლების ფაქტზე და გარკვეულ პერიოდში მათი პოლიტიკური ჰეგემონიის დამყარებაზე ამ რაიონში. მით უფრო, რომ მსგავსი მოვლენა დადასტურებულია ნეზობელ აღმოსავლეთ ოლქში — საკაშენეში, რომლის სახელიც, სტრაბონის მიხედვით, იქ ჩასახლებული სკვითური ტომის — საკ-ებისაგან მოდის³³.

6. აღონცი ვარაუდობდა, რომ შესაძლოა გუგარები გარგარები იყვნენ, რომლებიც ოდესღაც კავკასიის მთებიდან ჩასახლდნენ გოგარენეში. მისივე აზრით, იქაური მოსახლეობა ნარევი იყო მუღამი³⁴.

სენ-მარტენის აზრით, გუგარქი უმეტეს წილად ქართველებით იყო დასახლებული³⁵, ხოლო ბროსე ფიქრობდა, რომ გუგარქი თავდაპირველად ქართული პროვინცია იყო³⁶.

წყაროთა ანალიზის შედეგად, ქართველ მკვლევართა უმრავლესობა დაასკვნის, რომ გოგარენე-გუგარქი ოდითგანვე ქართულ ქვეყნად ითვლებოდა და მისი ძირითადი მოსახლეობა ქართული იყო³⁷. ცხადია, სომხეთთან მოსაზღვრე მის ნაწილებში სომხური მოსახლეობაც უნდა ვივარაუდოთ.

³⁰ პ. ი. ნ. გ. ო. ყ. ვ. ა. გიორგი მერჩულე. თბ., 1954, გვ. 469—70.

³¹ Ак. Ш а н и д з е. Два чано-мингрельских суффикса в грузинском и армянском языках. ЗВРАО, т. XXIII, Петрогр., 1916, гв. 369.

³² «Что готи с магоами библиеских текстов до ассирийских источников отождествлялись и без яфетидологии со скифами, нас сейчас не заимет, но гугары, гесп. гогары, т. е. гуги и гог и, эта ведь этническая среда выработки... грузинской национальности, древнейший этап в этом историческом важнейшем для Кавказа процессе, породившем картов, или картвелов». Н. М а р р. Готское слово guta 'муж'. Избранные работы, т. IV. 1937, гв. 269.

³³ Г. М е л и к и ш в и л и. К истории древней Грузии. Тб., 1959, гв. 224.

³⁴ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. Спб., 1908, гв. 424, შენ. 3, გვ. 230.

³⁵ J. S a i n t - M a r t i n. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie. I. Paris, 1818, გვ. 79.

³⁶ M. B r o s s e t. Histoire de la Géorgie. I. 1849, გვ. 46. შენ. 4.

³⁷ ი. ყ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ქართველი ერის ისტორია. III. თბ., 1948, გვ. 309; ლ. ნ. ყ ა - ნ ა შ ი ა. ლხარ ფარპეტის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ., 1962, გვ. 176—7; დ. მ. უ ს - ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. თბ., 1977, გვ. 152.

გოგარენე-გუგარქის მოცულობა წყაროებში სულ სხვადასხვაგვარია; ჩანს, იგი იცლებოდა არა მარტო არსებული ვითარების ცვლასთან ერთად (სტრაბონი, პტოლემეოსი. მოსე ხორენელი, სომხური გეოგრაფია), არამედ ავტორთა მაშინდელი პოლიტიკური შეხედულებების მიხედვითაც. თუ მოსე ხორენელი გუგარქის ეპონიმ გუშარას სამფლობელოში ვარაუდობს კანგარს, ჭავჭავთის ნაწილს, კოლბის, წოფის და ძორის ხეობებს, ხოლო ტაშირსა და აშოცს გუშარა პაიკაზუნის შთამომავლის წილად თვლის³⁸, ფავსტოს ბუზანდი IV ს. გუგარქის პიტიახშს ცალკე ასსენებს, ძორისა და კოლბის გაყართა უფლებს — ცალკე³⁹. ე. ი. ძორი და კოლბი მას გუგარქის საპიტიახშოში არ ეგულებოდა. ასევე არ გულისხმობს გუგარქში აშოცს აგათანგელოსი, რომელიც III ს. ბოლოსა და IV ს. დასაწყისისათვის ცალ-ცალკე იხსენიებს გუგარქისა და აშოცის იშხანებს⁴⁰. იერუსალიმის სომხური მონასტრების შესახებ არსებულ თქმულებაში კი, გუგარქისა და ტაშირის მთავრები არიან დასახელებულნი⁴¹, ე. ი. აქ უკვე ტაშირია გამორიცხული გუგარქის შემადგენლობიდან.

სომხური გეოგრაფია გუგარქის გავარებში ასახელებს ქვემო ქართლის 6 ერთეულს: ძოროფორს, კოლბოფორს, წოფოფორს, ტაშირს, თრიალეთსა და კანგარს⁴². იოანე დრასხანაკერტელი კი, გუგარელთა მხარედ მთელ ქვემო ქართლსა თვლის⁴³, ხოლო ერთგან ტაშირს, თითქოს, მის შემადგენლობაში არ გულისხმობს⁴⁴. დასასრულ, ვარდან ღიღი თავის „გეოგრაფიაში“ გუგარქის გავარს შექთან აიგივებს⁴⁵.

ზემოაღნიშნულის გამო, მკვლევართა უმეტესობა თვლის, რომ გოგარენე-გუგარქი თავდაპირველად ერქვა ქვემო ქართლის S ნაწილს, რომელმაც, პოლიტიკური სიტუაციის ცვლასთან ერთად, თავისი სახელი თანდათან გააერთიანა სხვადასხვა მიმართულებით იქამდე, ვიდრე უცხოელ ავტორთა შეგნებაში იგი მთელი ქვემო ქართლის აღმნიშვნელად არ გადაიქცა⁴⁶, ხოლო ზოგ შემთხვევაში გასცილდა კიდევ მის ფარგლებს.

პროფ. ს. გორგაძე ფიქრობდა, რომ „საკუთრივ გუგარქი“ ეს იყო დებედის ონაწილი აღსტამდე⁴⁷.

კ. თუმანოვის აზრითაც, გოგარენე-გუგარქი ორი მნიშვნელობით იხმარება წყაროებში, თან იგი ყოველთვის საპიტიახშო საქონებელი იყო, რომელშიც დროდადრო ცალკე სამთავროები გამოიკვეთებოდა (ძორი და კოლბი ფავსტოს

³⁸ Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1910, გვ. 108.

³⁹ Փաստուի Ռիզանցացու Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1913, გვ. 242.

⁴⁰ Ագաթանգեղոս Պատմութիւն Հայոց. Թიֆլიս, 1914, გვ. 404, 434.

⁴¹ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908, гв. 260, 266. 1.

⁴² ს. ე რ ე შ ი ა ნ ი. გეოგრაფია... ერევ., 1963, გვ. 110.

⁴³ იოანე დ რ ა ს ხ ა ნ ა კ ე რ ტ ე ლ ი. სომხეთის ისტორია. გამოც. ე. ცაგარეიშვილისა, თბ., 1965, გვ. 64, 81, 177, 224.

⁴⁴ იქვე, გვ. 161—162.

⁴⁵ J. Saint-Martin. Mémoires... II. 1819, გვ. 414.

⁴⁶ იე. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს საზღვრები. თბ., 1919, გვ. 16—17; ლ. ნ. ჭ ა - ნ ა შ ი ა. ზარბაზნაშვილის... თბ., 1962, გვ. 176—178; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფია... თბ., 1977, გვ. 179—187.

⁴⁷ ს. გორგაძე. წერალბი საქართველოს ისტორიიდან. „მთაბე“, XI—XII, 1905, გვ. 10.

ბუზანდის, აშოცი და ტაშირი ლაზარ ფარპეცის შრომებში და სხვ.). საკუთრივ გუგარქი, ვიწრო მნიშვნელობით, აყოკანგარი და წოფოფორი⁴⁸.

ამ მხრივ მართლაც საინტერესო ჩანს ტოპონიმი გოგარენი, დამოწმებული ბამბაქის ხეობაში, ე. ი. იქ, სადაც ძველ კანგარს ვარაუდობენ⁴⁹ და ქართული გუგარეთი — თრიალეთის N საზღვარზე, რომელშიც გუგარქ-გუგარეთის სახენაეკალ ფორმას ხედავენ⁵⁰. ეს სახელები გოგარენე-გუგარქის უკიდურეს S და N საზღვრებზე (სომხური გეოგრაფია თრიალეთისა და გუგარქის შემადგენლობაში ასახელებს⁵¹) შეიძლება მიგვიითებდეს ქვემო ქართლში ამ ტერმინის თანდათან გაერეულებაზე S—N მიმართულებით.

4. ლეონტი მროველის მიხედვით, ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდანვე არსებულა ორი პროვინცია: გარდაბანი და გაჩიანი. მისივე სიტყვით, სამშვილდე და ხუნანი თვით ქართლოსს აუშენებია, ხოლო შვილებისათვის ქვეყნის განაწილებისას ქართლოსის ცოლმა „გარდაბოსს მისცა ხუნანი და უჩინა საზღვარი: აღმოსავლით მდინარე ბერდუჯისი, დასავლით ქალაქი გაჩიანი და სამკრით მთა პირველ კსენებულო, და ჩრდილოთ მტკუარი.

ხოლო გაჩიოსს მისცა ორბის ციხე და სკერეთის მდინარითგან ვიდრე თავადმდე აბოცისა. და ამან გაჩიოს ალაშენა ქალაქი გაჩიანი, რომელსაც მაშინ ერქვა სანადირო ქალაქი“⁵².

ფარნაეზის მიერ ქართლის სამეფოში ერისთავთა განწესების ამბავს რომ მოგვითხრობს, ლეონტი წერს: „მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად, და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი, მეოთხე გაგზავნა სამშვილდის ერისთავად და მისცა სკერეთის მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აშოცი. მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად და მისცა ფანავართგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა“⁵³.

ლეონტის ეს ორი ცნობა რომ შეეადაროთ ერთმანეთს, ვნახავთ, რომ პროვინციათა საზღვრები საერისთავოებისას ემთხვევა. თუმცა გარდაბნის გავრცელება თბილისამდე მეორე ცნობაში ჩნდება ხუნანის საერისთავოს განსაზღვრისას. შესაძლოა ეს არ იყოს შემთხვევითი და ასახავდეს ცვლილებას, მომხდარს ფარნაეზის ეპოქისათვის, როცა ხუნანის საერისთავოში მოქცეულ გარდაბანს თბილისამდე ტერიტორია მიემატა.

ხუნანს აღსტაფის წყალსა და თაუზ-ჩაის შორის ვარაუდობენ, მტკვრის მარჯვენე, ბერდუჯის მდინარე კი თაუზის, ან ძეგამის წყალია⁵⁴. ეს ყოფილა ქარ-

⁴⁸ Toumanoff Cyril. Studies in christian caucasian history. Georgetown, 1963, გვ. 185—191, 466—471, 498—499.

⁴⁹ დ. მუხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული... თბ., 1977, გვ. 151, შენ. 23.

⁵⁰ Н. А до н. Армения... გვ. 424—5, შენ. 3.

⁵¹ ერეშიანი. გეოგრაფია... გვ. 110.

⁵² ქ. ც. I. გვ. 8—9.

⁵³ იქვე, გვ. 24.

⁵⁴ დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლი. „ძეგლის მეგობარი“, 30, 1972, რუკა I. Д. Л. Мусхеллишвили. К вопросу о локализации Хунана; В. М. Вандов, Н. М. Гулиев. О тождестве городища Торпагала и города Хунапа. Труды Института истории и археологии Грузии, 11, თბ., 1974.

თული პროვინცია გარდაბნის O საზღვარი: S-დან მას ერევის მთები ემეჩნე-
ბოდა, N-დან მტკვარი, ხოლო W-დან — ხაზი თბილისსა და გაჩიანს შორის.

ქალაქ გაჩიანის მდებარეობა დაზუსტებული არაა, მაგრამ უხტანესის მიხე-
დვით, ეს იგივე ცურტავია, მდ. გაჩენაგეტის ნაპირზე „ვრაც-დაშტში“, ე. ი.
„ქართველთა ველში“⁵⁵. ეს უკანასკნელი კი, ქციის, მამავრის, შულავრის წყლი-
სა და ღებედას ქვემო ღინებებს მოიცავდა⁵⁶.

ქვემო ქართლის დანარჩენი ნაწილი — დღევანდელი ვერის ხეობიდან აბო-
ცის მთამდე და ფანავრის ტბიდან „ქართველთა ველამდე“ — იყო გაჩიოსის
მხარე.

ქართული წყაროები, გაჩიანსა და გარდაბანზე საუბრისას, უმეტესწილად
ოლქებს, მხარეებს გულისხმობენ, თან ქართული და უცხოური წყაროები სხვა
ოლქებსაც იცნობენ გარდაბან-გარდმანის სახელით; მაგალითად, ქართული გარ-
დაბნის აღმოსავლეთით, შამქორის ხეობაში, ან კიდევ მტკვრის ჩრდილოეთით,
შარვანში⁵⁷. კ. თუმანოვის აზრით, ქართული პროვინციისა და შამქორის გარდ-
მანის სახელთა მსგავსება შესაძლოა მიუთითებდეს უძველეს ხანაში ამ ტერი-
ტორიებზე ერთი ეთნიკური ჯგუფის გავრცელებას⁵⁸.

ქართული წყაროები IX ს. ამბებთან დაკავშირებით, ხშირად ახსენებენ გარ-
დაბნელებს, „კახ გარდაბანელთ“, აქტიურ მონაწილეებს კახეთის სამთავროს
პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ფიქრობენ, რომ IX ს. 30-იანი წლებიდან, როდესაც
კახეთის მთავრობას ხელთ იგდებს ქვემო ქართლის გარდაბნელთა სამთავრო
სახელს, კახეთ-კუხეთიც გარდაბნად იწოდება მთავართა დინასტიის იქედან წარ-
მომავლობის გამო⁵⁹.

შესაძლოა, ამ პერიოდს ევრაულობდა ვახუშტი, როდესაც წერდა: „ხოლო
ესე ქართველთა მეფენი ბაგრატიონნი დასდნიან ქართლის მეფედ და ოდეს
მტერთა მიერ იძლეოდნან, ეპყრათ სამცხე, რომელ არს ზემო ქართლი, ტაო,
ჯავახეთი, თრიალეთი, სამშლდე, თუნიერ გარდაბანისა და კლარ-
ჯეთს თჳსნი წილნი ციხე-ადგილნი და ჟამად სომხითიც და შიდა ქართლი“⁶⁰.

ოლქთან ერთად, გარდაბანი ერქვა პუნქტსაც და მას არაბულენოვანი წყა-
როები მიუთითებენ ბარდავ-თბილისის გზაზე. ამ წყაროებში ნახმარი ყალა-იბნ-
ქანდამანი (გარდაბოსის ძის, გარდაბოსიანთ ციხე) და ჯარდამანი სწორედ ქარ-
თულ გარდაბანს აღნიშნავენ, რომელსაც ქცია-მტკვრის შესაყარში არსებულ
ნანგრევებთან აიგივებენ⁶¹.

თითქოს, ამავე პუნქტს უნდა გულისხმობდეს „მატიანე ქართლისაჲს“ ავ-
ტორიც: „მოვიდა ხალხი იზიდის ძე არაბიელი, და დაიპყრა სომხითი, ქართლი
და პერეთი. და მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს, ეკლესიასა შინა და
სიხსელი მისი, რომელი მაშინ დაითხია, აწყაიხილვების

⁵⁵ უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. გამოც. ზ. ალექსიძისა.
თბ., 1975, გვ. 66—67.

⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილი. ისტორიული გეოგრაფიისათვის. სიგ. I, 1960, გვ. 20—21;
დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე. იქვე, გვ. 128.

⁵⁷ Minorsky. Studies in Caucasian history. London, 1953, გვ. 29—30.

⁵⁸ Toumanoff. Studies in christian... გვ. 474—475.

⁵⁹ მ. ლორთქიფანიძე. ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. საქართველოს
ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 393.

⁶⁰ ქ. ც. IV. გვ. 134.

⁶¹ ლ. კილაშვილი. ქალაქი რუსთავი. თბ., 1958, გვ. 187—194.

ვითარცა ახალ ი⁶². მაგრამ სუმატ დავითის ძის თხზულებიდან ჩვენ ვიტყობთ, რომ აშოტი მოუკლავთ არა არაბებს, არამედ მის შემწედ მოწოდებულ ქვეშევრდომებს „კევსა ნიგალისასა“. უჯაროდ დარჩენილი კურაპალატი „შეივლტოდა... ეკლესიად, და მოწყლეს იგი მახულითა საკურთხეველს ზედა და შესუარა საკურთხეველი იგი სისხლითა მისითა, რამეთუ დაკლეს იგი მუნ, ვითარცა ცხოვარი, აღსავალსა საკურთხეველისასა და სისხლი იგი მისი დათხეული დღესცა საჩინოდ სახილველ არს⁶³.

სუმატ დავითის ძის სიტყვებს ემომწმება გიორგი მერჩულეს ცნობაც⁶⁴, ხოლო ისტორიკოსის მომდევნო თხრობაში ნახსენები დოლისყანა, საიდნაო წასულ აშოტის ჯარს მკვლელები გაუწყვეტია „სავანესა ზედა კოროხისასა“, უეჭველს ხდის კოროხის ხეობაში მომხდარ ფაქტს⁶⁵.

„მატიანე ქართლისაჲს“ და სუმატის მოტანილ ცნობათა ბოლო სიტყვები გვაფიქრებინებს ორივე ისტორიკოსისათვის საერთო წყაროს არსებობას, რაც მათ შორის დაპირისპირებას უნდა გამორიცხავდეს. ამიტომ „მატიანე ქართლისაჲს“ გარდა ბაიან ში შეტყობილთა ქვემო აქარის სოფელი გარდამანისი⁶⁶ იგულისხმებოდეს და არა ქვემო ქართლისა.

თუ ეს ასეა, მაშინ გამოვა, რომ ქართული წყაროები (თითქოს, სომხურიც) ქცია-მტკვრის შესაყარში არსებულ ციხე გარდაბანს არ იხსენიებენ. ეს თუ შემთხვევითი არაა, მაშინ ნიშანდობლივი შეიძლება გამოდგეს, რომ, ლეონტის მიხედვით, ყველა მამამთავარი ქალაქს აშენებს, გარდაბოსი კი — არა⁶⁷. ყოველივე ამან შესაძლოა ისიც კი გვაფიქრებინოს, რომ აღნიშნული წყაროები ყალბ-იბნ-ქანდამანს სხვა სახელით იცნობდნენ...

საერთოდ, გარდაბანისა და გარდაბნელთა მოხსენიება ქართულ წყაროებში X ს-დან წყდება. შემდეგ იგი გვხვდება „ქართლის ცხოვრების“ XVIII ს. მიწაწერში, რომელიც ქვემო ქართლის ეპონიმთა სახელების გასწვრივია მოთავსებული: „გარდაბანი ჰაპალას ქვეით ნაჭიდურსა და ტავნაგეთს ქვეით ვიდრე მტკვრამდე ეწოდების“⁶⁸. ეს ის დრო იყო, როცა ქართლის საზღვარი დებედა-მტკვრის შესაყართან გადიოდა და ხუნანი ძველი ყალბ-იბნ-ქანდამანის ადგილზე ეგულებოდათ. ამიტომ ვახუშტაც, შესაბამისად, ძველ ქართულ გარდაბანს ასე განსაზღვრავს: „აღმოსავლით მტკვარი და ხუნანის გამართებით, ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა (მას ახლა ბაბა-ქაირი ჰქვია, დებედის მარჯვენა სანაპიროზე — დ. ბ.); სამკრით შულავრისა, ჰაპალისა და ბოლნისის გორაკები; ჩრდილოთ მტკვრიდამ ტფილისის გორაკები ტავნაგეთამდე; დასავლით კევი ჭურეთისა, წინწყაროს გამოშართებით ნახიდურამდე და ბოლნისის მცირეს მთამდე. ეწოდების ქართლოსის ძის გარდაბანის გამო, რომელსა მისცა დედამან თჳსმან ხუნანი და ესენი, და ამან უწოდა სახელი თჳსი... არამედ შემ-

⁶² ქ. ც. I. გვ. 253.

⁶³ იქვე, გვ. 377.

⁶⁴ თ. ლომოური. სუმატ დავითის ძისა და გიორგი მერჩულეს ცნობები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ. „არილი“, თბ., 1925, გვ. 49—50.

⁶⁵ ექვთ. თაყაიშვილი. სუმატ დავითის ძის ქრონიკა. თბ., 1949, გვ. 74—75.

⁶⁶ თ. სახოკია. მოგზაურობანი გურია, აჭარა, სამურზაყანო აფხაზეთში. თბ., 1950, გვ. 162.

⁶⁷ ქ. ც. I. გვ. 8—9.

⁶⁸ იქვე, გვ. 8, სქოლიო 3.

დგომად განდგომისა გრიგოლ მთავრისა, ამას დაედვა გრდანი, ლილო და მარტყოფი, და იწოდებოდა ესენი გარდაბანად⁶⁹.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტის გარდაბანი ესაა მტკვრისპირა დაბლობი, გატეხილი ხიდიდან თბილისის გორებამდე, რომელსაც VI-VII ს-დან დამატებია მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მყოფი გლდანი, ლილო და მარტყოფი. გარდაბნის ტერიტორიის ასეთი შეკვეცა O-დან ემყარება ვახუშტისდროინდელ მცდარ წარმოდგენას ქართლის ძველი საზღვრისა და ზუნანის მდებარეობის შესახებ. რაც შეეხება გარდაბნის გავრცელებას მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, ეს ლეონტის ცნობებში არ ჩანს, და იგი შეიძლება მართლაც გვიან მომხდარი ფაქტია, როცა კახეთ-კუხეთიც გარდაბნად იწოდებოდა.

გარდა ამისა, ვახუშტი გარდაბოსის წილ ქვეყანას უკვე ზუნანის საერისთავოს საფუძველზე ავრცელებს. მისი სიტყვით „არს საერისთო ზუნანისა: წინთქმული გარდაბანი, სომხითი, ბერდუჯის მდინარე, ტაშირი და ბამბაკი“⁷⁰. ე. ი. მტკვრისპირა დაბლობს (გარდაბანი) მიემატა ხეობები დებედიდან ფოლადაურის ჩათვლით (სომხითი), ტაშირი და ბამბაკი. ასევე ასახული ვახუშტის ატლასის რუკაზედაც (№ 2), რომელსაც აწერია: „ქარტა ქართლოსის წილისა, რომელიცა ძმათა თჳსთა შორის ქვეყანანი ზედა და შემდგომად მისსა ცოლმან ქართლსა და სომხსა განუყო ხუთთა ძეთათვისთა: მცხეთოსს, გარდაბოსს, გაჩიოსს, კახოსს და კუხოსს“⁷¹... აქ აბოცი ჰაოსის წილშია, ტაშირი — გარდაბოსისაში, რაც სრულიად ეწინააღმდეგება ლეონტის ცნობებს, სადაც ეს ორი ოლქი სწორედ გაჩიოსის წილია და სამშვილდის საერისთავოში შედის. აღნიშნული უზუსტობაც ვახუშტის ზემოხსენებული მცდარი შეხედულებიდან გამომდინარეობს: იგი იძულებულია ქვემო ქართლის შემცირებულ მიწა-წყალზე ორი პროვინცია და საერისთავო ჩაატოს.

გაჩიოსის პროვინციისა და სამშვილდის საერისთავოს საზღვრები ლეონტის ცნობებში ერთნაირია. ოღონდ ამ უკანასკნელს გაჩიანი კი არ ჰქვია, როგორც მოსალოდნელი იყო წინა მავალითისამებრ („რომელ არს გარდაბანი“), არამედ ტაშირი და აბოცი („რომელ არს ტაშირი და აბოცი“). საფიქრებელია. ეს მოხდა გვიან, როდესაც გაჩიანმა დაკარგათ ადვისი მნიშვნელობა, ვითარცა ცენტრმა, რომლის სახელიც მთელ ოლქზე ვრცელდებოდა, რაც ლეონტის, ამ შემთხვევაში, ფარანავაზის ეპოქაზე გადააქვს.

მემკვიდრის ცნობაზე, რომ „ამან გაჩიოს აღაშენა ქალაქი გაჩიანი, რომელსა მაშინ ერქუა სანადირო ქალაქი“⁷², ჭერ კიდევ თეიმურაზ ბაგრატიონი შენიშნავდა: „ესეცა შემოიტანს გულის-მსიტყველობას, რომელ უწინ არეს აღშენებისა ქალაქისა გაჩიანისა იყო სხვაჲ ქალაქი მუნ და ეწოდა სანადირო“⁷³. ამრიგად, გაჩიანის ძველი სახელი ყოფილა სანადირო ქალაქი, რაც უნდა მიუთითებდეს მის მდებარეობაზეც დაბლობში, საზამთრო საძოვრებისა და მდინარისპირა ქალების სიახლოვეს⁷⁴.

⁶⁹ აღწერა... გვ. 49—50.

⁷⁰ იქვე, გვ. 50.

⁷¹ საქ. ც. ს. არქივი, ძველ საბუთთა განყოფილება.

⁷² ლეონტი. ქ. ც. I. გვ. 9.

⁷³ თეიმურაზ ბატონიშვილი. ისტორია. ნაწყვეტებურად, 1848, გვ. 31.

⁷⁴ ეს ხომ ფარნავაზ მეფის საზამთრო სადგომი იყო, რომელმაც, ლეონტის ცნობით, „თუნი ზამთრისანი დაეყნის გაჩიანთა“ ქ. ც. I. გვ. 25.

მ. ჯანაშვილი ფიქრობდა, რომ „ღმერთებს, როგორც დღეს ფშავ-ხევსურეთში ხატებს, უნდა ჰქონოდათ თავ-თავიანთი მამულები, სახატო მიწები. მათგან, ჩვენის ფიქრით, დანათლა სახელები გაჩიანს (გაცი-გაჩი-გაჩიანი), ზედა-ზენს, არმაზმთას, ცაიშს, ჯუმათს, თხოთს, უფლის-ციხესა და სხვა“⁷⁵. იმავე აზრისა იყო კ. ჰანიჭი⁷⁶. დაბოლოება -ანი, -იანი ქართულში შთამომავლობას, მოდგმას აღნიშნავს და გვაროვნული სახელებიდან ტოპონიმებსაც აწარმოებს, რომელთა მაგალითები მრავლად გვაქვს აღმ. საქართველოში⁷⁷; ამიტომ გაჩიანიც ამ გზით მიღებული სახელი უნდა იყოს.

ლეონტი ორჯერ ასხენებს გაჩიანს, ვიჯარცა ქალაქს: პირველად მისი აღშენებისას, მეორედ კი საურმაგის მეფობისას (ფარნავაზის ძე), რომელმაც თავის სიძეს „მისცა ასული თვისი ცოლად, ქალაქი გაჩიანი და საერისთაო სამშუღლისა“. სხვა ორ შემთხვევაში ისტორიკოსი ამ სახელს მრავლობითის ფორმით ხმარობს: „გაჩიანთამღის“, „გაჩიანთა“ (სახელობითი იქნებოდა „გაჩიანნი“)⁷⁸. ასევე მრავლობითში ხმარობს ამ ტოპონიმს დავითის ისტორიკოსიც, ოლონდ, ლეონტი მროველისაგან განსხვავებით, უხსოვარ დროინდელ ამბებთან კი არა, არამედ მისდროინდელი ვითარების აღწერისას: თურქნი „ჩამოღვიან გაჩიანთა (და) პირსამტკუარისასა“⁷⁹.

„ქართლის ცხოვრების“ სომხურად მთარგმნელიც ორი ფორმით ხმარობს ამ სახელს, როგორც მხოლოდობითში (*Գաչն, Գաչնա*), ისე მრავლობითში (*Գաչնք*)⁸⁰.

მრავლობით ფორმას (*Գաչնք*) ხმარობენ უხტანესიცა და სამუელ ანელიც⁸¹.

ძველი წყაროების ეს მრავლობითი ფორმა ამ პუნქტის მცხოვრებთა სიმრავლეს კი არ უნდა აღნიშნავდეს მხოლოდ, არამედ მათ მიერ ათვისებულ მიწებსაც იმ ოლქში, რომლის ცენტრიც ეს ციხე, ან ქალაქი იყო. ასეთი შემთხვევები ჩვენ გვხვდება ქვემო ქართლის სხვა პუნქტების მიმართაც: „გაგნი“, „გაგათ ბერლუჯამდე“, „ქაეზინი“, „აგარანი“, „აგარათა ციხე“⁸² და სხვ. ამიტომ „გაჩიანნი“⁸³ და „გაჩიანთას“-ს ხმარება ჩვენ უნდა გავვიგოთ ოლქის მნიშვნელობით. ამას კარგად ადასტურებს დავითის ისტორიკოსიც, რომლის მიხედვით, თურქნი ურცხვეი საქონლით იზამთრებდნენ მტკვრისპირა საძოვრებზე და „გაჩიანთა“, რაც ქალაქსა თუ ციხეში წარმოუდგენელი იქნებოდა.

X ს. II ნახევრისათვის უხტანესი გაჩიანს მოიხსენიებს როგორც „შემცირებულ და ზომიერ დაბაქალაქს“⁸⁴, ხოლო სამუელ ანელი 1139 წ. ამბებთან და-

⁷⁵ მ. ჯანაშვილი. საქართველოს ისტორია. ტ. I. 1906, გვ. 89.

⁷⁶ К. Г а н. Опыт объяснения кавказских географических названий. СМОМПК, 1909, т. 40, განკ. IV, გვ. 34.

⁷⁷ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები. თბ., 1950, გვ. 51—52.

⁷⁸ ქ. ც. I. გვ. 8, 9, 24, 25, 27.

⁷⁹ იქვე, გვ. 332.

⁸⁰ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ილ. აბულაძის გამოც. თბ., 1953, გვ. 12, 34, 36.

⁸¹ უხტანესი. ისტორია გამოყოფის... გვ. 11, 24, 66, 88; Մամուլի բանահայի և სხვ... ს. 126.

⁸² ქ. ც. I. გვ. 313, 340, 344, II, გვ. 144.

⁸³ უხტანესი. ისტორია გამოყოფის... გვ. 67.

კავშირებით უკანასკნელად იხსენიებს მას⁸⁴. ამის შემდეგ გაჩიანი ძველ წყარო-ებში აღარ გვხვდება როგორც ცოცხალი პუნქტი და სტეფანოზ ორბელიანი, უხტანესის კვალად, ცურტავს გაჩიანად (*გაჯიანე*) თელის, რომლის სამწყ-სო მის დროს (XIII ს.) პალატის მონასტერს ჰქონია⁸⁵.

გაჩიანის მღებარეობა დაზუსტებული არ არის იმის მიუხედავად, რომ უხტანესი, თოქოს, საკმაოდ ნიშანდობლივ აღწერს ამ დაბა-ქალაქს, სადაც იგი არაერთხელ ყოფილა. მისი სიტყვით, ძველ ცურტავს „ეხლა ეწოდება გა-ჩიანი. მაშინ სავსე და ვრცელი, დიდი და სახელოვანი დედაქალაქი (იყო), ხო-ლო ეხლა შემცირებული და ზომიერი დაბაქალაქია მდინარის პირზე, რომელ-საც ეწოდება გაჩენაგეტ (ე. ი. გაჩიანის მდინარე—დ. ბ.), ნხარეში, რომელ-საც „ვრაც-ღაშტი“ (ე. ი. „ქართველთა ველი“) ჰქვია, რომელიც შუა საზღვა-რია სომეხთა და ქართველთა ქვეყანას შორის... ცურტავი სამკვიდრებელი იყო გუგარელთა დიდი პიტიაზშის, ჩრდილოეთის მხარეთმპყრობელისა... დასაბამი-დან სამეფო სამკვიდრებელი და განსასვენებელი იყო წმიდა შუშანიკისი; სა-დაც ჭერაც არიან ადგილნი მისი მოწამეობის ვნებათა და მისი წმიდა და პა-ტიოსანი ნეშტის განსასვენებელი; სადაც ჩვენ მრავალჯერ მივსულვართ და ვმთხვეულვართ წმიდა ადგილს“⁸⁶.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, „ქართველთა ველი“ ქცია-დებედის შორის და ნათქვამი დინებაზე არსებული დაბლობი უნდა იყოს, რაც შეეხება მდინარე გაჩენაგეტს, ის სხვა წყაროებით უცნობია, რომ მის ნაპირზე მოგვეძებნა ასეთი პუნქტი. სხვა მხრით, უხტანესის აღწერილობაცა და იაკობ ცურტაველისაც (თუ გაჩიანი ძველად მართლა ცურტავი იყო) ისეთია, რომ ყველა მნიშვნელოვანი ნა-სახლარი შეიძლება გაჩიანად ივარაუდოს კაცმა, ნახიდურთან მოკიდებული გარდაზნადე.

უკვე ვახუშტი ბატონიშვილი, შემდეგ პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი და სხვე-ბი გამოთქვამდნენ ვარაუდს, რომ ახლანდელ არუხლოსთან, ძველ ნახიდურთან უნდა ყოფილიყო გაჩიანის ნანგრევები⁸⁷. მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ, ფიქ-რობ, მძიმე საბუთთა დავითის ისტორიკოსთან დაცული ცნობები: ქართულ წყაროთა შორის იგი უკანასკნელია გაჩიანს რომ იხსენიებს („ჩამოღვიან გაჩი-ანთა [და] პირსა მტკუარისასა“); ამავე დროს, ზვიგე ისტორიკოსი (1118 წლი-სათვის) კიდევ უფრო კონკრეტულად ასახელებს ნახიდურს, პუნქტს, სადაც თურქებთან საომრად მომავალი დავით აღმაშენებელი შეჩერდა „და ზატიკი გარდაიქნა ნაჯილურს“⁸⁸.

თუ გაჩიანის მღებარეობა ჩვენთვის უცნობია, ეს ნახიდური იცის ჟამთა-აღმწერელმა და ბერი ეგნატაშვილის ტექსტებმა⁸⁹, საიდანაც უშეველია მისი იგივეობა ვახუშტისეულ ნახიდურთან, დღევანდელი არუხლოს ადგილზე. ი გ ი გა ჩ ი ა ნ ი რ ო მ ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო, დ ა ვ ი თ ი ს ი ს ტ ო რ ი კ ო ს ი

⁸⁴ ს ა მ ე ლ ა ნ ე ც ი... გვ. 126.

⁸⁵ მათიმიოქსენ ზაჩიანეჟიჩი შისაოსან აყარხაჟ სიხისიანნიჟი მერქესან აყეხუილი-ყოიჟი შისნაჟ. მქიქი. 1911, გვ. 105.

⁸⁶ უ ხ ტ ა ნ ე ს ი. ისტორია... გვ. 67, 69.

⁸⁷ ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ - ბ ე გ ი. თრალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტომონიქის შესწავლისათვის. მარქსისტული ენათმეცნიერება, 1934, გვ. 41—43.

⁸⁸ ქ. ც. I. გვ. 334.

⁸⁹ ქ. ც. II, გვ. 299, 379, 536.

450—451 წწ. ამბებთან დაკავშირებით, ელიშე ასხენებს „ვრენ ტაშირელს“ და „ვრენს ტაშირელთა გვარიდან“, რომელიც სხვა სომეხ ნახარაებთან (ერისთავი) ერთად, სპარსელებს საპყრობილეში ჩაუვდიოთ⁹⁷.

ლაზარ ფარპეცი იმავე მოვლენებში მონაწილე ვრენს „ტაშირის იშხანს“ (მთავარს) უწოდებს⁹⁸.

ტაშირის იხსენიება VII ს. სომხური გეოგრაფიაც; იქ იგი, სხვა მეზობელ ხევებთან ერთად (წიფოფორი, კოლბოფორი, ძირაფორი, თრიალეთი, კანგარქი, ბოლნოფორი, ქვეშაფორი, მანგლეაფორი და სხვ.), ქართლის აღწერაში შე-
დის. მეორეგან კი. გუგარქის შემადგენელ 9 გავართა შორისაა დასახელებული⁹⁹.

აღრეული ხანის მწერალთა ამ ცნობებზე დაყრდნობით, მკვლევრებს სხვა-
დასხვა დასკვნები გამოაქვთ.

პ. ინგოროყვა და დ. მუსხელიშვილი თვლიან, რომ კორიუნისა და ხორენე-
ლის ცნობები მამტოცთან და არშუშა პიტიახშთან დაკავშირებით უნდა გავი-
გოთ ისე, რომ ტაშირი აქ ქვემო ქართლის მთელ საპიტიახშოს ეწოდება და იგი
ფართო ცნებითაა ნახმარი¹⁰⁰.

იაკობ ტურტაველის თხზულებიდან კარგად ჩანს, რომ ვარსქენი — ქარ-
თლის პიტიახში, იყო შვილი ლაზარ ფარპეცის შრომაში (V ს. 50-იან წლებში)
მოხსენიებულ აშუშა ქართველთა პიტიახშისა. ფიქრობენ, რომ ეს უკანასკნელი
უნდა იყოს კორიუნისა და მოსე ხორენელის თხზულებებში მამტოცთან ხსე-
ნებული აშუშა. ასეთ შემთხვევაში გამოდის, რომ ერთსა და იმავე დროს ტაში-
რის მთავარი თუ ნახარაი არის ვრენი (ელიშე, ლაზარ ფარპეცი), ხოლო ქარ-
თლის პიტიახში აშუშა ტაშირის მთავარიცაა.

ამ შეუსაბამობას დ. მუსხელიშვილი ასე ხსნის: ტაშირი აქ ორნაირი —
ვიწრო და ფართო მნიშვნელობითაა ნახმარი: სომეხი ნახარაი თუ მთავარი —
ვრენი არის ტაშირის ზეგანის ხელისუფალი, ხოლო არშუშა — ფართოდ
გაგებული ტაშირისა, ე. ი. ქვემო ქართლის უმეტესი ნაწილის ქართველი პიტი-
ახში¹⁰¹.

პროფ. ს. ერემიანი ტაშირის განსაზღვრავს მისი ვიწრო მნიშვნელობით: აქ-
ვე გულისხმობს ბამბაკის წყლის ხეობასაც, რომელსაც შუა საუკუნეთა მემ-
კიანეები „ზემო ტაშირს“ უწოდებდნენო. მისი აზრით, 387 წ., როდესაც ტა-
შირი გუგარქის საპიტიახშოსთან ერთად ქართლის სამეფოს შეუერთდა, ეს
„ზემო ტაშირი“ სამარზპანო სომხეთის შემადგენლობაში დარჩა¹⁰². ასეთი ახს-
ნისას, ზემოხსენებული შეუთანხმებლობა წყაროთა ჩვენებებისა იხსნება, რად-
გან ვრენი „ზემო ტაშირის“ მთავარი გამოვა, ხოლო აშუშა—ქართლის პიტიახ-
ში, დანარჩენი ტაშირის მთავარი.

ლ. ნ. ჭანაშია, აკად. ივ. ჭავჭავაძის მიერ დაყრდნობით, კორიუნის ნაშრომის
ზემოხსენებულ ადგილს გვიანდელ ჩანართად მიიჩნევს, უპირატესობას აძლევს
ლაზარ ფარპეცისა და ელიშეს ცნობებს და თვლის, რომ გუგარქის ქართლთან

⁹⁷ ს ი ქ ჯ ზ. ლასან ლაიფიანაყ ხე ლაიფი აიოხიარაჟმინ. ხეხიან, 1957, გვ. 100, 193.

⁹⁸ ლ. ნ. ჭ ა ნ ა შ ი ა. ლაზარ ფარპეცის... გვ. 237, 239.

⁹⁹ ს. ე რ ე მ ი ა ნ ი. გეოგრაფია... გვ. 104, 110.

¹⁰⁰ პ. ინგოროყვა. ვიოგრაფიკული. თბ., 1954, გვ. 456; დ. მუსხელიშვილი. ნ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის... თბ., 1977, გვ. 148—149.

¹⁰¹ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის... გვ. 166.

¹⁰² ს. ე რ ე მ ი ა ნ ი. გეოგრაფია... გვ. 85.

შეერთებისას (IV ს. II ნახევარი) ტაშირის სომხეთის შემადგენლობაში დარჩა და საქართველოს შემოუერთდა V ს. შემდეგ. როგორც ჩანს, გუგარქის საპიტიახშოში ტაშირი ერთ-ერთი მთავარი მხარე იყო, რისთვისაც ჩანართის ავტორი აშუშას ტაშირის იმხანს უწოდებს¹⁰³.

სენ-მარტენი თვლიდა, რომ ტაშირის მთავრებმა ხელში ჩაიგდეს გუგარქის სამხედრო გამგებლობა და V ს. დასაწყისში აშუშას ეს ორი სახელი ჰქონდა¹⁰⁴.

კ. თუმანოვიც, პეტერსის კვალად, ვარაუდობს, რომ „ტაშირის მთავარი აშუშა“ პიტიახში გახდა მაშტოცის სტუმრობის მერე და მოსე ხორენელის მიერ მისი პიტიახშად მოხსენიება აშუშას მხოლოდ მომდევნო ტიტულს ასახავს, ტაშირი კორიუნის ნაშრომში წარმოდგენილია როგორც საპიტიახშოს ცენტრალური ოლქი¹⁰⁵.

ზემოხსენებულ ცნობათა ინტერპრეტაციის ეს უკანასკნელი ვარიანტი შესაძლოა უფრო მისაღები აღმოჩნდეს; მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ, რომ კ. თუმანოვის აზრით, კორიუნის ნაშრომში 430 წლისათვის ნახსენები „აშუშა ტაშირის მთავარი“ სხვაა, ხოლო ცურტაველისა და ფარაბეის თხზულებებში დასახელებული — სხვა¹⁰⁶. ამრიგად, V ს. შუა წლებში მოხსენიებული ტაშირის მთავარი ვრენი იმ არაშუშას თანამედროვე გამოდის, რომელიც მის დროს ტაშირის არ ფლობდა. რაც შეეხება კორიუნის ნაშრომში ხსენებულ სამუელს, სამეფო სახლის ეპისკოპოსს, რომელსაც ცურტაველის თხზულებაში მოხსენიებულ ეპისკოპოსთან, შემდეგ კი მთავარეპისკოპოს სამუელთან აიგივებენ, აკად. ივ. ჭავჭავაძის დაკვირვებით — ეს გვიანი გადამკეთებლის ანაქრონიზმი უნდა იყოს: მაშტოცი მას მთავარეპისკოპოსად ვერ ნახავდა, რადგან თვითონ გაცილებით ადრე გარდაიცვალა¹⁰⁷.

კორიუნის ზემოთ მოტანილი ცნობის განხილვის შემდეგ აკად. ივ. ჭავჭავაძე იღებს დასკვნას, რომ ტაშირი ქართლის პიტიახშების საგამგეო მიწა-წყლის ერთ-ერთი შემადგენელი თემი ყოფილა¹⁰⁸.

მართლაც, VI ს. 60-იან წლებში „ტაშირის ჯევი“ ისევ თავისი ვიწრო მნიშვნელობით გვხვდება. *Narratio de rebus Armeniae*-ს ცნობით, VI ს. 60-იან წლებში სომეხთა კათალიკოსის მოწოდება ერთიანი, მონოფიზიტური ეკლესიის აღიარების შესახებ, ქართველებმა „არ შეიწყნარეს მოსმენილი, არამედ უპატიოდ გამოაძევეს მოციქულნი, როგორც მწვალებელთა მოწაფენი... არაინი დაემორჩილა მათ ნებას, გარდა სომხურენოვანი (თემებისა) ტაშირისა, ძორაფორისა... რომლებიც ხევეები არიან“¹⁰⁹.

ტაშირი თავის ძირითად საზღვრებში ვიწრო მნიშვნელობით გვხვდება იოანე დრასხანაკერტელთან¹¹⁰ და უზტანესთანაც. ეს უკანასკნელი მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსის შესახებ წერს, რომ „იგი ტაშირის გავარიდან, სოფელ მექენ-

¹⁰³ ლ. ნ. ჭ ა ნ ა შ ი ა. ლაზარ ფარაბეის... გვ. 183—184.

¹⁰⁴ J. Saint-Marlin. *Memoires...* I. გვ. 242.

¹⁰⁵ Toumanoff, *Studies...* გვ. 190—191, 260—262, 471.

¹⁰⁶ იქვე, გვ. 262.

¹⁰⁷ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა. თბ., 1935, გვ. 173.

¹⁰⁸ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი. საქართველოს კავკასიისა და... გვ. 27—28.

¹⁰⁹ ზ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე. რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI ს-ის კავკასიაში. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის... სერია, 1974, I, გვ. 107.

¹¹⁰ იო ა ნ ე დ რ ა ს ხ ა ნ ა კ ე რ ტ ე ლ ი. სომხეთის ისტორია... გვ. 103, 117, 145, 162.

პერტიდან წავიდა ყრმობისას დაბა-ქალაქ ცურტავეს... იქ გაიზარდა და ისწავ-
ლა^[11]. ზევით ჩვენ ვნახეთ, რომ ეს ავტორი ცურტავეს „ვრაც-ღაშტში“ ათავ-
სებს, ე. ი. ტაშირი აქ თავის ძირითად საზღვრებში იგულისხმება. ის გავარია
(„ქვეი“), ვრაც-ღაშტი კი — მხარე.

XI ს. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი პირველია ქართველ მწერალთაგან, რომელიც „ტაშირის“ გაფართოებულ ცნებას ხმარობს. მისი სიტყვით, ფარნავაზ მეფემ, საქართველოს საერისთავოებად დაყოფისას, „...მეოთხე გაგზავნა სამშუღლის ერისთავად და მისცა სკვრეთის მდინარეთგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი“¹³.

მოტიანილი მაგალითების კვალად, სიტყვები „რომელ არს ტაშირი და აბოცი“ უნდა გავიგოთ ავტორის დროისათვის მიღებულ ვითარებად („აწ“) და არა ფარნავეზის დროისად. ამაში კიდევ უფრო გვარწმუნებს იმავე ერისთავთა სიის მომღვენო ადგილი: „ხოლო ერთი დადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვთგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანეარამდე, რომელ არს შიდა-ქართლი“¹¹⁵. ეს შიდა ქართლი კი, ზემოთ მოტიანილ ამონაწერში, გაცილებით გვიანდელი ცნებაა („აწ“), დაპირისპირებით უფლოსისდროინდელ „ზენა სოფელთან“.

¹¹¹ უხტანგსო. ისტორია... გვ. 69.

გეტის სამეფოში ეგულებოდა¹²². ვიწრო მნიშვნელობით ტაშირს ვარდანი თავის გეოგრაფიაში განსაზღვრავს; მისი სიტყვით, ტაშირის გავაზი ბანბაკის ხე-
ვია, ტაშირი არის ლორე, სადაც ავტორი ასახელებს ქობაირის, ჰორომარის და
ოძუნის საყდრებს¹²³.

XI ს-დან, როდესაც დაწინაურდა ციხე-ქალაქი ლორე, იგი ტაშირის ცენ-
ტრად იქცა. ცენტრის სახელმა თანდათან შეაქვს საკუთრივ ტაშირის ცნება და
ასე გაგზავნიდა საუკუნეთა მანძილზე, რომლის დროსაც ლორე და ტაშირი
ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ როგორც ვიწრო, ისე ფართო მნიშვნელობით.

თამარის დროს, მაგალითად, „ლორე სათავადო და სამთავრო
სომხეთისა შინა“ ებოძა სარგის მხარგრძელს. საერთოდ კი, ამირსპასალა-
რები იხსენებენ „სომხეთის სომეხთა მეფისა ადგილსა ლო-
რეს“¹²⁴. ამ გამონათქვამებში ძველი ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო იგულისხმება,
და ცხადი ხდება, რომ აქ „ლორეს თემი“¹²⁵ ცელის ტაშირს. ამიტომაც, რომ იქ,
სადაც „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი მხარგრძელებს ლორეს პატრონებად
თუ მთავრებად აცხადებს, ბასილი ეზოსმოძღვარი ძველ ცნებას ხმარობს:
„ამოღმართ ძორაკეტრტი იყო და ტაშირი სადათ ზაქარია და
ივანე დაიწყეს პირველად ბრძოლა ლომურად“¹²⁶.

გვიანი ხანის ისტორიკოსების ნაშრომებში, ასევე დოკუმენტებში ტაშირი
მხოლოდ ვიწრო მნიშვნელობით იხმარება, მისგან
ცალკე ესმით ლორეც, რომელიც ძველი ტაშირის SO
მხარეს ეწოდება¹²⁷.

1657 წ. ერთი ქართული საბუთის სპარსულ ნაწილში გვხვდება „ზემო
ტაშირი“, რომელიც თავისი სოფლებით, მიწებით და ველებით ქართლის სა-
ბარათიანობა დამოკიდებული¹²⁸. ცხადია, რომ აქ საკუთრივ ტაშირის N ნა-
წილი იგულისხმება.

ზემოთ მოტანილი მასალების მიხედვით გამოდის, რომ გარკვეულ დროს,
შესაფერის ისტორიულ პირობებში, ტაშირი დაერქვა ქვემო ქართლის დიდ ნა-
წილს. თავიდან იგი უკიდურესი სასაზღვრო რაიონი იყო სომხეთისა და ქართ-
ლის სამეფოს შორის, რომელიც აღრიდანვე ხელიდან ხელში გადადიოდა. მი-
სი ცნების გავრცელება N-საკენ სომხური ტრადიციული გაგება შეიძლება
იყოს (როცა ტაშირის იქით ყველაფერი ტაშირია), თან S-დან N-სკენ ექსპანსიის
შედეგი, როგორც ეს მოხდა გოგარენე-გუგარქის მიმართ.

საწინააღმდეგო უნდა ყოფილიყო ქართული ტრადიციული გაგება, რო-
გორც ეს მოხდა სომხეთის მაგალითზე, როცა საბარათიანობა შეავიწროვა მისი
ცნება N—S მიმართულებით. ამიტომაც, რომ სომხურ წყაროებში მოხსენიე-
ბულ ტაშირის მთავარსა, თუ გუგარქის პიტიახშს იაკობ ეურტაველი მხოლოდ
ქართლის პიტიახშად ცნობს.

¹²² დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან. „მაცნე“, 1968, № 6, გვ. 108.

¹²³ J. Saint-Martin. Memoires... II, გვ. 424.

¹²⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდუთანი. ქ. ტ. II, გვ. 31, 33, 55.

¹²⁵ იქვე, გვ. 109.

¹²⁶ იქვე, გვ. 129.

¹²⁷ დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლის... გვ. 105.

¹²⁸ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. ვლ. ფუთურძის გამოც. I, თბ., 1955. გვ. 268.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „ტაშირის“ ცნების გაფართოება ტაშირ-ძორა-გეტის სამეფოს შექმნის შედეგია (სტეფანე მტევეარი 914 წლისათვის ტაშირის ერთ ხევად მოიხსენიებს). ტაშირელები იყვნენ სამეფო დინასტიის წარმომადგენლები და მათ მიერ დაპყრობილ ქვეყანასაც ტაშირი დაერქვა¹²⁹ (შდრ. გარდაბანი-კახეთი).

6. სომხითი — ქვემო ქართლის ეთნიკურ-გეოგრაფიულ სახელთაგანი, ასევე ცვალებადი შინაარსის მატარებელია. იგი — ადრე სრულიად უცნობი, მხოლოდ X ს. შემდეგ გვხვდება წყაროებში¹³⁰.

არსენ საფარელი ამ სახელით იხსენიებს როგორც სომხეთს, ისე ქვემო ქართლის ნაწილსაც. მისი სიტყვით, კერძოდ ქართლის კათალიკოსმა განდევნა „მოსე ეპისკოპოსი ცურტავესაჲ საყდრისაგან თჳსისა, რომელი დაედგინა წმიდასა შუშანიკს ნაწილსა (სამწყსოსა) თანა სომხითისასა. და ითხოვა აბრაჰამ კერიონისაგან საყდარი მისი, ხოლო იგი არა ერჩია მას და განჰუნდა ცილობაჲ იგარ შორის მათსა“. მეორეგან იგი წერს, რომ იოანე მარაგომელი მოვიდა კამბეჩანს „და მრავალნი დაიმოწაფნა არა თუ მას შინა ოდენ, არამედ ამ იერმტკურისა: არარატს, გარდმანს ძორფორს და სომხითს“¹³¹.

მოტანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ არსენ საფარელისათვის სომხითი მტკერის მარჯვენა ნაპირზე მყოფი ქვემო ქართლის ნაწილია და მასში ძორფორი (ალსტაფის წყალი) არ იგულისხმება. ავტორის წარმოდგენით, ცურტავეს ეპისკოპოსი შუშანიკის დადგენილია და „საყდარი მისი“ შეესაბამება არსენისდროინდელ „ნაწილსა სომხითისასა“ (სამწყსოს), რომელიც ქართლის კათალიკოსს ექვემდებარებოდა. თუ ამ სიტყვებში მართლაც საეკლესიო-ადმინისტრაციული ერთეული იგულისხმება, როგორც ამას ზ. ალექსიძე ფიქრობს¹³², მაშინ ეს „სომხითის სამწყსო“ მცირე რამ ერთეული ყოფილა („კვეი“) ქვემო ქართლის სხვა ეპარქიათა გვერდით (მანგლისის, დმანისის, ბოლნისის, ხუნანა-ეგრტის).

ლეონტი მროველი, „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ავტორი, სუმბატ დავითის ძე სომხითს მხოლოდ არმენიას უწოდებენ და არა ქვემო ქართლს.

ვახუშტი ბატონიშვილის სიტყვით, ზუნანისა და სამშვილდის საერისთავოებს „უწოდებდნენ დღემდე სომხითსაცა, თჳნიერ თრიალეთისა, ორთა საერისთოთა, ეინათგან ხოსროვანთა შემდგომად დაიპყრეს ბაგრატ მეფისამდე სომხითის მეფეთა ადგილნი ესენი“¹³³.

XI ს. ჭუანშერი ვარსკენ პიტიახშს „სომხითის მთავართა შვილს“ უწოდებს და „რანის ერისთავს“¹³⁴. ცხადია, აქ ქვემო ქართლის პროვინცია იგულისხმება და მისი თანამედროვე სახელი ავტორს V ს. გადააქვს¹³⁵.

¹²⁹ დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლის... გვ. 105.

¹³⁰ ივ. ჭაბუკიშვილი. საქართველოს საზღვრები. თბ., 1919, გვ. 21.

¹³¹ ზ. ალექსიძე. არსენი საფარელის „განყოფისათჳს ქართლისა და სომხითისა“. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, IV, თბ., 1973, გვ. 136, 144.

¹³² ზ. ალექსიძე. „ნაწილი სომხითისაჲ“ არსენი საფარელის „ტრაქტატში...“ „მაიენ“, ისტორიის, არქეოლოგიის... სერია, 1972, 2, გვ. 77—78.

¹³³ აღწერა... გვ. 50.

¹³⁴ ქ. ც. I, გვ. 216.

¹³⁵ ნ. ბერძენიშვილი. სის. VIII, თბ., 1975, გვ. 303.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ხშირად ხმარობს სომხთის ქართული მხარის აღსანიშნავად; ერთ ადგილას ის წერს „დიდ სომხთის“ და იქ, რა თქმა უნდა, „არშენიას“ გულისხმობს¹³⁶. იგი ამ ქართული სომხთის საზღვრებს არ ასახელებს, მაგრამ მის შემადგენლობაში თვლის ლორეს ციხე-ქალაქს, სამშვილდის ციხე-ქალაქს, გაგს, ქევაზინს, ტერუნაყანს, ნორბერდს, მანასგომს, ტალინ-ჯაქარს, გაჩინათა და მტკერის პირს¹³⁷. აქ ჩამოთვლილ ციხეებს თუ თავის ოლქებთან ერთად ვიგულისხმებთ, გამოვა, რომ დავითის ისტორიკოსისათვის თითქმის მთელი ქვემო ქართლი სომხთია.

1391 წ. ამბებთან დაკავშირებით პირველად, შემდეგ კი XV და XVII საუკუნეთათვის ვახუშტი ბაგრატიონი იხსენიებს „ქართლის სომხთის“¹³⁸. სხვა წყაროებით უცნობი ეს გამოთქმა, არ ჩანს მეცნიერი ბატონიშვილის ტექნიკური ტერმინია, თუ იმ დროისათვის გავრცელებული ცნება, რომელზედაც იგი მოგვიტობრობს.

აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „ქართულ-სომხურ ფეოდალურ საზოგადოებათა მეტოქეობის ნაკვალევად გამოიყურება „ქართლის სომხთი“ (კლასიკური მოწმობა), რომელსაც, როგორც საფიქრებელია, საშუალო საუკუნეებში შეერქვა ეს სახელი“.

შემდეგ მკვლევარი დავითის ისტორიკოსის ცნობებზე ამახვილებს ყურადღებას: 1) სულთანის „ნოადგა სამშლდეს და წარილო... მოაოყრა სომხთი და წარიდა“. იგივე ამბების თხრობისას „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ავტორი ქართლის აოხრებაზე საუბრობს. „ამრიგად სამშვილდეს მისი ქვეყნით, ერთი ავტორი სომხთის უწოდებს, ხოლო მეორე (ასევე თანამედროვე) უწოდებს ქართლს... ეს იმიტომ, რომ სულთანმა ქართლის ეს კუთხე მოარბია, რომელსაც „სომხთი“ ეწოდებოდა. ეს ა ა ს წ ო რ ე დ „ქართლის სომხთი“.

2) დავითმა „იწყო რბევდ სპარსეთისა, შარვანისა და სომხთისადი-დისა. „საქმე ისაა, რომ ქართლის სომხთი დავითს უკვე შემოერთებული ჰქონდა, მაშასადამე სარბევად აქ სხვა სომხთი იგულისხმება დიდი სომხთი...

ამჟამად ჩვენი ავტორი ურთიერთისაგან ასხვავებს ორ სომხთის: დიდ სომხთის და ქართლის სომხთის“¹³⁹.

ლამა გიორგისდროინდელი ზემოთიანე წერს, რომ თამარი გარდაცვლილა „აგრათა სომხთისათა“¹⁴⁰, ხოლო ეს უკანასკნელი კოჭრის ციხის მიდამოებია¹⁴¹.

XI—XIV სს. წყაროებში სომხთი ერქვა მთელ ქვემო ქართლს რანიდან თბილისამდე, რომელშიც გამოიყოფოდა „ქუემო კერძო ქუეყანასა სომხთისა“. თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით, მუსლიმანთა ლაშქარი შეიყარა „რანს და მომართეს ქუემო კერძოსა ქუეყანასა სომხთისასა, და მოადგეს ციხესა, გაგისასა, აიღეს იგი“¹⁴².

¹³⁶ ქ. ც. I. გვ. 337.

¹³⁷ იქვე, გვ. 331, 335, 344.

¹³⁸ ქ. ც. IV. გვ. 275, 311, 404, 708.

¹³⁹ ნ. ბერძენიშვილი. სის. VIII. გვ. 306, 309, 310.

¹⁴⁰ ქ. ც. I. გვ. 369.

¹⁴¹ ნ. ბერძენიშვილი. ძველი თბილისის ტოპონიმებიდან. საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 315.

¹⁴² ქ. ც. II. გვ. 11.

იგივე ისტორიკოსი ქვეყნის ამ ნაწილს „ქუთუდვაქრის იქით ყოველ სომხითს“—ა.ე. უწოდებს (შდრ. „მატიანე ქართლისაჲ“—ს ავტორის გამოთქმა: „ქონდა... ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით კერძო ყოველივე“¹⁴³). მოგვიხსრობს რა 1190-1191 წწ. მომხდარი, თამარის საწინააღმდეგო გამოსვლის შესახებ, იგი წერს, რომ აჯანყებულებმა „გააგეს პირველად აღება ჭავჭავთისა, თმოგვსა და ახალქალაქისა, კელაღ თრიალეთისა და სომხითისა, ვინათგან ქუთუდვაქრის იქით გასდგომოდავე ყოველი სომხითი: ივანე ვარდანის-ძე პატრონი გაგისა: მავა პატრონი კაიწონისა (კაენი თუთ ვარდანისი იყო)“¹⁴⁴. აქედან ჩანს, რომ სომხითის საზღვარი W-დან ჭავჭავთია და თრიალეთი, ხოლო ქუთუდვაქრის, ანუ დებდის¹⁴⁵ იქით (O-სკენ) სომხითის ქვეყნის „ქუთემო კერძოა“.

სომხითს, ქვემო ქართლის მნიშვნელობით, ვხვდებით XIII ს. მწერლის აბუსერის ძე ტბელის თხზულებაშიაც. ავტორი მთავარი გმირის შესახებ წერს, რომ „ბასილი იყო ქვით ხურო, რომელსა ეწოდების გალატოზი და წარვიდა ქუთუდვანასა სომხითისასა, მაზლოზლად თფილისისა“¹⁴⁶.

XIII ს. სომეხი ისტორიკოსის ვარდანის ცნობა X ს. ამბებთან და „ტაშირის“ ფართო ცნებასთან დაკავშირებით ზემოთ იყო მოტანილი. აქ ყურადღებას ვამახვილებ იმაზე, რომ, ავტორის სიტყვით, X ს. ტაშირის მხარეებში ჩამოთვლილ ციხე-ქვეყნებს მის დროს ქართველები სომხითს უწოდებდნენ¹⁴⁷.

XIV ს. ქართლმწერელი მონგოლთა პირველი შემოსევების აღწერისას ამბობს, რომ ისინი „მოიწივნეს საზღვართა საქართველოსათა... ოკრებად სომხითისა“ და დაიბნაყესო „წყალსა ზედა ბერდუქსა და აწსაგიმად წოდებულსა“¹⁴⁸. აქ კარგად ჩანს, რომ საქართველოს O საზღვარი თანხედება სომხითისას, რომლის მიჯნა დაკონკრეტებულია საგიმის წყალზე.

ამავე ავტორის მონათხრობის სხვა ადგილებიდან ირკვევა, რომ ქართლმწერლისათვის სომხითი ვრცელდება თრიალეთსა და ჭავჭავთამდე, თბილისამდე და ანისის არშაყუნიანთა ქვეყნამდე; ხვარაზმელთა და თათართა პირველი შემოსევებისას მათ „მოაოკრეს ტფილისი, იწყეს რბევადა... სომხითისა და კამბე ჩანისა და იორის პირთა, ქართლს და თრიალეთს, ჭავჭავთოს და... ქვეყანასა არშაყუნიანთა სადვინს და ანისს“¹⁴⁹.

ზემოაღნიშნულ ისტორიკოსთა შრომებში მთელი ქვემო ქართლის მომცველი ეს ზოგადი ტერმინი, გარკვეულ შემთხვევებში, მისი შემადგენელი ნაწილების კონკრეტული სახელებითაც აღინიშნებოდა: ლორე, „ყოველი სამშვილდე“, დმანისი, „ქვეი ბოლნისისა“, „ქუთემო კერძო ქუთუდვანას სომხითისა“ და სხვ. ამიტომ ეს მხარე მოიხსენიებოდა აგრეთვე შემკრებლობითი ტერმინითაც — „ყოველი სომხითი“.

ქართლმწერლის სიტყვით, „მოიწია სულტანი სომხითად და მოაოხრა

¹⁴³ ქ. ც. I. გვ. 276.

¹⁴⁴ ისტორიანი და აშანი. ქ. ც. II, გვ. 51.

¹⁴⁵ აღწერა... გვ. 34.

¹⁴⁶ ლ. მუხსელიშვილი. აბუსერის ძე ტბელი. ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუა-არტაუში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატანე. თბ., 1941, გვ. 89.

¹⁴⁷ ვარდანი. გვ. 122.

¹⁴⁸ ქ. ც. II, გვ. 164.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 178, 186.

ყოველი სომხითი... და მოწიწნეს ტფილისად¹⁵⁰. ცხადია, „ყოველი სომხითი“ თბილისამდე იგულისხმება, ისევე როგორც სხვა შემთხვევებში „სომხითი“.

მონგოლთა მიერ საქართველოს ღუმნებად დაყოფისას, მათ ვარამ გაგელი-სათვის ჩაუბარებიათ „ყოველი სომხითი“¹⁵¹. რომ აქ მთელი ქვემო ქართლი იგულისხმება, ჩანს მეზობელი ღუმნების განსაზღვრიდან (1. პერეთ-კახეთ-კამბეჩანი, 2. ანისი-დვინი-გელაქუნი, 3. ჭავჭავეთი-სამცხე, 4. ქართლი), რომელთა შორის მყოფი გამოდის „ყოველი სომხითი“.

იგივეს მოწმობს ცხნარის ეკლესიის წარწერა (სამშვილდის ქვეყანაში) XIII ს. შუა წლებისა, რომელიც გაუქმებულია „ეპარქიის პატრონობის“ დროს, ე. ი. „ყოველი სომხითის“ პატრონობისას¹⁵².

ეპითალმწერლის ცნობით, XIV ს. დასაწყისში ყაზან-ყაენმა ვახტანგ III-ს „ქელთ-უღვა სამეფო, დაიპყრა ტფილისი და ყოველი სომხითი“¹⁵³.

XV—XVIII სს. წერილობით წყაროებსა თუ საბუთებში სომხითი ეწოდება ქვემო ქართლის მხოლოდ ერთ ნაწილს. ამის მიზეზი უნდა ყოფილიყო პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლა, ეთნიკური თუ ადმინისტრაციული ცვლილებები ქვემო ქართლის O და S საზღვრებზე; ბარათაშვილთა სათაურო სახლის დაწინაურებამ კი, ალგეთისა და ქუთაისის აუზებში, ძველი სომხითი უკვე N-დან შეავიწროვა: 1392 ერთ საბუთში საბარათო იხსენიება¹⁵⁴, რომელიც იმავე დოკუმენტის სხვა ხელნაწერში არსებულ სომხითის ადგილზე სწერია¹⁵⁵.

XV ს. პირველი ნახევრისათვის საბარათიანოს უკვე დმანისხევამდე ტერიტორია უნდა სჭეროდა, რადგან ბარათა ქაჩიბაძე სვეტიცხოველს სწორედ ამ პერიოდში სწირავს სომხითის სოფ. ყორანთას¹⁵⁶. ეს უკანასკნელი კი მაშაერის მარცხენა სანაპიროზეა.

1468 წ. ერთი დოკუმენტით, სომხითში ჩანს მაშაერის ხეობის სხვა პუნქტებიც: ქვეშის ციხე და სოფ. რატევანი¹⁵⁷, დმანისი და ქვეშის ხევი, რომლის N მხარეს საბარათიანო იგულისხმება¹⁵⁸.

XIV ს. ბოლოსა და XV ს. სომხითის S საზღვარი ლორესთან გადიოდა. ამბროზიო კონტარინის ცნობიდან შესაძლოა ლორე სომხითშიც ვიყარაუდოთ, მაგრამ ის უკვე მტერს ეჭირა და, ამდენად, ქართლის სომხითში აღარ ითვლებოდა¹⁵⁹. ამიტომაცაა, რომ XV ს. მეორე ნახევრიდან ლორე სომხითისაგან ცალკე იხსენიება: ბერი ეგნატაშვილის ცნობით, 1455 წ. ბაგრატ მეფეს „ჰქონდა ქართლი, სომხითი და ჰმონებდნენ პიტიახშნი ლორისა“¹⁶⁰; ვახუშ-

¹⁵⁰ იქვე, გვ. 174.

¹⁵¹ იქვე, გვ. 207—208.

¹⁵² ლ. ბერძენიშვილი. წარწერები სოფ. ცხნარიდან. „ძეგლის მეგობარი“, 43—44, თბ., 1977.

¹⁵³ ქ. ც. II. გვ. 310.

¹⁵⁴ С. С. Какабадзе. Грузинские документы Института Народов Азии. Москва, 1967, გვ. 148.

¹⁵⁵ ქართული სამართლის ძეგლები. II. ის. დოქტორის გამოც. თბ., 1970, 181.

¹⁵⁶ С. С. Какабадзе. იქვე, გვ. 253.

¹⁵⁷ საქართველოს სიძეულნი. II. ექვთ. თაყაიშვილის რედაქციით, თბ., 1909, გვ. 40.

¹⁵⁸ ბერძენიშვილი. ქ. ც. II. გვ. 343.

¹⁵⁹ ივ. ჭავჭავაძე. ქართველი ერის ისტორია. IV. თბ., 1967, გვ. 31, 109.

¹⁶⁰ ქ. ც. II. გვ. 342.

ტი ბატონიშვილის სიტყვით კი, 1469 წ. მეფე „კონსტანტინემ განაგარა ტფილისი, სომხითი და ლორე“¹⁶¹.

ბერი ეგნატაშვილისა და ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ XV ს. ქართლის სომხთი ო მხარესაც თანდათან იზღუდება თურქულენოვანი, მაჰმადიანური ტომების ჩამოსახლებით, დაახლოებით აღჯაყალის ციხემდე¹⁶².

XVI ს. ძველი „ყოველი სომხითის“ ფარგლებში უკვე იხსენიება შამშადილუსა და ყაზახის ხანები, ლორე, სომხითი და საბარათიანო¹⁶³. ამიტომაც ამ დროის ერთ ხელნაწერში ნათქვამი — ჯათარ-ფაშამ დაიპყრო „ყოველი სომხითი და ლორე“-ო¹⁶⁴, სრულიადაც იმ ძველ ტერიტორიებს არ გულისხმობდა: შესაძლოა აქ მწიგნობრული ტრადიციით შემორჩენილ, აღრინდელ ტერმინთან გეკონდეს საქმე და არა თანადროულთან.

XVII ს. პირველ მესამედში ქვემო ქართლის მაშინდელ ტერიტორიაზე ორი ძირითადი პროვინცია — საბარათიანო და სომხითი ითვლებოდა¹⁶⁵; ხოლო ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში ერთად იხსენიება: საბარათაშვილო, ტაშირი, ლორე, სომხითი, ბორჩალო¹⁶⁶. ეს უკანასკნელი, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, შაჰ-აბასის მიერ XVII ს. დასაწყისში, დებედის მარჯვენა სანაპიროზე ჩამოსახლებული თურქმანული ტომი იყო¹⁶⁷.

მაგრამ ეს ყოილიბაშური ტომები ამავე ხანებში ესახლებიან მტკვრის, ალგეთისა და ქციის ველებზედაც. კომპაქტური, მომთაბარული მოსახლეობა გაჩნდა ამ გვიანი სომხითის დაბლობშიაც, რომელიც ქართულ საბუთებში „თათრის“ ან „ელის“ სახელით გვხვდება. XVI ს. I ნახევარში, ქციის ნაპირებზე დასახლებულ თურქმანული ტომებისგან ირანის შაჰმა ბაიდრის სასულთნო შექმნა¹⁶⁸. ძველი სომხითი ახლა უკვე „თათრის“ ხარჯზე შემცირდა. 1676 წ. ერთ საბუთში სწერია: „გიბოძეთ მდივანბეგობა... ქალაქისა, საბარათაშვილოა, სომხითისა და თათრისა“¹⁶⁹.

საქართველოს უძველეს რუკაზე, რომელიც 1723 წელსაა გამოსული, ქვემო ქართლის იმ ნაწილზე, სადაც ძველი სომხითი ვრცელდებოდა, განსაზღვრულია შემდეგი ოლქები: საბარათიანო, საორბელო, ბოლნისი, ლორე, ტაშირი¹⁷⁰. ამთგან საორბელოს უკავია ტერიტორია ქციისა და მამავრის ხეობებში დმანისხეობოლნისის ხევის წყალგამყოფამდე. ბოლნისით აღნიშნული ტერიტორია კი, იმდროინდელი სომხითია, რომელიც აღსტაფამდე აღწევს.

¹⁶¹ ქ. ც. IV. გვ. 384.

¹⁶² ქ. ც. II. გვ. 334; IV. გვ. 385, 390.

¹⁶³ ქ. ც. II. გვ. 365, 372.

¹⁶⁴ ერისთავიანთ დაცემი. 19—20. ივ. ჯაფარიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. IV. თბ., 1967, გვ. 275.

¹⁶⁵ დონკიტრაიეიტაბილე. ცნობები საქართველოზე. ა. გიორგაძის გამოც. თბ., 1977, გვ. 49.

¹⁶⁶ ქართულ-სპარსული ისტორიული... I, გვ. 267.

¹⁶⁷ აღწერა... გვ. 34.

¹⁶⁸ აღწერა... გვ. 45.

¹⁶⁹ საქ. სიძე. II. გვ. 137.

¹⁷⁰ აკად. კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q კოლექცია, № 958.

უნდა ვიფიქროთ, რომ XV ს. ჭერ ისევ სომხითში მყოფი დ მ ა ნ ის ხ ე ე ო XVI—XVII სს. თანდათან საბარათიანომ შეიერთა, ისე რომ XVII ს. მეორე ნახევარში იგი საორბელოს ძირითად ნაწილად იქცა.

თითქოს ამასვე უნდა მოწმობდეს ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიის ერთი ადგილი: „დაიჭირა ვახტანგ მეფემან სომხითი, დმანისი, სამშვილდე და ქვეყანანი ამ ციხეთა“¹⁷¹. წინა ხანებზე მოსაუბრე ავტორი აქ თავის თანადროულ ვითარებას (XVII ს.) უნდა ასახედეს, როდესაც სომხთისაგან გამოყოფილია დმანისისა და სამშვილდის ციხეთა ქვეყნები.

XVIII ს. „სომხითი“ გარკვეული ცნებაა, რომელიც მოიცავს „დებედიდამ ბოლნისის დასავლის მცირე მთამდე და კციის მდინარიდამ ლელვარ-ლოქის მთამდე“¹⁷² ტერიტორიას, ე. ი. ბოლნისის ტალავრის, მანხუტის, შულავრისა და დებდის ხეობას მისი ზემო წელის გარდა.

ამ სომხითში ბოლნისი გამოირჩეოდა როგორც ეკონომიკურად, ისე პოლიტიკურად მნიშვნელოვან ციხეულად; იგი მცირე ქალაქი იყო და ბოლნისშივე იჯდა. ეპისკოპოსი — მწყემსი იმდროინდელი ქართლის სომხთისა¹⁷³. სწორედ ეს უნდა იყოს მიზეზი ზემოაღნიშნულ რუკაზე სომხთის ბოლნისით შენაცვლები-სა; და არამარტო იქ; ერთი სახარების მინაწერი გვაძნობს: 1718 წ. „მოვიდა ლეკის ჯარი ბოლნისს... სიონი გატეხეს, წაიღეს ჯვარი და ხატი და ტყუფ ბევრი ქუფმოს ბოლნისი დამ... ბაქარს ეპყრა ქართლი. მოესმა ამბავი ლეკთა სომხთის დარბევისა, წარგზავნა ჯარი“¹⁷⁴. სეხნია ჩხეიძის სიტყვით, 1730 წ. „გამოვიდნენ ქარელნი, ააოხრეს ბოლნისეზი და სომხითი“¹⁷⁵; პაპუნა ორბელიანის ცნობით კი, 1747 წ. „მთელს სომხითში ბოლნისის მეტი და სამწევრის მეტი შენობა აღარსად არ იყო“¹⁷⁶.

XVIII ს. წყაროებსა და დოკუმენტებში შეიმჩნევა ტენდენცია სომხითი უწოდონ დებედი აუზის შუა წელს — ქოჭკანი-სა და წოფის ხეობებს. პაპუნა ორბელიანი საგანგებოდ ხმარობს გამოთქმას — „სომხითის ხეობა“; რომელიც სწორედ ზემოაღნიშნულ მხარეს აღნიშნავს. 1747 წ. ამბების თხრობისას იგი წერს: „რადგან საბარათა-შვილო მასთან (ერეკლესთან — დ. ბ.) იყო და სომხითი კი არ მიუდგა, დასცა ჯარს დასტური და წავიდის, მოარბის სომხითის ხეობა, გადაუხდინა ახპატ-სანანისა, აოხრიან და ტყვევნიან და ურიცხვი საქონელი მოიტანი-ან ციხესა სამშვილდისასა“. იმავე წელს „წავიდის ჯარი ლეკისა, მოარბივის სომხითის ხეობა... შეწუხდა სომხითის ხეობა, ველარ შეუძლეს დგომა ქვეყანათა თვისთა, აიყარა მელიქი სომხთისა თავისის სახლის კაცით და ყმით, აგრეთვე არლუთას შვილები მთლივ სანანის ხეობა და ახპატის ხეობა ჩამოვიდნენ ქალაქსა და ქალაქით წავიდნენ ერთ-პირ მუხრანში“¹⁷⁷.

¹⁷¹ ფ. გორგიჯანიძე. ისტორია. ს. კაკაბაძის გამოც. „საისტორიო მოამბე“, II, თბ., 1925, გვ. 108.

¹⁷² აღწერა... გვ. 37.

¹⁷³ იქვე.

¹⁷⁴ თ. ეორდანიას. კრონიკები. III. თბ., 1967, გვ. 65.

¹⁷⁵ საქართველოს ცხოვრება. ზ. კიკინაძის გამოც. თბ., 1913, გვ. 41.

¹⁷⁶ იქვე, გვ. 144.

¹⁷⁷ საქართველოს ცხოვრება, გვ. 136, 144.

შესაძლოა ქართლის სომხითში ამ „სომხითის ზეობის“ გამოკვეთა, XVIII ს. ქართველ ავტორთა შემეცნებაში, დაკავშირებული იყო სომხითის მელიქის მამულთან, რომელიც მაშინ, ძირითადად, სწორედ აღნიშნულ კუთხეს მოიცავდა. ომან ზერხეულიძის სიტყვით, ერეკლემ „ეძება მამულსა თვისსა მიწა ოქროსი და ვერცხლისა, რომელმანცა იპოვა სომხითის მამულსა შორის აღტალას, რომელ არს მამულობით თავადთა სომხითის მელიქისა და მოიყვანა საბერძნეთით ბერძენნი მცირედნი, გამოძღნობელნი ოქროსა და ვერცხლის მიწისანი“¹⁷⁸.

ზემოთ განხილულმა მასალამ დაგვანახა, რომ სომხითი ქვემო ქართლს შეერქვა ტაშირ-ძორაგეტის მეფეთა იქ გაბატონების შემდეგ. შეიძლება ვიფიქროთ, თავიდან იგი ეწოდა ქვემო ქართლის ერთ ნაწილს, ძირითად სამფლობელოს სომეხი კვირიკიანებისას — ტაშირ-ძორაგეტს, ე. ი. მდ. დებედის აუზს. აქვე იყო მათი მთავარი საგანეები — ოძუნი, ახპატი, სანაინი... შესაძლოა, ამასვე გულისხმობდა არსენი საფარელის „სომხითი“, რომლის სომხურენოვან მრეველს იგი „ნაწილსა სომხითისასა“-ს უწოდებს.

კვირიკიანთა პოლიტიკურ ექსპანსიას N და O მიმართულებით მოყვა სომხითის ცნების გაფართოება, რამაც შემდეგ მთელი ქვემო ქართლი მოიცვა. განვითარებული ფეოდალური ხანის „სომხითარი“ (სომხითის მცხოვრები) პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ტერმინიცაა, რომელსაც გაერთიანებულ საქართველოში შემაველი ამ მხარის ქართულ, თუ არაქართულ მოსახლეობას ერთნაირად უწოდებდნენ.

XV ს. შემდეგ სომხითის ცნება თანდათან ვიწროვდება და XVIII ს. II ნახევარში თითქმის თავის თავდაპირველ მნიშვნელობას იღებს; ამასთანავე არის გამოჩენილი, როცა მთელი ქვემო ქართლი ძველებურად „სომხითად“ იწოდება¹⁷⁹, მაგრამ ეს საერთო სურათს ვერ ცვლის.

უკვე ზოგად სახელთა ეს მრავალფეროვნებაც კარგად ასახავს ქვემო ქართლში მომხდარ ისტორიულ ცვლილებებს.

¹⁷⁸ საქართველოს ცხოვრება. გვ. 269.

¹⁷⁹ Акты, I. 1886, გვ. 193.

ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება და პოლიტიკური გეოგრაფია

1. ქვემო ქართლის შიდა, ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების ჯანსაზღვრისათვის ძველი სომხური და ქართული წყაროები იძლევიან მასალას, რომელსაც ემოწმება და ავსებს ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“.

VII ს. სომხური გეოგრაფია ქართლის ხეობებიდან (გავარ) ასახელებს პარუ-არს, მანგლევაცფორს, ქუიშაფორს, ბოლნოფორს, წობოფორს, კოლბოფორს, ბოროფორს. ჰუნარაყერტის ქალაქსა და ოლქს, თრიალეთს, ტაშირს და კან-გარქს, აშოცს კი სომხეთის შემადგენლობაში თვლის¹. (იხ. სქემა 2).

სხვა წყაროებით უცნობ პარუარის გავარზე სომეხი გეოგრაფი წერს, რომ იგი „გარს აკრავს თბილისს ქალაქს“. ეს უნდა ყოფილიყო პუნქტები, რომლებსაც VIII ს-ში „ქალაქი და გარემოცის სოფლები“, შემდეგ კი „ქალაქის პირის სოფლები“ ერქვა, ადრინდელ თბილისს დაქვემდებარებული სასოფლო-სამეურნეო რაიონები².

ის, რომ პარუარი ქართული წყაროებისათვის უცნობია, უნდა მიუთითებდეს, რომ ამ სახელით აღნიშნული ტერიტორია ადრინდელ „თბილისს“ ცნებამ დაფარა. ხშირია შემთხვევა, როცა ქართულ წყაროებში თბილისის ქვეშ იგულისხმება ქალაქი თავისი საგარეუბნო ქვეყნით. სწორედ ამიტომ ვახუშტი ბატონიშვილიც „თბილისის მხარეში“ აღწერს ნათლულს, ლილოს, დიდუბეს, ასევე დიდშის ხევის სოფლებსაც და ვერის ხეობის ქვემო წელის სოფლებს: წყნეთს, ახალდაბას, ლისს³.

ქართული წყაროები ვერის ხეობას სკვრეთის სახელით იცნობენ და ცალკე ერთეულადაც ასახელებენ მას. ლეონტი მროველი სკვრეთის მდინარეს სამშვილდის საერისთავოს N საზღვრად წარმოადგენს⁴; „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ცნობით კი, X ს. კლდეკარის ერისთავს რატი ბალეაშს „ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით-კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის-სკვრეთი და სკვრეთი“⁵. ეს უკანასკნელი (ვარ. სკორეთი, საკურეთი), თრიალეთისა და მანგლის-სკვრეთის გვერდით, მათივე ტოლფასი ერთეული გამოდის.

XIII ს. სკორეთის ხევი ისევ ცალკე ერთეულად იხსენიება, რომელიც დიმიტრი თავდადებულის ცოლისათვის მიუციათ; მეფის სიკვდილით დასჯის შემ-

¹ ს. ერეშიანი. გეოგრაფია... გვ. 104, 111.

² ნ. ბერძენიშვილი. ძველი თბილისის ტოპონიმებიდან. სის. I, თბ., 1964, გვ. 318—319. VIII, 1975, გვ. 136.

³ აღწერა... გვ. 54—55, 197.

⁴ ქ. ც. I, გვ. 24.

⁵ ქ. ც. I, გვ. 276.

დღე მიეცა „დედოფალსა სარჩოდ სკორეთის-ქევი, და ეახლნეს ორნი მცირედნი ძენი მანოველ და ლაშა“⁶.

სკვირეთის მდინარეს, ახლა უკვე ვერის ხეობად წოდებულს, ცალკე აღწერს ვახუშტი ბატონიშვილიც; ამავე სახელით იხსენიება ეს ხევი XVI—XVIII სს. ქართულ საბუთებში⁷.

სომხურ გეოგრაფიაში სკვირეთის ხევის მოუხსენებლობა შესაძლოა მიუთითებდეს იმაზე, რომ იგი გეოგრაფს პარუარის შემადგენლობაში ეგულებოდა, მისი ქვემო დინება მაინც, რომლის სოფლები, გვიანი ტრადიციით, თბილისის მხარეში შედის (ვახუშტი).

შესაძლოა, ასევე სკვირეთის ხევის ზემო წელი მანგლისის ხევის ერთეულში ყოფილიყო გაერთიანებული, რის გამოც პარუარსა და მანგლევაცორს შორის სომხური გეოგრაფია ცალკე ერთეულს არ ახსენებდა.

ამასთან დაკავშირებით, საყურადღებოა ისიც, რომ ალგეთის ხეობის თითქმის ყველა სოფლისათვის უდიდესი სალოცავი იყო წვერის წმ. გიორგი (ვერის ხევის ზემო წელზე), რაც იქნებ ალგეთის პროვინციის უძველ წარსულს უკავშირდებოდეს⁸.

თითქოს ზემოთქმულს ემოწმება ჭუანჭერის ცნობები VII ს. ამბებთან დაკავშირებით; მეფეს ერთ-ერთი ერისთავისთვის მიუცია „ჭუარი და ხერკი, და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ქევი და ტფილისი“⁹. აქაც სკვირეთის ხევი მანგლისის ხევსა და თბილისშია ნაგარაუდები.

სკვირეთის ციხეს საკურეთის სახელით ახსენებენ სომეხი ისტორიკოსებიც — იოანე დრასხანაკერტელუ და სტეფანოზ ტარონელი პირველის ცნობით, X ს. მეფისწული აშოტი, სამშვილდიდან წასული, დაბანაკებულა სიმაგრის მახლობლად, რომელსაც საკურეთი ერქვა¹⁰.

სტეფანოზ ტარონელის ცნობით, 988 წ. დავით კურაპალატმა ბაგრატ III-ს ციხე საკურეთი გამოსთხოვა და გადასცა იგი სუმბატ სომეხთა მეფეს. მისი გარდაცვალების შემდეგ ციხე ისევ ქართველებს აუღიათ¹¹.

სწორედ ეს ციხე უნდა ყოფილიყო ცენტრი, რომლის სახელიც — სკვირეთი (აკურისი?) — მთელ ხეზე გავრცელოდა. შესაძლოა, შემდგომ ხანებში ცენტრი წვერის ციხის ადგილზე იყო, სადაც ახლა მხოლოდ წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაა შემორჩენილი ადრეფეოდალური ხანის სტელებით. მაშინ ცენტრის შეცვლა ხევის სახელწოდებაშიც აისახებოდა, ამიტომ იქნებ ვერის სახელიც წვერის ციხედ იქნა გააზრებული.

რაც შეეხება ლასტის ციხესა და რკინის ციხეს ვერის ხევის N და S შენაკადებზე, მათი არსებობა, წვერის ციხესთან ერთად, უნდა მიუთითებდეს ვერის ხევი მცირე საციხისთავო ერთეულების არსებობაზე. საინტერესოა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი რკინის ციხეს უქვეითიკროდ ნაგებს უწოდებს, რაც მის

⁶ ეპოთაღწერელი. ქ. ც. II. გვ. 292, 293.

⁷ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, II, თბ., 1953, გვ. 121—122; მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, I. ზ. ალექსიძის და შ. ბურჯანაძის გამოც., თბ., 1964, გვ. 89.

⁸ ლ. ბოკორიშვილი. ალგეთის ხეობის ძველი მოსახლეობა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VIII, თბ., 1956, გვ. 172—173.

⁹ ქ. ც. I, გვ. 242.

¹⁰ იოანე დრასხანაკერტელი... გვ. 225.

¹¹ ასოლიკი. გვ. 252—253.

სიძველეზე მეტყველებს¹². XV—XVIII სს. ვერის ხევი საბარათიანოში ითვლებოდა.

სომხური გეოგრაფია ცალკე ერთეულად ასახელებს მანგლუაცფორს, რაც ქართული მანგლისის ხევის თარგმანია. მანგლისში უძველესი დროიდანვე იდგა ცნობილი საეპისკოპოსო საყდარი, მთელ ხევზე მანგლისის სახელის გავრცელება კი სწორედ ამ საეკლესიო ცენტრის დიდ მნიშვნელობასა და პოპულარობაზე მეტყველებს.

ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ VII ს. გაცემული სიგელი აკად. ს. ჯანაშიას აფიქრებინებდა, რომ ამდროინდელი მანგლისი ქართველთა პიტიახშის რეზიდენცია¹³. შემდგომი ხანის პოლიტიკური ცენტრი ამ ერთეულისა უნდა ყოფილიყო ორბეთის ციხე, ასევე ბირთვისი და ფარცხისი, რომლებიც გვიან შუა საუკუნეებშიაც ფუნქციონირებდნენ; რაც შეეხება ორბეთს — იგი ვახუშტის დროს უკვე მხოლოდ ეკლესიად იყო ცნობილი.

ვახუშტი ბატონიშვილი ალგეთის ხეობის მცირე ერთეულებსაც გამოჰყოფს, ხოლო მის მიერ „აღწერაში“ ჩამოთვლილი ციხეები — ჩხაკეთისა, აზეულასი, ღურუისა, თუ ლომთა-გორისა¹⁴, მანგლისის ქვეყანაში გაერთიანებულ საციხისთავო ერთეულებზე მიგვანიშნებს.

ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეებში მანგლისის ხევი საბარათიანო დ იწოდებოდა და ამ თავადური სახლის ძირეული მამული იყო ერთ-ერთი ცენტრით ამლივში, სადაც სასახლის, მონასტრისა და კოშკის ნანგრევები დღემდე შემორჩენილი.

მანგლისის ხევის S-ით „ქციის ხრამი“ იყო (ასე უწოდებს ვახუშტი ამ მდინარის შუა და ქვემო დინებას), სადაც ციხე-ქალაქი სამშვილდე არა მარტო მისი, არამედ მთელი საერისთავოს ცენტრად იქცა. სომხური გეოგრაფიის მოკლე რედაქციები სამშვილდეს იხსენიებენ თბილისისა და მცხეთის გვერდით, როგორც უმნიშვნელოვანეს ქალაქს, გავართა შორის კი იგი არ ჩანს¹⁵. თუ აქ რაიმე გამოტოვებული არაა, შეიძლება გვეფიქრა, რომ ქციის ხრამს, სომეხი გეოგრაფის წარმოდგენით, ფარავს მანგლუაცფორი და ქვეშაფორი, რომლებიც ერთადაა დასახელებული¹⁶; მაგრამ ასეთი ვარაუდიც ვერ მოხსნიდა შეუსაბამობას: უცნაური იქნებოდა ქვემო ქართლის უძველესი და უდიდესი ციხე-ქალაქი მანგლისის ან ქვეშის ციხის სახელებით აღნიშნულ ქვეყნებში შესულიყო და ცენტრი „დედა-ციხე სამშვილდე“ არ ყოფილიყო, რაც ხევისა და მის სახელს მისცემდა.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ სომხური გეოგრაფიის მოკლე რედაქციებში მოხსენიებული ტორნისხევ-ტარნისხევი არის ქციის შენაკადის სახელი¹⁷ (რომელსაც ვახუშტიც იცნობს), და ე. ი. ქციის ხრამი ამ გეოგრაფიაშიც ცალკე გამოვიდოდა აღნიშნული.

იჩვენება, რომ, ჯერ ერთი, ზემოაღნიშნულ რედაქციებში ეს ერთეული გორგოვთისხევსა და მანგლუაცფორს შორისაა დასახელებული, რაც ქციის

¹² აღწერა, გვ. 49.

¹³ ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში. შრომები II, თბ., 1952, გვ. 364.

¹⁴ აღწერა, გვ. 195—197, 47—48.

¹⁵ Армянская география VII в... под редакцией Патканова, СПб, 1877, გვ. 39; J. S a i n t - M a r t i n. Memoires... II, გვ. 358.

¹⁶ ს. ერეშიანი. გეოგრაფია, გვ. 104.

¹⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 32.

ხრამს გამოჩეხავს ხეობათა თანამიმდევრობის გამო, და, რაც მთავარია, ვრცელი რედაქცია ამ ადგილას აღნიშნავს „ტუნისხევს, რომლის თავშიაც არის დეკაციხე“¹⁸, ეს კი უეჭველად ტანისხევ-თემისხევს გულისხმობს, სადაც მართლაც დეკაციხე¹⁹.

მიუხედავად ამისა, ვფიქრობ, სამშვილდის დასახელება ქართლის ქალაქთა შორის მაინც იძლევა საბუთს, რომ მისი ხევი, ე. ი. ქციის ხრამი იმ დროს, როცა სომხური გეოგრაფია იწერებოდა, ცალკე ერთეულად იყო ჩამოყალიბებული. ამდენად, ამ გეოგრაფიის ბოლო გამოცემაშიც მას თავისი ადგილი შეიძლება ეპოვნა მანგლისის ხევისა და ქვეშის ხევის გავარებს შორის; იგივე ითქმის ხუნანაყერტის გავარზე, რომელიც ამ ციხის შესავალი ქვეყანა უნდა ყოფილიყო²⁰, ან ქვეშაფორზე, რომელიც სამშვილდესავეთ გამოტოვებულია ვრცელ რედაქციაში.

ძველ ქართულ წყაროებში ქციის ხრამს სამშვილდე ერქვა (შდრ. თბილისი, მანგლისი), ის იყო ამ ქევის, ერთეულის სახელი. უფრო უკეთ ქვეყნის ეს შემკრებლობითი ცნება მოჩანს სახელწოდებაში „ყოველი სამშვილდე“, რომელსაც დაეთვის ისტორიკოსი ხმარობს²¹. ამ ქვეყანაში იგულისხმებოდა ქციის ხეობა მოდამნახეს ციხიდან მოყოლებული მტკვრის შესართავამდე. ნახილურს ქვევით, სადაც ხეობა იშლებოდა, ქართული წყაროები აღნიშნავენ „სამშვილდის ბარს“²².

ვახუშტი ბატონიშვილი ამ ქვეყანას სამშვილდეს უკვე აღარ უწოდებს, მისთვის ეს ქციის ხრამია, სადაც ძველ სამშვილდის ბარში ბაიდრის სასულთნო ჩასახლებულა²³. იგი ცალ-ცალკე აღწერს ქციის ხრამის შენაკად მცირე ხეებს და ასევე ჩამოთვლის კიეჭივის, ირაგისა და ქციის ხეობით გაერთიანებულ სოფლებს²⁴.

XVI—XVIII სს. ქციის ხრამი საორბელოში შედიოდა.

სომხური გეოგრაფიის მოკლე რედაქციები შემდეგ ერთეულად ასახელებენ ქვეშაფორის გავარს, რაც ქართული ქვეშისხევის თარგმანია. როგორც ჩანს, ხევის ადმინისტრაციული ცენტრი აღრიდანვე ქვეშის ციხე იყო, რომლის სახელითაც მთელი ხევი იწოდებოდა.

ქვეშის ციხე მდინარე მაშავრისა და მისი მარცხენა შენაკადის—გეტისხევის შესაყარში დგას, მაშავრის ხეობის შუა წელზე, მაგრამ იგი მთელი მაშავრის აუზის ცენტრად იქცა. ეს ერთეული მოქცეული იყო ტაშირის, თრიალეთის, სამშვილდისა და ბოლნისის ხევის შორის.

თითქოს, ქვეშისხევს „ქვეშაფორის“ სახელით იხსენიებს სომეხი ისტორიკოსი ლევონდიც, რომლის ცნობით, VIII ს. 60-იან წლებში ხაზარებმა „მარბიელი მოჰფინეს უდიდესი მდინარის მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეს... და ქარ-

¹⁸ Géographie de Moïse de Corène texte arménien, traduit en français par le p. Arsène Soukry. Venise, 1881, გვ. 79.

¹⁹ დ. ბერძენიშვილი. ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. „ძეგლის მეგობარი“, 14, 1968, გვ. 58.

²⁰ ს. ერეშიანი. გეოგრაფია, გვ. 55, 63.

²¹ ქ. ც. I, გვ. 331.

²² იქვე, გვ. 318.

²³ აღწერა, გვ. 45.

²⁴ იქვე, გვ. 43—44, 193—194.

თველთა შვიდი გვარიც დაიპყრეს: შუჩქი, ქ ე ე შ კ ა ფ ო რ ი, ძელოდი, წუქეთი, ველისციხე, თიანეთი და ერკი²⁵.

ქართული წყაროები ზემოხსენებულ ერთეულს (მაშავრის აუზს) უწოდებენ დ მ ა ნ ის ს ან დ მ ა ნ ის ხ ე ე ს. აქ კარგად მოჩანს, რომ დმანისის გაქალაქების შემდეგ, სწორედ ის იქცა მაშავრისხევში ძირითად ცენტრად, რაც აირეკლა კიდევ მის სახელში: „ქვეშისხევი“ „დმანისმა“ და „დმანისხევმა“ შეცვალა.

ქართულ წყაროებში ამის შემდეგაც ხშირად იხსენიება ქვეშისციხე, ქვეშისხევი, „ქვეშის ქალა“²⁶, მაგრამ ეს უკვე დმანისხევში შემავალი ერთეულია. ვახუშტი ბატონიშვილი, ამას გარდა, კიდევ რამოდენიმე მცირე ხევს და მათში გაერთიანებულ სოფლებს ცალკე აღწერს და ჩამოთვლის²⁷.

XVI—XVIII სს. მანძილზე დმანისხევი ორბელიშვილთა ფეოდალური სახლის მამული იყო, რომელშიც კაზრეთის ხევი ცალკე შტოს — ზურაბიშვილებს ეკუთვნოდათ.

სომხური გეოგრაფიის ბ ო ლ ნ ო ფ ო რ ი ქართულ ბ ო ლ ნ ის ის ხ ე ე ს ნიშნავს, რაც ფოლადაურის ხეობაში არსებული ბოლნისის უძველეს ცენტრობაზე მიუთითებს ამ მხარეში. როგორც ჩანს, ეს ერთეული მოიცავდა ტერიტორიას ფოლადაურიდან შულავრისწყლის აუზამდე და ექცეოდა ქვეშაფორსა, ტაშირსა და წობოფორს შორის²⁸.

ქართულ წერილობით წყაროებში „ხ ე ე ბ ო ლ ნ ის ის ა “ იხსენიება ეამთაღმწერელთან²⁹, რასაც საბუთებში ხშირად „ბოლნისი“ შეენაცვლება, ე. ი. ცენტრის სახელი.

ისევე როგორც სხვაგან, ბოლნისშიც თითქმის ყველა ხევს თავისი ციხე გააჩნია, რაც ამ მცირე ერთეულებს სახევისუფლო და საციხისთავო ტერიტორიად აქცევდა³⁰.

ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეებში „ბოლნისის ხეობა“ (ასეა საბუთებში) ქართლის სომხობით შედიოდა, რომლის სოფელთა დიდი ნაწილი სამეფოსადგედოფლო იყო, ნაწილი კი — საორბელო.

სომხური გეოგრაფია ბოლნოფორის შემდეგ ასახელებს წ ო ბ ო ფ ო რ ს, ე. ი. წოფისხევს. წობოფორი გუგარქის სხვა კანტონთა შორის დასახელებული აქვს მოსე ხორენელსაც³¹.

წოფის ციხე ბანუშ-ჩაის (ხოჯორნის ხეობის) მარცხენა სანაპიროზე მდგარი ძველი სიმაგრეა, რომელიც შესაძლოა VI ს. არსებობს³². ეს უნდა ყოფილიყო უძველესი ცენტრი, რომლის სახელიც მთელმა ხევმა მიიღო.

წოფისხევი მოიცავდა ხოჯორნის ხეობას, და, შესაძლოა, ჭოჭკანის ხეობასაც; ვარაუდობენ, რომ აქვე იყო გაერთიანებული მდ. დეხედის ქვემო წელიც³³.

²⁵ ე. ც ა გ ა რ ე ი შ ე ი ლ ი. სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს... მრავალთავი I, თბ., 1971, გვ. 483.

²⁶ ბატონაჲ ქართლისა. ქ. ც. I, გვ. 307; ბერი ეგნატაშვილი. ქ. ც. II, გვ. 343.

²⁷ აღწერა, გვ. 39—40, 192—193.

²⁸ დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი. ბოლნისის ისტორიული... სიგვ, II, გვ. 20—21.

²⁹ ქ. ც. II, გვ. 183.

³⁰ დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, იქვე, გვ. 19—20, 38—39.

³¹ მ ო ს ე ხ ო რ ე ნ ე ლ ი. გვ. 108.

³² გ. ც ქ ი ტ ი შ ე ი ლ ი. წოფი. სიგვ, I, თბ., 1960, გვ. 89.

³³ იქვე, გვ. 93.

მტვევარი იცნობს და ჩამოთვლის სხვა ხეების გვერდით, ვითარता ერთ-
ხეის X ს.: „ტაშირი და კოლბოფორი“⁴³.

შესაძლოა, კოლბის ციხე იგულისხმებოდეს „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ერთ
ეპიზოდში, რომელსაც იგი 1065 წლისათვის იგვიწერს: ბაგრატ IV-მ შეიპყრო
სომეხთა მეფე კვირკვე. რომლის ძმა სუმბატი ბაგრატს „აძლევდა და მოსცემ-
და სამთა ციხეთა: ოფრეთს, კობას (Mm) და ვარზაქარსა“. ამ „კობას“ აკად.
ივ. ჭავჭავაძის კითხვის ნიშნის დასმით ქობაირ-ად ვარაუდობდა; ეგებმა აქ
კოლბია საგულისხმებელი⁴⁴.

X ს. შემდეგ კოლბოფორი აღარ იხსენიება წყაროებში; უნდა ვიფიქროთ,
წოფოფორის მსგავსად, ისიც სხვა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეუ-
ლებად გარდაიქმნა.

სომეხურ და ქართულ წყაროებში ამ დროიდან ხშირად ნახსენები კაეწო-
ნის ციხე და მისი ოლქი შესაძლოა კოლბის ხეის, ან მის ერთ ნაწილს გულის-
ხმობდეს⁴⁵. ყოველ შემთხვევაში, ის თითქმის მუდამ კაენის ციხის (ალსტაფის
ხეობაში) გვერდით იხსენიება და, ჩანს, მისგან არ უნდა ყოფილიყო ძლიერ
დაშორებული⁴⁶.

XII—XIII სს. კოლბის ხეის ქვემო წელი გაგის სანაპირო საერისთავო-
ში შედიოდა და გაგელთა სამფლობელო იყო.

კოლბის მახლობლად, ბარანაში ნაპოვნი XIII ს. ქართული წარწერა ცი-
ხის აგებაზე მოგვითხრობს და დასძენს: „ესე ქუეყანაჲ დიდთა ჟამთა ოქერი და
საშიში იყოო“. ივანე ამირსპასალარის მიერ აქ ციხის აგება და მეციხოვნეთა
ჩაყენება⁴⁷ სწორედ იმ საციხისთავო ქუეყნის დაცვას ისახავდა მიზნად, რომე-
ლიც ძველი კოლბისხევის ერთეულში გამოკვეთილიყო.

XVI—XVIII სს. კოლბის ხევი ყაზახის სახანოში შედიოდა, მაგრამ თვით
კოლბი და მისი მეზობელი სოფლებიც XVIII ს. ბოლოს საღედოფლო იყო⁴⁸.
ამ მხრივ ისიც საინტერესოა, რომ 1795 წ., თბილისის აოხრების შემდეგ, ერეკ-
ლესთან შემოხიზნული სომეხი მელიქი აბოვი თავისი ყმებიანად მეფემ ბოლ-
ნისში დაასახლა და კოლბის გზის დაცვა ვალად დააკისრა⁴⁹.

კოლბოფორის შემდეგ სომეხურ გეოგრაფიაში დასახელებული ძორო-
ფორი, ე. ი. ძორისხევი დღევანდელ ალსტაფის აუზს ემთხვევა⁵⁰.

წყაროებში ხშირად ნახსენები ეს ძოროფორი ფავსტოს ბუზანდის ისტო-
რიაში IV ს. ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება: ძორის გავარის უფალი (ძო-
რის ხევისუფალი), გუგარქის პიტიახშის, კოლბისა და გარდმანაძორის უფლებ-
თან ერთად, აჯანყებია სომეხთა მეფეს⁵¹.

ძველი სომეხი ავტორები ამ ერთეულის აღსანიშნავად ხმარობენ „ძორო-
საცი, რაც ხეობას ნიშნავს. ეს ისეთივე სახელია, როგორც ქართული „ხევი“ —

⁴³ ძქალა. I, გვ. 175.

⁴⁴ დ. ბერძენიშვილი. ბოლნისის..., სიგე. II, გვ. 30.

⁴⁵ დ. მუსხელიშვილი. აღკაყალა... სიგე. I, გვ. 132, შგნ. 102.

⁴⁶ ქინქინსანი. Сторожевой пункт на границах Грузии, Мх. Зап. И. 1822, : 524.

⁴⁷ აკ. შანიძე, ე. ციხკარიშვილი. ბარანის ციხის წარწერა. „საიუბილეო“,
ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, II, თბ., 1968, გვ. 24—26.

⁴⁸ გიულენშტედტის მოგზაურობა. I, გვ. 73.

⁴⁹ ივ. ჭავჭავაძის ი. ს. საქართველოს საზღვრები. თბ., 1919, გვ. 31.

⁵⁰ ს. ჭალაღიანი. II. გვ. 108; H. H. ბ. ს. ჩ. მ. ი. იქვე, გვ. 353, 355.

⁵¹ ფავსტოს ბუზანდი, გვ. 242.

ამიერკავკასიაში გარდამავალი და „ხეობა“ — ქართლიდან სამცხეში შემაველ გზაზე, ახლა რომ „ბორჯომის ხეობას“ უწოდებენ. აქ საინტერესო ისაა, რომ ამგვარ სახელწოდებაში ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული აღნიშნულა მისი ცენტრის სახელის გარეშე (შდრ.: კოლბისხევი, წოფისხევი, ბოლნისხევი...), თუმცა ასეთი ცენტრი აქ შემდგომ ხანებში ჩანს.

ალსტაფის ხევი უძველესი დროიდან ყველაზე მოხერხებული და მნიშვნელოვანი გზა იყო (ასეა ახლაც) სომხეთში გადასასვლელად ქართლისა, თუ ალბანეთისათვის, ან პირიქით. აქედან უკავშირდებოდნენ ძველი დროის მსოფლიო სავაჭრო გზებს ადგილობრივი და უცხოელი ვაჭრები. ისევე როგორც ქლრდვჰრის ხევში (დებედა), ძორაფორშიც შემთხვევითი არ უნდა იყოს ციხეების. ან მონასტრების დიდი რაოდენობა.

VI ს. 60-იანი წლებისათვის იხსენიება „ტაშირი, ძორაფორი და გარდმანი, რომლებიც ხეებში არიან“⁵².

VII ს. მეორე ნახევარში, ვინმე მღვდელი გრიგოლ ძორაფორელი იწერს, ქართლის ერისმთავრის ბრძანებით, სილვესტრის ცხოვრებას თარგმნის⁵³.

ჰაბი იბნ მასალმას მეერ, VII ს. დაპყრობილ საქართველოს ოლქების ნუსხაში, ხუნანისა და გარდაბნის წინ დასახლებულია კისალ⁵⁴. ბალაძორის ცნობით, VIII ს. პირველ ნახევარში მერვან იბნ მუჰამედმა თბილისიდან ოც, ბარდავიდან კი ორმოც ფარსახზე ააშენა ქალაქი კისალი. მონოროსკის აზრით, თავდაპირველად ხელნაწერში უნდა ყოფილიყო კასალი, რომელიც თანამედროვე ყაზახის ადგილმდებარეობას ემთხვევა მდ. ალსტაფის ნაპირზე⁵⁵.

გამოდის, რომ ძორს, ან ძოროფორს არაბული წყაროები უწოდებდნენ კასალს და მისი ცენტრი დღევანდელი ყაზახის მიდამოებში იყო.

ქართული წყაროებიდან ძოროფორს ვხვდებით არსენი საფარელს (X ს.) ტრაქტატში, სადაც დასახლებულია „ამიერ მტკურისა: გარდმანი, ძორაფორი და სომხთისა“⁵⁶.

X ს. ძოროფორში იხსენიება კაენის ციხე-სიმაგრე და მისი გავარი, ქვეყანა, რომელიც ალსტევისხევის ზემო წელს უნდა გულისხმობდეს⁵⁷; სომხური წყაროები მას კაენისხევსაც უწოდებენ⁵⁸.

XII—XIII სს. ძველი ძოროფორი გაგისა და ლორეს სანაპირო სავრისთავოებს შორის იყო გაყოფილი, ქვემო წელი გაგს ეკუთვნოდა, ზემო კი—ლორეს⁵⁹.

⁵² ზ. ალექსიძე. რელიგიური სიტუაციის... „მატე“, ისტორიის... სერია, 1974, I, გვ. 107—109.

⁵³ C. Toumanoff. დასახ. ნაშრ., გვ. 406—407.

⁵⁴ ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 76, შენ. 2.

⁵⁵ V. Minorsky. Transcaucasica. Journal Asiatique, Jul. 1930; Я. Манадиан. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954, გვ. 197.

⁵⁶ ზ. ალექსიძე. „ნაწილი სომხთისა“. „მატე“, ისტორიის... სერია, 1972, 2, გვ. 76.

⁵⁷ იოანე დრასხანაკერელი. გვ. 237, 243; ვარდანი. გვ. 184. H. Hünsc-hmann. გვ. 353, რუკა.

⁵⁸ J. Saint-Marlin. I. გვ. 85; ინჰიკვანი. გვ. 360.

⁵⁹ დ. მუსხელიშვილი. აღყაყალა... სიჯი, I, გვ. 135.

ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეებში ალსტაფის ხევი ყაზახის სახანო-ში შედიოდა. რომელიც დროდადრო ქართლის მეფეს ექვემდებარებოდა⁶⁰.

ძოროფორის შემდეგ სომხური წყაროები ასახელებენ ჰნარაკერტს, ე. ი. ქართული წყაროების ხუნანს. სომხური გეოგრაფიის მიხედვით, ძოროფორი იყო „ვიდრე ქალაქ ჰნარაკერტამდ“⁶¹, მოსე ხორენელიც ძორს მიიჩნევს „ვიდრე ჰნარაკერტის სიმაგრემდ“⁶². სომხური გეოგრაფიის მოკლე რედაქციებში, ქართლის გავართა სიაში ძოროფორის მერე პირდაპირ „ხანიცხ“, „ხანიცხ“-ია დასახელებული⁶³. ყველა ეს სახელი ქართულ „ხუნანს“ და „ხუნანის“ ციხეს შეესატყვისება.

პიუბშმანი თვლიდა, რომ ჰნარაკერტი ძოროფორში შედიოდა და მას კ-თ-ხვის ნიშნის დასმით ალსტაფის წყალზე ათავსებდა⁶⁴.

უკანასკნელი ხანის გამოკვლევებით ქართლის სამეფოს ეს სასაზღვრო ციხე-ქალაქი უნდა მდებარეობდეს მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე თაუზ-ჩაის NW მხარეს, იქ, სადაც ახლა „თოფრაბ-კალას“ მთაა⁶⁵. აქ ჯერ კიდევ XIX ს. მოქმედებდა არხი, რომელსაც „ხუნან-არხს“ უწოდებდნენ⁶⁶, „ხუნამი“ ჰქვია ამ მთის დას.-ით გაშლილ ველსაც.

ამ ციხე ქალაქს თავისი ოლქი ჰქონდა, რომელიც მისი ცენტრის სახელს ატარებდა; ამიტომ სომხურ წყაროებში ნახსენები ჰნარაკერტი უნდა გაეიგოთ როგორც გავართ, კევი, ძოროფორის შემდეგ, მის აღმ.-ით რომ ვრცელდებოდა მდ. ბერდუჯამდ. სწორედ ამ ჰნარაკერტის სახელი გაისმის „ანაკერტის მდინარის“ სახელწოდებაში, რომელსაც ჭუანშერის ნაშრომში ვხვდებით: „ვასქენ ველსა გარე დგა კიდესა მტკუარისასა, სადა მიერთვის მდინარე ანაკერტისა მტკუარსა“⁶⁷. შესიძლოა ეს მდინარე დღევანდელი ჰასან-სუ იყოს, ალსტაფის ხევისა და თაუზ-ჩაის შორის⁶⁸.

ფიქრობენ, რომ ქართული წყაროების მდ. ბერდუჯი. უკიდურესი O საზღვარი ქართლის სამეფოსი, არის დღევანდელი ძეგამი, ანუ საეიმ⁶⁹. მაშასადამე, ხუნანის ოლქი მოიცავდა ტერიტორიას დაახლოებით დღევანდელი ჰასან-სუდან ძეგამის აუზამდე.

ჰაბიბ იბნ მასალმას მიერ დამორჩილებულ ქართლის კანტონთა სიაში ცალკეა დასახელებული ხუნანი, ცალკე — კასალი, ე. ი. ძოროფორი. ჰოდუდ ალ-ალემის მიხედვითაც, „ხუნანი მდ. მტკვრის ნაპირზე მდებარე ქვეყანაა არმენიისა და არანის საზღვართა შორის. ვერდუჯი (ბერდუჯი?) — ქალაქია ხუნანში; მცირეა და ხალხიც ცოტა ჰყავს“⁷⁰.

⁶⁰ დ. ბერძენიშვილი. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები XVIII ს-ში, სივკ. IV, თბ., 1971, გვ. 4—5, 20—21.

⁶¹ ს. ერემიანი. გეოგრაფია. გვ. 104.

⁶² მოსე ხორენელი. გვ. 108.

⁶³ Армянская география... გვ. 39; J. Saint-Martin, II, გვ. 358.

⁶⁴ Н. Н ü b s c h t a n n. გვ. 445, რუკა.

⁶⁵ Д. Л. М у с х е л и ш в и л и. К вопросу о локализации Хунана-Хинаракет-та; Р. М. В а н д о в, Н. М. Г у л н е в. О тождестве городища Торпаггала и города Хунана. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1974.

⁶⁶ МИЭБГКЗК, т. II, ч. II, გვ. 76.

⁶⁷ ქ. ო. I, გვ. 216.

⁶⁸ დ. ბერძენიშვილი. კვემო ქართლი. „ძეგლის მეზობარ“ 30. გვ. 13, რუკა 1.

⁶⁹ პ. ბნგოროსევა. გიორგი მერჩულე. თბ., 1964, გვ. 50—51; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის... გვ. 154—159.

⁷⁰ ისთახარი. ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალლამ-ყაზვინი. თარგმანი ვ. ფუტურაძისა, თბ., 1977, გვ. 15.

1121 წ., როცა დავით აღმაშენებელი აფხაზეთს იყო, თურქნი „გულდებით ჩამოდგეს პირსა მტკურისასა“; დავით მოულოდნელად „დაესხა ხუნანს და ალავსო ლაშქარმან მთით მტკურამდე და გაგათათ ბერდუჯამდე“. ავად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ აქ ხუნანის ქვეყანა იგულისხმება და არა მხოლოდ ქალაქი⁷¹.

როგორც ჩანს, XII—XIII ს. ხუნანი თავისი ოლქით გავის სანაპირო საერისთავოში შედიოდა, ხოლო მონგოლთა შემოსევების შემდეგ იგი საერთოდ აღარ იხსენიება. გვიან საუკუნეებში მისი სახელი იმდენად წარხოცულა, რომ ქართული წყაროები ხუნანს ქცია-მტკვრის შესაყარში ვარაუდობდნენ, ხოლო ძველ ბერდუჯს, შესაბამისად, დებედასთან აიგივებდნენ.

ზემოგანხილულ ბარის ხეების გარდა, რომელთაც მტკვარი ჩაუდროდა, სომეხი გეოგრაფი ასახელებს მთის მხარეებსაც: ტაშირს, აბოცს, კანგარსა და თრიალეთს.

ტაშირი მდ. დებედის მარცხენა შენაკადზე მდებარეობდა, ტაშირის წყალზე, გვიან კამენკას რომ ეძახდნენ. ეს იყო ზეგანი, რის გამოც მას იოანე დრასხანაყერტელი ტაშრატაფს-აც, ე. ი. ტაშირის ველს უწოდებს⁷². N-დან მას ლოქის მთა ესაზღვრებოდა, NO-დან — ლელვარისა, W-დან — ყარაღაჯის, ხოლო S-დან — ბამბაკის მთები.

ზემოთ განხილული სომხური წყაროებიდან ჩანს, რომ ტაშირი ადრეფეოდალურ ხანაში სასეპუპოს, თუ სამთავროს წარმოადგენდა ცენტრით ოძუნში, სადაც დღესაც დგას ცენტრალურგუმბათიანი ტაძარი VIII ს-ისა, აგებული იოანე ოძუნელის მიერ⁷³.

თავისი მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო (ქართლის S საზღვრად მყოფი ზეგანი), ტაშირი სხვადასხვა მხარეს მიმავალი გზაჯვარედინით იკვეთებოდა. დებედის ხეობის გზის გარდა, იგი ქართლის რაიონებს უკავშირდებოდა აგრეთვე მგლის ქარის უღელტეხილით, ბოლნისისა და შულავერისხევის გზებით; ასევე ლოქის უღელტეხილით და ლოქისწყლის ხეობით; გზა მიდიოდა ირგინჩაგის უღელტეხილიდან ბაშკინთისკენაც, საიდანაც სამშვილდზე, ან თრიალეთზე მისვლა იყო მოხერხებული. ყარაღაჯის მთის გადაკვეთით გზები მიდიოდა ჭავჭავთის ახალქალაქისაკენ და აბოცისაკენ, ხოლო ბეზობდალის მთებით — სომხეთის ქალაქებს უკავშირდებოდა⁷⁴.

XI ს. პირველ ოცეულში, ლორეს აგების შემდეგ, ის გახდა ცენტრი ტაშირისა, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოსი (მისი არსებობის ბოლო პერიოდში) და, ბოლოს, ქართული სანაპირო საერისთავოსი, სადაც ამირსპასალარები იხსნდნენ.

როგორც ვარდანის გეოგრაფიიდან ჩანს, XII ს-სათვის ტაშირში შედიოდა ბამბაკის ხეივი, ხოლო ტაშირს უკვე ლორე ერქვა (იხ. ზეეტი).

XIV ს. მეორე ნახევარში თურქმანულ ტომებს უგდიათ ხელთ ლორე⁷⁵,

⁷¹ ნ. ბერძენიშვილი. სს. VIII. გვ. 137—138.

⁷² იოანე დრასხანაყერტელი, გვ. 103.

⁷³ Г. Н. Чубинашвили. Разыскания по армянской архитектуре. Тб., 1967, გვ. 62, გვ. 94.

⁷⁴ Филиппов, Военный обзор Тифлисской губернии и закатальского округа, Спб., 1872, გვ. 101.

⁷⁵ ს. კაცაბაძე. მეფე გიორგი ანდრონიკეს შვილი ალასტანელი. წერილი შტუდები, თბ., 1914; ივ. ჭავჭავაძის შრომები. ქ. ე. ი. IV. თბ., 1967, გვ. 30—32.

სადაც მათ გიორგი ალასტანელი მოუკლავთ. ამის გამო პროფ. ს. კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ ლორე თავისი შესავალი ქვეყნით, ჭაფხუთთან ერთად, ალასტანელის სამფლობელო იყო. XV ს. ქართველებს „ლორეს გაყარი“ დაუბრუნებიათ და 1431 წ. საბოლოოდ შემოუმტკიცებია იგი ალექსანდრე მეფეს⁷⁶. ამ ბრძოლების ამსახველი საბუთებიდან ჩანს, რომ „ლორესა და მის შემსავალში“ მამულები ჰქონიათ „ზემოთა და ანუ ქვემოთა“ ქართველ დარბაისელთ, რომელთაც ისინი უკან დაბრუნებიათ⁷⁷.

საბუთში მოყვანილია სიტყვები: „ამა უსჯულოთა... ტახტი მეფეთა განურყუნია და საპატრიონი და ცამდის მალაღნი საყდარნი შეურაცხუქმნიან“... შესაძლოა ეს „ტახტი მეფეთა“ გიორგი ალასტანელს კი არ გულისხმობდეს (ს. კაკაბაძე). არამედ ტაშირ-ძორაგეტის მეფეებს, რომელთა ადგილზე შენდებოდა მხარგრძელნი ისხდნენ. ამიტომ, თუ საეპეოა ლორეს ვარაუდი ალასტანელთა საგამგეოში, ის მანცა ჩანს, რომ ქვემო და ზემო ქართლის (აქ ჭაფხუთის) დარბაისელთ ლორეს ქვეყანაში მამულები ჰქონიათ.

XVII ს. დასაწყისში შაჰ-აბასმა ლორე კალე მაჰმადიანურ სახანოდ აქცია, ხანად კი ადგილობრივი ფეოდალი დანიშნა⁷⁸. ეს უკანასკნელი უმეტესწილად ქართლის მეფის წინააღმდეგ იყო ორგანიზებული, თუ იგი სპარსეთის უწყებურს რასმე გაბედვდა, მაგრამ ხშირად მასვე ექვემდებარებოდა შაჰისავე ბრძანებით.

მართალია, შაჰ-აბასმა „ლორე ბერდუქის მდინარით“ „ამისის განზრახვით მიიღო, რამეთუ: გეგნებისო შესავალ-გამოსავალი ადვილად ქართლსა შინა“⁷⁹, მაგრამ ქართველები ძნელად ურიგდებოდნენ ამ ვითარებას და ყოველ ხელსაყრელ მომენტში ცდილობდნენ მის დაბრუნებას.

XVIII ს. დასაწყისში ტაშირის N ნაწილი, აიღარბეგის ხეობა ქართლის მეფისა იყო და მათ მოურავი განაგებდა⁸⁰; XVIII ს. 80-იან და 90-იან წლებშიც გიორგი ბატონიშვილი იყო „ქსნისა, თიანეთისა, აღჯაულისა და ლორე-ფამბაკის მკურანე ლეკონებელნი“, ასევე დარჩა რუსეთთან შეერთებამდე. აქაური სოფლები ეკუთვნოდა ყაფლანიშვილებსაც და ეს ძველი საკუთრება იყო. 1657 წ. ერთ საბუთში მეფე ყაფლან ბარათაშვილს ასე მიმართავდა: „პაპის ჩუენის ნეფის ლუარსაზბის ყანაში თქუენის სახლისკაცნი დიდი ორბელი და იოთამ გაყარილიყენ და ტაშირს, რაც თქუენი მამა-პაპათ სამკურთხედო მამული ყოფილიყო, ყუელა გაგეყოთ... და ამის წინათ ვინკლან ლორეს მკდომი ხანი დასულთან ყოფილა, ვერცავის ეხსენებინა და არც გაგონილიყო... არც კულავ ლორიდაღმე ამ ალაგების ცოლობა ქნილიყო და არც ხელი ჰქონებოდა.

და თქუენს სიგელსა და განაყარს წიგნშიაც გიწერიათ ტაშირს შირიპატი, წითელი ეკლესია, დელუყუელიჩანის სოფელი, აყოფას სოფელი, ქუყის სოფელი, ყოშა ქილისა, შინათაფა, დიაყუნის ქვა... სოფელი ჭილლა და ჭილ-

⁷⁶ აღ. ა. ბ. და ლ. ძ. ე. XV ს-ის I ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1976, 3, გვ. 76—77, 79.

⁷⁷ ს. კაკაბაძე, იქვე; ივ. ჭავჭავაძის შრომა, იქვე.

⁷⁸ ნ. ბერძენიშვილი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეთა მიჯნაზე. სსს, IV, თბ., 1967, გვ. 127.

⁷⁹ ქ. ც. IV, გვ. 309, 419.

⁸⁰ დასტურდებალი. ქ. ს. ძ. II, თბ., 1965, გვ. 34.

⁸¹ საქ. სიძვ. II, გვ. 461, 550.

ლის წყალი რომ ჩამოვარდება იმას აქათი... მთით ბარამდისინ, ყოვლის მათის სამკმითი; ავღარასა და ბარქდარას შუა საქარავენო დიდი შარა რომ გაიარს, მარჯუნივ საბარათაშვილოსაქენ საბარათიანო არის და მარცხნივ ბარქდარა დარჩება, ის სალორო არის. ყანლუქის გზა რომ შეიარს, იმას ზედანთი საბარათაშვილო არის. რასაც ლელვარი გადმოხედავს და სოსო მხითო არის, იმას გარდაის ლორისა არის და ნურავინ ეცოდების⁸².

სომხური წყაროების აშოცის, ქართველები აბოც-ად იცნობდნენ. ეს მთებით მოზღუდული ზეგანი ტაშირის დასავლეთით მდებარეობდა და მისგან ყარაღაქის მთით იყო გამოყოფილი. N-დან მას ნიალისყურის მთა საზღვრავდა, W დან — ალბაბისი, S-დან კი — ბამბაქ-ერევნის მთები⁸³.

ქვემო ქართლის სხვა მთის მხარეებისაგან განსხვავებით, აბოცი ერთადერთი იყო, რომლის წყლები (არფა-ჩაი შენაკადებით) მტკვრისკი არა, არაქსის აუზში იღვრებოდა. ამის გამო, იგი სომხეთისაქენ პირმიქეული კუთხე იყო. როგორც ჩანს, ეს ფიზიკურ-გეოგრაფიული მოვლენა თავის ასახვას ისტორიულ გეოგრაფიაშიც კპოვებდა და აბოცი დროდადრო სომხეთის შემადგენლობაში იყო. პირმიქეულობის გამო იყო, რომ ერთი ყველაზე მოხერხებული გზა სომხეთისაქენ აბოცზე გადიოდა და მას ლეონტი მროველი „გზასა აბოცისა“-ს უწოდებს⁸⁴. მოსე ხორენელი იხსენიებს „აშოცის საუფლოს“, რომელიც „ტაშირის სასეპუპოსთან“ ერთად გუშარ ჰაიკაზუნის შთამომავალს ჰქონდა სამკეიდროდ⁸⁵. ამ გადმოცემაში აბოცი და ტაშირი როგორღაც ერთმანეთთანაა დაკავშირებული, რაც ქართულ ტრადიციაშიც იჩენს თავს (იხ. ქვევით). III ს. ბოლოსა და IV ს. დასაწყისისათვის აგათანგელოსი ასახელებს აშოცის გავარის მთავარს ტაპატს, რომელიც სომხეთის მეფის ქვეშევრდომია⁸⁶.

V ს. პირველ ნახევარში ლაზარ ფარპეცი სომეხ ნახარათა შორის მოიხსენიებს აბოცის უფალს ჰრაპატს, ხოლო ამავე საუკუნის შუა წლებში სომეხ დიდებულთა შორის ასხენებს აბოცის მთავარსაც⁸⁷. სომხური გეოგრაფის ცნობითაც, აშოცკი სომხეთის აიარაღის ოლქში შემავალი გავარი იყო⁸⁸.

ქართული წყაროები, სომხურისაგან განსხვავებით, აბოცს უძველესი დროიდანვე ქართლის შემადგენლობაში თვლიან. ლეონტი მროველის ცნობით, ქართლოსის ცოლმა „გაჩიოსს მისცა ორბის ციხე და სკვრეთის მდინარითგან ვიდრე თავადმდე აბოცისა“⁸⁹. ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა, ძვ. წ. III ს. სამშვილდის ერისთავს ჩააბარა ქვეყანა „სკვრეთისა მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი“ (იხ. ზევით).

ძვ. წ. II ს. აბოცი მთელ გუგარქთან ერთად სომეხებმა დაიპყრეს და საქართველოს იგი დაუბრუნდა სხვა ოლქებზე გვიან, VII ს. შემდეგ.

⁸² ქ. ს. ძ. IV. თბ., გვ. 104—105.

⁸³ აღწერა..., გვ. 38. საქართველოს ისტორიული რუკა. ივ. ჭავჭავაძის რედ. 1923.

⁸⁴ ქ. ც. I. გვ. 48.

⁸⁵ მოსე ხორენელი. გვ. 108.

⁸⁶ აგათანგელოსი, გვ. 434.

⁸⁷ ლაზარ ფარპეცის..., გვ. 215, 237.

⁸⁸ ს. ერეკლიანი. გეოგრაფია, გვ. 111.

⁸⁹ ქ. ც. I, გვ. 9.

ლეონტი მროველის ერთი ცნობის მიხედვით, IV ს. ქართლს მეფემ მი-
ჩიანის ძე ბაქარმა, რანის ერისთავს ფეროზს გაუცვალა ქვეყანა და მისცა „სამ-
შვილდითგან მიღმართ ქუეყანანი ვიდრე თავადმდე აბოცისა... და მოირთეს
ძალი ხუასროთაგან და ეწყუნეს სომეხთა ჯავახეთს: სძლეს და აოტნეს სომეხ-
ნი“⁹⁰. რომ ეს „თავადმდე აბოცისა“ ამ ოლქსაც გულისხმობს, ჩანს ზემოთ უკვე
მოტანილი ამონაწეროდან, სადაც ეს ქვეყანა განსაზღვრულია როგორც ტაში-
რი და აბოცი. გამოდის, რომ IV ს. ლეონტის აზრით, ქართლს აბოცი დროებით
დაუბრუნებია, მაგრამ სხვა ცნობებით, აბოცი ამის შემდეგაც სომხეთის შემა-
ღენლობაში ჩანს⁹¹.

VIII ს. შუა წლებში, ჯუანშერის სიტყვით, მეფე არჩილის დროს, ქვემო
ქართლში ერთ-ერთი სამთავრო იყო. საპიტიაშო: იგი მოიცავდა თრიალეთს,
ტაშირს და აბოცს⁹².

არაბთა შემოსევების დროს, ქვემო ქართლის საპიტიაშო თანდათან ჰკარ-
გავს ძველ პოზიციებს და IX ს. უკვე გვარამ მამფალს უხდება არაბებთან
ბრძოლით ქვეყნების დაპატრონება. „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობით, „გუარამს
დაეპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი, და არტანი“. ეს ქვეყნები
გვარამს ძმებისთვის გაუყვია, ხოლო „აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თჳსსა სო-
მეხთა მეფესა“.

ამის შემდეგაც აბოცი ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს შემადგენლობაში იყო,
ვიდრე დავით აღმაშენებელმა მთელ ქვემო ქართლთან ერთად ისიც საქართვე-
ლოს არ დაუბრუნა.

აბოცის ცენტრი ამავე სახელწოდების დაბაში იყო, რომელიც სწორედ
საქართველოდან სომხეთში გამავალ გზაზე მდებარეობდა. XVI ს. ირანელი ავ-
ტორები ოლქსა და მის ცენტრს შურაგელს უწოდებენ; გვიან საუკუნეებში მას
ყაიყული, ყაზანჩი ერქვა.

სამეფო-სამოურავოდ ქცეული იქაური სოფლები, „დასტურლამალის“ მი-
ხედვით, სხვადასხვა პირებს ჰქონდათ ჩაბარებული და სამეფო ხელისუფლება
ყოველნაირად ცდილობდა მათ მოშენებას. „ახალი მოსული კაცი ერთს წლამ-
დინ თარხანი იყოს, ნურას სთხოვენ... აყრილის კაცის სახლში რომ სხვა მოსუ-
ლი გლეხი შევიდეს, იმის ნახნავ-ნათესს ნუ წაართმევენ... ერთი კაცი რომ და-
ბერებულყოფს და იმის შვილები მალს იღებდნენ, იმ ბერს კაცს დავთარში ნუ
ჩააგდებენ და ნულარც მალსა სთხოვენო“⁹³. ვკითხულობთ დასტურლამალში.

ტაშირისა და აბოცის მეზობლად სომხური წყაროები ასახელებენ კან-
გარქს, მოსე ხორენელის მიხედვით, გუშარმა დაიმკვიდრა „მთა მთინი (ე. ი.
ბნელი), რომელიც არის კანგარქი“⁹⁴.

ლაზარ ფარაბეის სიტყვით, ქართლში შემოჭრილ სპარსელებს ვახტანგ
გორგასალი გაეცალა „სომხეთის მთებში, ქართლის საზღვრებ-
თან“ და იქ ელოდა სომეხთა ჯარს. ისიც „დაუყოვნებლივ მივიდა ქართლის მე-
ფესთან და ცოტა ხნით დაიბნაჲა კანგარქის გავარში“⁹⁵.

⁹⁰ იქვე, გვ. 130—131.

⁹¹ ლ. ჯანაშია. ლაზარ ფარაბეის..., გვ. 188.

⁹² ქ. ც. I. გვ. 241.

⁹³ ქ. ს. ძ. II, 1965, გვ. 308—312.

⁹⁴ მოსე ხორენელი. გვ. 108.

⁹⁵ ლ. ნ. ჯანაშია. ლაზარ ფარაბეის..., გვ. 249—250.

სომხური გეოგრაფია კანგარქის გავარს ტაშირის სამხ-რეთით ათავსებს ქართლის ზეგების ჩამოთვლისას და მიაჩნია, რომ ამ დროს ის საქართველოს ეკუთვნის⁹⁶.

უხტანესის გადმოცემით, სომეხთა მონოფიზიტი ეპისკოპოსი პეტრე „წამოვიდა ქართლში, გაჩერდა კანგარის მთასთან“ და მოინდომა მიქელ ქართლის კათალიკოსის გამოწოდება, სადაც ის ქართველ სამღვდელოებას ჩაუქოლავს⁹⁷.

სომეხი ანონიმი ისტორიკოსი, IX—X სს. ამბების გადმოცემისას, იხსენიებს „აფხაზთა გავარს კანგარქს“, „რომელიც მდებარეობდა შირაკის გავართან ახლოს“⁹⁸. „მატიანე ქართლისაჲს“ ავტორი ამ მხარეს კანგარის სახელით იცნობს: „გამოვიდა სულტანი არფასარან, მეფე სპარსეთისა დასხმის გუარად. უგრძნეულად მოვიდა და შემეუსრა კანგარი და თრიალეთი“⁹⁹.

სომეხი ანონიმი სებასტიელის ცნობით, 1280 წ. აბალა ყაენი შეიჭრა ქართველთა ქვეყანაში, „ჩალალ თორელი და რატი პაპანი დახოცა კაიტუს (ქაითუს) მთაზე ანისის საზღვრად“. ეს მთა გაიგეგმულია ძველ კანგართან¹⁰⁰, რომელიც ამის შემდეგ აღარ იხსენიება.

ყველა ამ მონაცემთა გათვალისწინებით გამოდის, რომ მთინი, ე. ი. ბნელი მთა ყოფილა კანგარი; ეს სახელი ერქვა მთასაც და გავარსაც, რომელიც საქართველოს უკიდურეს სამხრეთ საზღვარზე მდებარეობდა. ამიტომაც არის, რომ მკვლევართა უმეტესობა ძველ კანგარქს შემდგომი ხანის ბამბაკის ადგილზე ვარაუდობს, რომელიც (ბამბაკი) ადრეულ წყაროებში საერთოდ უცნობია¹⁰¹.

აკად. ივ. ჭავჭავაძის თვლიდა, რომ „მთა მთინი“ (ე. ი. ბნელი) ზედსართავ სახელადაც არის და გეოგრაფიულ სახელადაც ნაგულისხმევი; შესაძლოა, რომ „ბნელ მთაში“ ახლანდელი ყარაღაჯის მთა იგულისხმებოდეს, რაც ძველი სახელწოდების მიახლოებითი თურქული თარგმანი გამოვალ¹⁰².

გეოგრაფიულ სახელ მთინ-თან დაკავშირებით, საინტერესოდ მოჩანს, რომ ქართული წყაროები ქვემო ქართლის S საზღვარზე იხსენიებენ „მთას“, რომელსაც, თითქმის, საკუთარ სახელად ხმარობენ. ლეონტის სიტყვით, ფარნავაზმა სამშვილდის ერისთავს მისცა „სკერეთის მდინარითგან ეიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი“¹⁰³. გამოდის, რომ ეს მთა ყოფილა საზღვარი, რომლის N-ითაც აბოცი და ტაშირი იყო.

„დასტურლამალში“ ვკითხულობთ: „მთაზე და, ან ყაიყულის მოყ-

⁹⁶ ს. ერეკლიანი. გეოგრაფია. გვ. 104, 110.

⁹⁷ უხტანესი, ისტორია..., გვ. 404—405.

⁹⁸ ელ. ცაგარეიშვილი. ანონიმი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაჰუი) და მისი „ისტორია“ შრეალთავი, V, თბ., 1976, გვ. 162.

⁹⁹ ქ. ც. I, გვ. 306.

¹⁰⁰ Армянские источники о монголах, извлечения из рукописей XIII—XIV вв. пер. ред. А. Г. Галстяна, Москва, 1962, гл. 92—112; ივ. ჭავჭავაძის ქ. ე. ი. III, თბ., 1941, გვ. 185, შენ. 1.

¹⁰¹ ივ. ჭავჭავაძის ქ. ქართული ერის ისტორიის შესავალი. I, თბ., 1950, გვ. 29; პ. ინგოროვიჩი. გიორგი მერჩულე. თბ., 1954, გვ. 454, 455; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის... გვ. 148—149.

¹⁰² ივ. ჭავჭავაძის ქ. დსახ. ნაშრ., გვ. 25—26.

¹⁰³ ქ. ც. I, გვ. 24.

უნილი ტყვე ურუმისაგან ჩვენის ქუეყნის თათარმან თუ ქართველმან რომ იყიდოს... და თუ ვინ იყოს, მთაზე ჩვენის ქვეყნის თათარი თუ ქართველი აიყუანს და მიჰყიდოს ვისმე... ზეითაც დაგვიწერია, და მთაზე დ ტყვის გამსყიდველს მსყიდველთან კელი არა აქუს“¹⁰⁴

პაპუნა ორბელიანი წერს: „ელეზის ჯარი შეყრილ იყო მთა-ზე დ ა. იქილამ მიხდომოდნენ ყარსის ქვეყანას; ასევე ომან ხერხეულიძე: „საქართველოს თათრის ელები ჩვეულებსაებრ მთა-ზე წარვიდნენ, მუნით გაიქცნენ და ერენის მამულში შთავიდნენ“¹⁰⁵.

ცნობებს ამ მთის შესახებ ისევე ყაიყულ-ბამბაკის S ქედთან მიეყავართ, რომლის შესახებ ვახუშტი წერს, რომ ეს არის „მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი“¹⁰⁶. შესაძლებელია, სომხური „მთინი“ და ქართული „მთა“ ამ ქედის ძველი სახელწოდების ერთიმეორას ენაზე გააზრებული ვარიანტებია...

გამოდის, რომ ძველი მთინი, ანუ კანგარი, გვიანი ხანის ბამბაკი უნდა იყოს. „ხოლო კვეი ბამბაკისა არს მთებრი და შენეირი... ნაყოფიერებს კორბალნი, ქრთილი, სელი, შვრივა სხვა არარაი. თუთ ბანბაკი არს მცირე ქალაქი, და პირუტყვთა სიმრავლე არს... თივათა სიმრავლე, თაფლნი მრავალნი“¹⁰⁷.

XVIII ს. ბორჩალო და ბანბაკის ხეობა ერთიანი სახანო იყო¹⁰⁸, ხოლო საუქუნის ბოლო ოცეულში ერეკლეს ძის — გიორგის საუფლისწულოს წარმოადგენდა¹⁰⁹.

თრიალეთს პლინიუსი თრიალეს-ის სახელწოდებით იხსენიებს. სომხური წყაროები კი თრელ, თრელქს ხმარობენ¹¹⁰. ეს ზეგანი ქციის ზემო დინებისა და ყარაბულახის აუზებს მოიცავდა. N-დან მას თრიალეთის ქედი, W-დან სამსარის მთა ესაზღვრებოდა, O-დან კი, ლაკვისა და ბენდერის მთები. ვახუშტი ბატონიშვილი ზურტაყეტს, ე. ი. ქციის მარჯვენა შენაკად ყარაბულახის ხეობას, თრიალეთისაგან ცალკე აღწერს, მაგრამ წყაროებიდან ჩანს, რომ თრიალეთში ზურტაყეტიც იგულისხმებოდა დმანისხევამდე.

უძველესი ადმინისტრაციული დანაწილებით თრიალეთი სასპასპეტოში შედიოდა, შემდეგ საპიტიახზოში, რაზედაც, წყაროთა ჩვენებებს გარდა, ცხადად მეტყველებს ტოპონიმი საპიტიახზო ამ მხარის W ნაწილში. ჭუანშერის ცნობითაც „პიტიახზი ნათესავი ფეროზისი, მთავრობდა თრიალეთს ტაშირს და აბოცს“¹¹¹.

არაბთა მიერ საქართველოს დაპყრობილ ოლქებში თრიალეთიცაა მოხსენიებული, რომელიც IX ს. მათ გვარამ მამფალმა წაართვა ტაშირ-აბოცთან და ჯავახეთ-არტანთან ერთად¹¹².

IX ს. 70-იან წლებში ლიპარიტ ბაღვაშმა „შეიპყრნა... ქუეყანანი

¹⁰⁴ ქ. ს. ძ. II, გვ 285—286.

¹⁰⁵ საქ. ცხოვ. გვ. 236, 260.

¹⁰⁶ აღწერა... გვ. 35.

¹⁰⁷ იქვე.

¹⁰⁸ ე. გ. მ. რ. ე. ე. ლ. ზ. ც. ქ. ი. ტ. შ. ვ. ი. ლ. 1770 წ. 5/IV დემოგრაფიული ნუსხა. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973. I, გვ. 153.

¹⁰⁹ საქ. სიძვ. II, გვ. 550.

¹¹⁰ ს. ს. რ. ე. შ. ი. ა. ნ. გ. გ. რ. ა. ფ. გ. გ. 104.

¹¹¹ ქ. ც. I, გვ. 241.

¹¹² ქ. ც. I, გვ. 257.

თ რ ი ა ლ ე თ ი ს ა ნ რ, ა ლ ა გ ო ც ი ბ ე ქ ლ დ ე-კ ა რ თ ა¹¹³ და საფუძველი ჩაუყარა კლდეკარის საერისთავოს. X ს. აშენდა თრიალეთის ახალქალაქი.

დავით აღმაშენებლის დროიდან თრიალეთი სამეფო საეკუთრებად იქცა, რომელსაც მეფის ერთგული მოხელე მართავდა. საფიქრებელია, რომ ამ დროიდანვე მხარის ცენტრმა წალკაში გადაინაცვლა და ეს სახელი გავრცელდა მთელ ოლქზედაც, რომლის პირველ ხსენებას „ქართლის ცხოვრების“ ძველ სომხურ თარგმანში (XIII ს.) ვხვდებით: „თ რ ი ა ლ ე ლ თ ა ქ ე ე ყ ა ნ ა. რ ო მ ე ლ ი ც ა ა წ ა ლ კ ე ლ თ ა...“¹¹⁴.

ცენტრალური მდებარეობისა და ხელსაყრელი გეოგრაფიული პირობების გამო, თრიალეთში იყრიდა თავს უმნიშვნელოვანეს გზათა კვანძი. მათი გამოცოცხლება კარგადაა ასახული აქაური ქარვასლა-ფუნდუქების მშენებლობაში სამეფო ხელისუფლების მიერ, შემორჩენილია ტოპონიმიანიც.

მონგოლთა ბატონობიდან მოყოლებული თრიალეთი თანდათან იცლება მოსახლეობისაგან, განსაკუთრებით, თემურ ლენგის შემოსევების დროს. ფეოდალური ხანის გვიან საუკუნეებში თრიალეთის სოფლები სამეფო იყო და სხვადასხვა პირებს ჰქონდათ ჩაბარებული სამოურავოდ¹¹⁵.

ამით სრულდება ქვემო ქართლის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების განსაზღვრა. არის კიდევ ერთი ერთეული, რომელსაც ქართული წყაროები საერთოდ არ იცნობენ და მხოლოდ X ს. შემდგომი პერიოდის სომხურ წყაროებში ვხვდებით, ესაა „ვ რ ა ც დ ა შ ტ ი“, ე. ი. „ქ ა რ თ ე ლ თ ა ე ე ლ ი“.

X ს. ისტორიკოსი უხტანესი ცურტაგის შესახებ წერდა, რომ ის მდებარეობდა „მ ზ ხ ა რ ე შ ი, რ ო მ ე ლ ს ა ც ვ რ ა ც-დ ა შ ტ ი ჰ ქ ე ი ა, რომელიც შუა საზღვარია სომეხთა და ქართველთა ქვეყანას შორის“¹¹⁶.

პირველ ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს ის, რომ ავტორი ვრაც-დაშტს უწოდებს მ ზ ხ ა რ ე ს დ ა ა რ ა გ ა ვ ა რ ს. გავარი მისთვის ტაშირია და უფრო მცირე ერთეულს, კეეს აღნიშნავს. ვრაც-დაშტი მართლაც რამოდენიმე ხევის (ქციის შენაკადები) ქვემო დინებათა ველს ეწოდებოდა და მისი ცენტრი ცურტაე-გაჩიანი იყო. ამიტომ ამ ერთეულის ქართული შესატყვისი სწორედ „გაჩიანნი“ უნდა ყოფილიყო (იხ. ზეით).

ვრაც-დაშტში იყო არაბული წყაროებით ყალა-იზნ-ქანდამანი, რომელიც ქცია-მტკვრის შესაყარშია ჩაეჯარაუდო, და გავის ციხე-სიმაგრე¹¹⁷. შესაძლებელია, გავის ციხის ძლიერების პერიოდში, ყალა-იზნ-ქანდამანის როლი უკვე მცირე იყო. XV — XVI სს. ვრაც-დაშტში თანდათან ჩამოსახლდნენ მომთაბარე თურქმანული ტომები, რომლებიც ბაიდრისა და ბორჩალოს სახანოებად ჩამოყალიბდნენ ქართლის მეფის უშუალო მორჩილებაში.

როგორც ვნახეთ, ქვემო ქართლის ძირითადი ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული არის კევი (გავარი), რომელიც თავისი ცენტრის — რომელიმე ყველაზე დაწინაურებული პუნქტის სახელს ატარებს. წინაეკლასობრივსავე ხანაში თანდათან ჩამოყალიბებული ეს გაერთიანება, დამყარებული საერთო-

¹¹³ იქვე, გვ. 258.

¹¹⁴ ქართლის ცხოვრების ძველსომხური თარგმანი, ილია აბულაძის გამოცემა, თბ., 1953, გვ. 44.

¹¹⁵ დასტურდამალი. ქ. ს. ძ. II, გვ. 312—314.

¹¹⁶ უხტანესი. გვ. 67, 69.

¹¹⁷ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ რ. აღყაყალ-გავის ციხე. სტკ I, თბ., 1960, გვ. 129.

სამეურნეო საქმიანობაზე (მორწყვა, საძოვარი, ტყე) და, რაც მთავარია, ერთ მოდგმა-მონათესაეობაზე, უძველეს დროს საერთო-საგვარეულო სალოცავებთან იყრიდა თავს. შემთხვევითი არაა, რომ აკად. ნ. ბერძენიშვილი ძველ საცხოვრისთა სახელს — გორას, გორს, სისხლით მონათესავეთა საგვარეულო საცხოვრებელს უკავშირებდა¹¹⁸. ამ მხრივ ისიც საინტერესოა, რომ სომხური გავარ-ი, პროფ. პრ. აკარინისა და ილ. აბულაძის აზრით, ქართულიდან შეთვისებული სიტყვა უნდა იყოს: გოვარ-ი. გუარ-ი. „ქართულში „გოვარი“ ერთი მამის ჩამომავალი მოსახლეობის ერთეულს (გვარეულობას) აღნიშნავს, ხოლო ნისი სომხური შესატყვისი *դասար* — ამავე მოსახლეობის მიწა-წყლის, ტერიტორიის შემადგენელ ერთეულს — კანტონს, რომელიც ძველად ხშირ შემთხვევაში ცალკე საგვარეულოს ეკირა ხოლმე“¹¹⁹.

სწორედ ასეთმა ერთობამ შექმნა ქართული „კვეი“, ადმინისტრაციულად ჩამოყალიბებული თავისი ცენტრის გარშემო. უკვე შეინიშნულია, რომ სომხური გეოგრაფიის მიხედვით, ქართლის ტერიტორია მთისა და ბარის „ხევეზადაა“ დაყოფილი და რომ ამის შემდეგაც კარგა ხანმა გაიარა, ვიდრე ისინი გაერთიანდებოდნენ¹²⁰.

ქვემო ქართლის ამ ერთეულებზე დაკვირვებიდან ისიც ჩანს, რომ ისინი სხვადასხვა დროის წარმონაქმნებია. პარუარი თბილისის გაქალაქების შედეგად შექმნილი კანტონი უნდა იყოს და, ალბათ, უფრო გვიან, ვიდრე რომელიმე წოდეს, ან ბოლნისისხევი. ასევე ჟენებოდა ხუნანის კანტონი, რომელიც ადრე, შესაძლოა, ძორაფორში შედიოდა, და ბოლოს „ვრაც-დამტი“...

სოციალური გეოგრაფიით უნდა იყოს განპირობებული მთის კანტონების შედარებით მოგვიანო ჩამოყალიბება. დამახასიათებელია, რომ ისინი ძველად არც მდინარეს, არც ცენტრის სახელით არ იხსენიებიან, ზოგადად მხარეს აღნიშნავდა თრი-ალეთიც, ტაშირიც, კანგარქიც და არც რისამე „კვემბი“ იყვნენ. გვიან გაჩნდა ძორაგეტი, თუ ზურტაკეტი, წალკა, ლორე, თუ ბამბაკი, მაშინ როცა ამ მდინარეთა შუა და ქვემო დინებაზე (ბარი) დიდი ხნის წინ ჩამოყალიბებული ხევეზი თავისი ცენტრების სახელებით იწოდებოდნენ, ზოგ შემთხვევაში კი, შეზოხელ ზევეზსაც იერთებდნენ (მაგ. მანგლისისხევი და ბოლნისისხევი სომხურ გეოგრაფიაში).

2. ქართული ტრადიციის მიხედვით, ქვემო ქართლი უძველესი დროიდანვე ორ საერისთავოდ იყო გაყოფილი (იხ. სქემა 2). ფარნავაზის მიერ ქართლის სამეფოში ერისთავთა განწყობის შესახებ ლეონტი წერს, რომ მეფემ „მესამე გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად, და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი“.

მეოთხე გაგზავნა სამშუღდის ერისთავად, და მისცა სკვრეთისა მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი.

¹¹⁸ ნ. ბერძენიშვილი. სის. I, თბ., 1964, გვ. 409.

¹¹⁹ ილ. აბულაძე. ძველი ქართული ლექსიკიდან. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, IV, თბ., 1953, გვ. 367—369.

¹²⁰ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული... გვ. 193.

მეხუთე გაგზავნა წუნდის ერისთავად და მისცა ფანჯარითგან, ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჭავახეთი და კოლა და არტანი...

ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არავითგან ვიდრე ტასისკარამდე და ფანჯარამდე, რომელ არს შიდა ქართლი. და ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა. ერისთავებისთვის მეფეს დაუქვემდებარებია სპასალარები და ათასისთავნი, რომლებიც სამეფო და საერისთავო ხარკს კრეფდნენ. ყოველნი ეს ფარნავაზს განუწყესებია „მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“¹²¹.

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი ამ ადგილს ოდნავ განსხვავებულად გადმოგვცემს: „დააწესა ფარნავაზმა რვა მხარეთმპყრობელი და ერთი სპასპეტი: ...მესამეს (მისცა) ბერდოჯიდან ტფილისამდის და გაჯენთამდის, რომელიც არის გარდაბანი; მეოთხე გაგზავნა შამშუილტეს და მისცა მას საკურეთიდან ტაშირამდის და აშოცამდის; მეხუთე გაგზავნა წუნდის, ფარაენიდან მდინარე მტკურის თავამდის, რომელიც არის ჭავახეთი და არტაპანამდის... დადგინა სპასპეტი ერთი ტფილისიდან და არავიდან ტაოსკარამდის, რომელიც არის შიგა-ქართლი. ყველასაგან მოდიოდა ხარკი და მორჩილება სამეფოსადმი“¹²².

როგორც ვხედავთ, აქ ხუნანი, ვითარცა საერისთავოს ცენტრი, გამოტოვებულია. სამშვილდის საერისთავოში ტაშირი და აშოცი არ იგულისხმება; რომ ეს ტექსტის არასწორი გაგებით გამოწვეული შეცდომაა, ჩანს მომდევნო წინადადებაში, სადაც წუნდის ერისთავი ფლობს ჭავახეთს არტაპანამდის და არა ორივეს ერთად. სპასპეტის შიდა ქართლში შეცდომით ტაოს-კარია დასახელებული ტაშისკარის მაგიერ და სამხრეთის საზღვარიც გამოტოვებულია — „ფანჯარამდე“.

ამ შემთხვევაში ეს განსხვავებანი სომეხი მთარგმნელის, ან მისი ტექსტის ნაყოფიანებად უნდა ჩავთვალოთ და იძულებული ვხდებით უპირატესობა ქართული ტექსტის მონაცემებს მივანიჭოთ.

ჯუანშერი, V ს. ამბობთან დაკავშირებით, ჯუანშერ სპასპეტს — შიდა ქართლის მპყრობელს, ნერსარან ხუნანის ერისთავს, ადარნასეს — სამშვილდის ერისთავს და ნასარ წუნდის ერისთავს, სხვა ქართველ „წარჩინებულთა“ შორის მოიხსენიებს¹²³. მათი სამფლობელოები აქ განსაზღვრული არაა და შეიძლება ვიფიქროთ, რომ, ავტორის აზრით, იგი ისეთივე რჩება, როგორც ფარნავაზის დროს იყო.

საერისთავოთა ამ სახით არსებობის ეპოქის განსაზღვრისათვის საყურადღებოა, რომ XI ს. ქართველი ისტორიკოსის წარმოდგენით, ეს დანაწილება ძვ. წ. IV—III სს. მოუხდენია ფარნავაზს „მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“: იქ კი, აქემენიდურსა და შემდეგ პართულ სახელმწიფოში, მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეულები — სატრაპიები, თავისთავად უფრო მცირე ეპარქიებად დაყოფილი, არსებობდა ძვ. წ. V ს-დან¹²⁴.

¹²¹ ქ. ც. I, გვ. 24—25.

¹²² ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 34—35.

¹²³ ქ. ც. I, გვ. 185.

¹²⁴ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград, 1958, გვ. 18, 33.

პროფ. ს. კაკაბაძის აზრით, ლეონტი-ჯუანშერის ნაშრომებში ასახული სა-
ერისთავოები ახ. წ. I ს. ახლო ხანებში უნდა შექმნილიყო, ხოლო ფარნავაზის
ცხოვრებაში წარმოდგენილი სურათი IV—V სს. ვითარებას გადმოსცემს¹²⁵.

აკად. ს. ერემიანი ფიქრობს, რომ ცნობები ქართლის სამეფოს 8 საერის-
თავოდ დაყოფის შესახებ ამ დაყოფის საბოლოო სტაბილიზაციას ასახავენ
532—621 წლებში¹²⁶.

აკად. გ. მელიქიშვილი შესაძლებლად მიიჩნევს, რომ ფარნავაზისა და ვახ-
ტანგ გორგასლის დროინდელი დანაწილება ქვეყნისა საერისთავოებად რაღაც
ციულის იყო გაერთიანებული ქართლის სამეფოსათვის მთელ ანტიკურ ხანაში,
თუმცა იგი ყოველთვის უცვლელი არ იქნებოდა. ამ მეფეთა ცხოვრებებში აღ-
წერილი სურათი უფრო უნდა ასახავდეს ვახტანგ გორგასლის მმართველობის
სისტემას (V ს.)¹²⁷.

ახლა, თუ მოვიგონებთ სომხური გეოგრაფიის მიერ ჩამოთვლილ ქართლის
ხეუბებს და შევეუფარდებთ მათ ქვემო ქართლის ორ საერისთავოს ფარნავაზისა
და ვახტანგ გორგასლის ეპოქისას, ენახავთ, რომ სამეფოს დასავლეთ-
დასამხრეთში უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული: სკვირეთის და ზანგოსის ხე-
უბები, სანშვილდე (ქუთაისის ხრამი თიანეთამდე), ქვეშის, ბოლნისის და
წოფის ხეუბები, ტაშირი და კანგარქი¹²⁸.

თბილისის ოლქი — პარუარი ფარნავაზის დროს არ იგულისხმება, ვახტანგ
გორგასლის შემდეგ კი, ის შესაძლოა სასპასპეტოში ყოფილიყო გაერთიანებუ-
ლი.

აქვე შეგვიხსენიოდა თრიალეთიც, რასაც ცხადყოფს სპასპეტის
სამფლობელოს S საზღვრად დასახელებული ფარავნის ტბა („ფანავარამდე“),
რომლის W და O მხარეს წუნდისა და სამშვილდის საერისთავოები ვრცელდე-
ბოდა.

ხუნანის საერისთავო აერთიანებდა ხუნანკერტს (ე. ი. ხუნანს
თავისი ოლქით), ძოროფორს (აღსტაფის ხეცს) და კოლბოფორს (ინჯას ხეო-
ბას), აგრეთვე ყალა-იბნ-ქანდამასს ქუთა-მტკვრის შესაყარში, რომელიც ქართუ-
ლი გარდაბანი უნდა იყოს „ვიღრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის“. ამ ორ
საერისთავოს შორის N—S საზღვარი სომხური წყაროების „ვრაც-დაშტზე“
უნდა გასულიყო დაახლ. იაღლუჯიდან (აქამდე თბილისი — პარუარი იგულის-
ხმება¹²⁹) გაჩიანამდე, რომელიც შესაძლოა ქაჩაგან-ალჯაყალა გამოდგეს (იხ. ზე-
ვით).

ამ მხრივ უსათუოდ საყურადღებოა ჯუანშერის ცნობა ქართლის ერისთა-
ვეებზე. რომელსაც იგი VIII ს. შუა ხანებისთვის ვარაუდობს. ქვემო ქართლის
ერისთავთაგან ერთ-ერთს — ვარზმანს, მეფემ მისცა „კოტმანით გან-
ქურდის-ქვევამდე; იყო ესე ვარზმან ნათესავი სპარსთა ერისთავისა ბარ-
დაველისა, რომელი იყო დედის მამა ვახტანგ მეფისა“¹³⁰.

¹²⁵ ს. კაკაბაძე. ძეგლი ქართველთა IV—VII ს. ისტორიის შესახებ. საისტორიო კრე-
ბული, II, თბ., 1928, გვ. 53—55.

¹²⁶ С. Т. Еремиа. Феодалные образования Картли в период марзбанства (532—
627). Тезисы диссертации.

¹²⁷ Г. А. Меликшишвили. К истории древней Грузии. Тб., 1953, гв. 290.
465.

¹²⁸ შტრ. ივ. ქავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 32.

¹²⁹ ს. ერემიანი. გეოგრაფია. გვ. 77.

¹³⁰ ქ. ც. I, გვ. 242.

კოჭმანი თანამედროვე თაუზ-ჩაია¹³¹, ქურდის, ანუ ქურდვჭრის ხევი—დებდა¹³², ე. ი. ვარზმანს ძველი ზუნანის საერისთავო სჭერია, რომლის W საზღვარი წოფისხევისა (დებედა) და კოლისხევის (ინჯა) წყალგამყოფ ქელს უნდა გაყოლოდა.

ამავე ცნობაში ძველი სამშვილდის საერისთავო შეცვლილი სახითაა მოცემული. იგი შეფუძნებულია „მისცა პიტიახშისა, ნათესავსა ფეროზისსა, რომელი მთავრობდა თრიალეთს, ტაშირს და აბოცს“, ჭუნშერ ჭუნშერიანს კი, „რომელი — იგი იყო ნათესავი მირიან მეფისა, შვილთაგან რევისთა... მისცა ჭუარი და ხერკი, და ყოველი მთიულეთი, მანგლისის ქევი და ტფილისი“¹³³.

როგორც ვხედავთ, ფარნავაზის და ვახტანგ გორგასლის (?) დროინდელ სამშვილდის საერისთავოს გამოკლებია სკვირეთი და მანგლისის ზევი, რომლებიც თბილისთან ერთად ჭუნშერ ჭუნშერიანის წილხედობით ქვეყნებს დამატებია. სამაგიეროდ სამშვილდის ძველ საერისთავოს ახლა მიუერთებია თრიალეთი — დრე სპასპეტის საქონებელი.

ძველ საერისთავოთა საზღვრებისა და მოცულობის ცვლას რომ აკვირდებოდა, აკად. ნ. ბერძენიშვილი ერთგან შენიშნავდა „მანც არაა საფიქრებელი, რომ ასეთი ოპერაციები მთლად ნებისმიერი იყო. უფრო სწორი იქნება ვარაუდი, რომ დიდ ქვეყნებში შემავალი მცირე ქვეყნები იყოს ასეთი ხელყოფის საფუძველი“¹³⁴.

მართლაც, ალგეთ-დიდმისხევეს შორის არსებული ტერიტორია ფიზიკურ-გეოგრაფიულად გამოკვეთილი ქვერაიონია¹³⁵, რომლის ერთიანობა პოლიტიკურ გეოგრაფიაში სხვაგანაც გამოვლენილა; მაგ.: ალგეთ-სკვირეთის თბილისის სამიროში გაერთიანება, ან X ს. რატი ბაღვაშის საერისთავოს დანამატად ქცევა, როდესაც მას ჰქონდა: „1) ქართლისაგან მტუარსა სამხრით-კერძო ყოველივე, 2) თრიალეთი, 3) მანგლის-ქევი და სკვრეთი“¹³⁶.

ლეონტი მროველს სამშვილდის საერისთავოში ქციის აუზის ხევთა გაერთიანებით შექმნილი, ასევე ნათლად გამოკვეთილი მეორე ქვეყანა უკვე IV ს. ეგულება. მისი სიტყვით, მირიანის ძე ბაქარი „ეზრახა სპარსთა მეფესა, მამის მძინწულსა მისსა, დაემოყურა და გაუცვალა ქუეყანა დისიძესა მისსა ფეროზს, რომელსაც აქუნდა რანი ბარდავამდის მიცემულად მირიანისაგან, და მისცა მის წილ სამშვილდითგან მიღმართ ქუეყანანი ვიდრე თავადმდე აბოცისა“¹³⁷, ე. ი. სამშვილდის ფარნავაზისეული საერისთავო გარდა სკვირეთისა და მანგლისისხევისა, რომლებიც ქციის აუზში არ შედიან და ცალკე უერთდებიან მტკვარს.

ბაქარისაგან ფეროზისათვის მიცემული ქვეყანა (სამშვილდიდან აბოცის თავამდე) არის VIII ს. ის საპიტიახშო, სადაც „ნათესავი ფე-

¹³¹ Армянские источники о Монголах. М., 1962. გვ. 114; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული... გვ. 157.

¹³² ვახუშტი. აღწერა... გვ. 34.

¹³³ ქ. ც. I. გვ. 241—2.

¹³⁴ ნ. ბერძენიშვილი. სის. VIII. გვ. 160.

¹³⁵ ლ. მარუაშვილი. საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. თბ., 1964, გვ. 311.

¹³⁶ ბატიაშვილი ქართლისა. ქ. ც. I. გვ. 276.

¹³⁷ ქ. ც. I. გვ. 130—131.

როზისა მთავრობდა", ოლონდახლა ამ სამთავროში თრიალეთი შემოდიოდა. უნდა ვიფიქროთ, თრიალეთი ქვემო ქართლის საპიტიახშოში შევიდა V—VII ს-თა შორის, რადგან მოსე ხორენელი გუგარქის შემადგენლობაში თრიალეთს არ ასახელებს¹³⁸, მაშინ როდესაც სომხური გეოგრაფიის მიხედვით თრიალეთი გუგარქშია¹³⁹, ეს უკანასკნელი კი, უმეტესწილად, ქვემო ქართლის საპიტიახშო იყო.

აკად. ს. ჭანაშია, ქართველთა საპიტიახშოს ტერიტორიაზე მსჯელობისას, აღნიშნავდა, რომ იგი მოიცავდა მთელ ქვემო ქართლს და აღმ. მესხეთის ერთ ნაწილსაც. ხოლო ეს ტერიტორია დაახლ. ემთხვევა ქართლის იმ ნახევარს, რომელზეც, 368 წ. შეთანხმებით, ირანის კანდლადი ასფაგური მეფობს. ამიტომ „საპიტიახშო“ არსებითად ასფაგურის სამფლობელოს შემდგომი განვითარებაა¹⁴⁰. მეორეგან ავტორი საპიტიახშოს ნაწილებიდან გარკვევით ასახელებს ცურტაე-ბოლნის-მანგლისს¹⁴¹.

3. ინგოროყვას აზრით, საპიტიახშოში შედიოდა ტაშირი, წოფი, კანგარი, აშოცი, თრიალეთი, ძორი, კოლბი¹⁴².

პროფ. ს. ერემიანი ქართლის საპიტიახშოში აერთიანებს მანგლისის, ქვეშის, ბოლნისის ხეობებს, პარუარსა და ხუნანაკერტს; უნდა ვიფიქროთ, ქციის ხრამსაც აქვე გულისხმობს ავტორი, რაკი ცურტაევს ნახილურთან ვარაუდობს¹⁴³.

ძველ სომხურ და ქართულ წერილობით წყაროებზე დაკვირვებით ჩანს, რომ ქართლის საპიტიახშოს ძირითადი ტერიტორია სამშვილდის საერისთავო უნდა იყოს და ქართული წყაროების აქაური ერისთავიც, თითქოს, პიტიახშია.

აქ ერთი შეუსაბამობაა: ვახტანგ გორგასლის დროინდელი პიტიახში კარგად ცნობილი ვარსკენია — არშუშას ძე, ჭუანშერი კი სამშვილდის ერისთავად იმავე ხანებში ასახელებს ადარნასეს. საქმე ისაა, რომ ჭუანშერს გამეორებული აქვს „მოქცევა ქართლისაჲ“-ს შეცდომა და ვარსკენ პიტიახში, VI ს. მოღვაწე, ბაქურ მეფის თანამედროვედ გამოყავს. ამასთან შეიძლება განსახილველად შუშანიკის წამების მის მიერ გადმოცემული ვარიანტის დეტალებშიც (ხომ არ ჰქონდა ხელთ სხვა წყარო?...)

ჭუანშერს ქრონოლოგია სხვაგანაც ერღვევა, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ საერთოდ რეალური ამბები ავტორის დროში აქვს არეული.

თუ ლეონტის ზემომოტანილი ცნობა, ბაქარისაგან ფეროზისათვის მიცემული ქვეყნის შესახებ, გვიანი (VIII ს.) ვითარების გაღატანა არაა IV ს., მაშინ აქ უნდა გვეჩვენოს პიტიახშოთა ახალი დინასტიის (ფეროზიანებისა თუ მიპრანიდების)¹⁴⁴ ქვეყნის განსაზღვრა ქვემო ქართლში.

¹³⁸ მოსე ხორენელი. გვ. 108.

¹³⁹ ს. ერემიანი. გეოგრაფია. გვ. 110.

¹⁴⁰ ს. ჭანაშია. საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე. შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 267.

¹⁴¹ ს. ჭანაშია. ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში. იქვე, გვ. 121.

¹⁴² ს. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. გვ. 454.

¹⁴³ ს. ერემიანი. გეოგრაფია. გვ. 45.

¹⁴⁴ ა. ბოგვერაძე. ქართლის პატიახშოთა ხელისუფლებისა და ვინაობის საკითხისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, წყვ. 35, 1963, გვ. 66; C. Toumanoff Studies... გვ. 262—264.

საპატიოსნო ტერიტორია ცვალებადი სიდიდისა უნდა ყოფილიყო და მაქსიმუმს, ჩანს, ვარსკენის დროს მიაღწია (V ს.) შაჰის წყალობით.

ქუანშერი წერს: „იყო სომხთს კაცი ერთი, შვილი მთავართა (მღრ. ზევით მისივე გამოთქმა: „პატიახში... მთავრობდა“), სახელით ვარსკენ... წავიდა წინაშე სპარსთა მეფისა, და დაუტევა სჭული ქრისტესი, და იქმნა ცეცხლის მსახური. ხოლო სპარსთა მეფემან წარმოგზავნა იგი ნიქითა დიდითა ერისთავად რანისა“¹⁴⁵. როგორც ვხედავთ, ვარსკენის სამთავროა სომხთით, ე. ი. ქვემო ქართლი და რანი, მაგრამ არ უნდა ვიფიქროთ, თითქოს ქართლის საპატიოსნო ყოველთვის ასე ვრცელდებოდა აღმოსავლეთით.

ცურტაველის თხზულების სომხური, ვრცელი თარგმანის ტექსტში ერთგან იკითხება „მათ ეამთა ოდენ მოიწია შიში სადამთმე და შვილნი მისნი (შუ. შანიკის — დ. ბ.) წარიყვანეს ციხესა სადამე. მიჰყვანდეს რაი წიად მტკუროსა მდინარისა, ერთი იგი ყრმათაგანი მდინარესა შთავარდა და დიდი გლოვაჲ ეწია პატიახსა მას და სოფელსა“¹⁴⁶. აქედან შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ვარსკენის საპატიოსნო მტკვრის მარცხენაჲ ვრცელდებოდა, მაგრამ არ შეიძლება დარწმუნებით ითქვას — საერთოდ ასე იყო, თუ აქაც კერძო შემთხვევასთან გვაქვს საქმე.

სამშვილდის საერისთავოსა და საპატიოსნოს ძირითადი ტერიტორიის იგვევობაზე უნდა მიუთითებდეს ისიც, რომ ტაშირი — სომხური წყაროებით მთავარი ოლქი ქართლის საპატიოსნოსი, შემდგომ სამშვილდის ცენტრობით გაერთიანებულ ქვეყანასაც ჰქვია; ცურტავეს — იგივე განიანის დაარსება „ვრად-დაშტში“, რომელიც ასევე სამშვილდესთანაა მკიდრო კავშირში („გაჩიანნი), და რომლის მდებარეობა იქნებ უფრო მოხერხებული იყო ვარსკენის დიდი სამთავროს ცენტრად ტაოშიში „საპატიახში“ თრიალეთის W ნაწილში; ბოლნისის რელიეფი დიდი საერო ხელისუფლის გამოსახულებით: აქაურივე წარწერები შუშანიკისა და ვარდან (ვარსკენ?) ნაპაეტის სახელებით¹⁴⁷; და რაც მთავარია, ვარაზბაქურისა და იოვანეს — „ნათესავით პატიახშითა“ წარწერა სწორედ სამშვილდის სიონზე, რომლის მშენებლებიც ისინი არიან VIII ს.¹⁴⁸.

ნიშანდობლივია აზრი ქართლის პატიახშითა საგვარეულოს სეფეწულობაზე, მირიან მეფისა და ფეროზის ერთი საგვარეულოს (მიპრანიდები) სხვადასხვა შტოდან წარმომავლობაზე¹⁴⁹. მართლაც, ქართული წყაროები სამშვილდის საერისთავოსთან დაკავშირებით აღნიშნავენ ქართლის სამეფო სახლის მოყვრულ დამოკიდებულებას რანის ერისთავთან; აღნიშნავენ სამეფო საგვარეულოს პირდაპირ, თუ არაპირდაპირ შთამომავალთა ხშირ ყოფნას სამშვილდეში, მეურვეობას მასზე...¹⁵⁰ ეს ცნობები ქმნიან შთაბეჭდილებას, რომ

¹⁴⁵ ქ. ც. I, გვ. 216.

¹⁴⁶ იაკობ ცურტაველი. მარტილობაჲ შუშანიკისი. ილ. აბულაძის გამოც. თბ., 1938, გვ. 23.

¹⁴⁷ დ. ბერძენიშვილი. ბოლნისის... სიგე, II, გვ. 23—24.

¹⁴⁸ ლ. მუსხელიშვილი. სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი. „ენიჭი“-ს მოამბე, XI, თბ., 1943, გვ. 91—92.

¹⁴⁹ ს. ჭანაშია. შრომები. I. გვ. 267. C. Toumanoff, Studies... ავტორის აზრით, ქვეყნების ვაცელა ბაქარსა და ფეროზს შორის, ფაქტიურად, ნიშნავდა ორი დამოუკიდებელი საგვარეულო შტოს საერთო ძირის აღიარებას, რომ დინასტია ერთი რჩებოდა რანსა და გუგარქში (გვ. 471—476).

¹⁵⁰ ქ. ც. I, გვ. 27, 33, 64, 130, 137, 142.

უძველეს პერიოდში, სამშვილდის საერისთავო ქართულ წყაროებს საუფლისწულოდ წარმოუდგებათ.

სამშვილდისა და ხუნანის საერისთავონი, ქვემო ქართლის ხევთა პირველი დიდი გაერთიანებანი იყო, რომელთაც ლაშქრის ორგანიზაცია ედო საფუძვლად¹⁵¹. ცხადია, ამ ერისთავებს უნდა დაქვემდებარებოდნენ ის ხევისუფალნი, რომლებიც ცალკეულ ხევებს განაგებდნენ, აგრეთვე ციხისთავები (თითოეულ ხევში რამოდენიმე საციხისთავო შეიძლებოდა ყოფილიყო).

რადენად ნემკვიდრეობითი იყო ეს სახელოები, არ ჩანს: თუმცა პიტიახშობის დამკვიდრება ერთ საგვარეულო სახლში, საგვარეულო სახელების განმეორება და „ნათესავით პიტიახშობის“ ხაზგასმა სამშვილდის წარწერაში, გვაფიქრებინებს, რომ ეს გაცილებით ადრე იყო მოსალოდნელი, ვიდრე მას ქართული წყაროები წარმოიდგენენ (VI ს.); ჭუანჭერის სიტყვით. ქასრე აზბარეზნა ქართლის ერისთავებს „დაუწერა საერისთოთა მათთა მამულობა შვილითი-შვილამდე“¹⁵².

მოსალოდნელია ასევე ყოფილიყო ხევისუფალთა და ციხისთავთა სახლებშიც, რომელთა ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულები უფრო ბუნებრივი და მტკიცე გაერთიანებანი იყვნენ. ამიტომაც VII ს. არაბთა შემოსევისას ხუნანის საერისთავო ისევ დაშლილი ჩანს ხუნანის, კასალისა და გარდაბნის ერთეულებად; იქვე ჩანს თრიალეთი და მანგლისი¹⁵³ (ცალ-ცალკე დასახელებული). ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ არაბთა შემოსევის შემდეგ, ძველი სამშვილდის საერისთავო-საპიტიახშოც შემციკრდებოდა. მიუხედავად ამისა, თავისი მფლობელი სამშვილდეს შემდეგაც შერჩენია. ამაზე აშკარად მეტყველებს სამშვილდის ბრწყინვალე სიონის მშენებლობა, რომელიც დიდ მფლობელს და ქვეყნის მმართველს შეეფერებოდა¹⁵⁴.

3. არაბებმა საქართველოს სხვა ნაწილებთან ერთად, მთელი ქვემო ქართლიც დაიპყრეს და გადასახადები დააკისრეს მოსახლეობას. თავიდან მათი ბატონობა ადგილობრივ ადმინისტრაციულ დანაწილებას არ შეხებია¹⁵⁵.

VIII ს. მეორე ნახევარში „დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგარიანთა, შექმნეს სახლად საყოფელად თესად¹⁵⁶ და დააარსეს თბილისის საამირო. აკად. ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, რომ „თბილისის დამოუკიდებელი საამიროს დაარსება არაბთა ძლიერების აუცილებელი დამხობის მომასწავებელი იყო“¹⁵⁷.

თბილისის საამიროს ქვემო ქართლის ნაწილიც ეკავა (იხ. სქემა 2). ვარაუდობენ, რომ ამ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს ადრე მთელი ქვემო ქართლი უნდა მოეცემა¹⁵⁸, თუმცა საამიროს საბუთების მოტანა კირს. აკად. ივ. ჭა-

¹⁵¹ Г. А. М е л и к ш в и л и, К истории... გვ. 459, 463.

¹⁵² ქ. ც. I, გვ. 217.

¹⁵³ ივ. ჭავჭავაძის შრომები, II, გვ. 75—76; Я. Манандян. О торговле... გვ. 197.

¹⁵⁴ ლ. მუსხელიშვილი, სამშვილდის.. გვ. 101.

¹⁵⁵ ს. ჭანაშვილი, არაბთა საქართველოში, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 379.

¹⁵⁶ მატანე ქართლისა, ქ. ც. I, გვ. 250.

¹⁵⁷ ივ. ჭავჭავაძის შრომები, II, გვ. 116.

¹⁵⁸ ლ. მუსხელიშვილი, პერტო-კახეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII—XIII სს-ში, სოფ., III, თბ., 1967, გვ. 76—77; მ. ლორთქიფანიძე, თბილისის საამირო. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ.; 1973, გვ. 489—490, რუკა 384—385 გვ.

ვახიშვილი წერდა: „თბილისის ამირას სამფლობელო მაშინაც მართო ქ. თბილისით არ განისაზღვრებოდა. მართლაც, აქაც უნდა გვახსოვდეს, რომ მუდმივი ბრძოლის გამო საამიროს საზღვრები ყოველთვის ერთი და იგივე არა ყოფილა და ჯერ საქმაცნობები არ მოგვეპოვება, რომ ამ საზღვრების თითოეული ცვლილება აღვუხსნათ: მაგრამ მაგრატ IV დროსაც კი თბილისის ამირას ჰქუთუნებია თბილისის სამხრეთით მდებარე ციხეები — ბირთვისი, ორბეთი და ფარცხისი. რასაკვირველია, გაცილებით უფრო მეტი ეპირებოდა მას წინათ, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენ ახლა ვეხებით. მაგრამ რამდენად ცვალებადი იყო პოლიტიკური მდგომარეობა და თვით სამფლობელოს საზღვრებიც, ქ. სამშვილდის ბედილობალიც მშვენივრად გვიჩვენებს“¹⁵⁹ (ზაზგასმა ჩემია — დ. ბ.)

მართლაც, სამშვილდის სიონის ზემოხსენებული წარწერა (ივ. ჯავახიშვილის დროს ის X ს. თარიღდებოდა) 777 წლისა, სადაც სწორედ ბიზანტიელი იმპერატორი იხსენიება და არა თბილისის ამირა, ლაპარაკობს აქაურ მმართველთა ბიზანტიურ ორიენტაციაზე, შესაძლოა, მის პოლიტიკურ მხარდაჭერაზეც კი არაბების საწინააღმდეგოდ¹⁶⁰. თბილელი ამირას მოხსენება თბილისის სამხრეთში შემაჯალ ტერიტორიაზე, თითქოს, თავისთავად იგულისხმება დილმის ხეობის წარწერების მიხედვით¹⁶¹. ამიტომ სამშვილდეს თავისი ქვეყნით VIII ს. თბილისის საამიროში ვერ ჩავთვლით. უნდა ვიფიქროთ, ასევე დარჩებოდა IX ს. მეორე ნახევრამდე. როდესაც ქართლისათვის ბრძოლა დაიწყო სომეხთა სამეფომ¹⁶².

VIII — IX სს. ამბებს უნდა გულისხმობდეს „მატიანე ქართლისაჲ“, როდესაც თბილისის საამიროს დაარსების მაუწყებელი ცნობის გვერდით შენიშნავს: „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა, აქმნეს მტერ ურთიერთას“¹⁶³. ამასთან დაკავშირებით აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერდა, რომ „ქვეყი ამ დროისათვის საბოლოოდ იქცა ფეოდალურ წარმოებით ერთეულად. ქვეყისუფალი იქცა პატრონად, მთავრად“¹⁶⁴.

თბილისის საამიროში ყოფნა არაა აღნიშნული არც დავით და აბულ მამფლების ბოლნისის IX ს. წარწერაში, არც გლაზაკი მახარობლის იმავე ხეობის სხვა წარწერაში¹⁶⁵ და არც ქობულ ქვეყისუფლის—IX—X სს. წარწერაში დალეთთან¹⁶⁶ (ქეისი ხრამი). მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ქვემო ქართლის ეს ნაწილი საერთოდ თავისუფალი იყო არაბთა ზარკისაგან: უნდა ვიფიქროთ, აქაური მთავრები თანდათან იშორებდნენ არაბთა გავლენას, განსაკუთრებით როცა „მოუძღვრებულ იყვნეს სარკინოზნი“¹⁶⁷.

¹⁵⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 250.

¹⁶⁰ Н. Г. Чубинашвили. Самшвиладский Снон. Тб.; 1969, გვ. 43.

¹⁶¹ გ. ჩუბინაშვილი. VIII—IX სუბის ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა ერთი რიგის დათარიღებისათვის. „საქ. მეცნ. აკად. მოამბე“, VIII, № 7, 1952; თ. ბარნაველი. მაჩხაანის ეკლესიის წარწერები. იქვე, XXIX, № 5, 1962.

¹⁶² ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 101.

¹⁶³ ქ. ც. I, გვ. 250.

¹⁶⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სის. VIII, გვ. 168.

¹⁶⁵ ლ. ბერძენიშვილი, ბოლნისის... სიგ., II, გვ. 28.

¹⁶⁶ საქ. საქ. მუზეუმის ქართულ ეპიგრაფიულ ძეგლთა კატალოგი, ს. ბოლქვაძის და ა. ბაქრაძის რედაქციით, თბ., 1953, გვ. 32.

¹⁶⁷ მატიანე ქართლისა, ქ. ც., I, გვ. 252.

„მატიანე ქართლისაჲს“ სიტყვით, IX ს. თბილისის ამირად ყოფილა ვინმე გაბულოც, რომელიც აშოტ კურაპალატის ძეს გვარამს შეუპყრია და გაუგზავნია საბერძნეთს, „რამეთუ განდიდებულ იყო გაბულოც და დაემორჩილნეს გარდაბანელნი“¹⁶⁸. აქ თუ ქვემო ქართლის პრინცი გაზდანი იგულისხმება. უნდა ვფიქროთ, ის დროებით დანებებია თბილისის ამირას, საერთოდ კი გარდაბანი თბილისის საამიროში არ უნდა ყოფილიყო (მხოლოდ „განდიდებულნი“ ამირა ფლობს მას).

IX ს. ბოლოდან სამშვილდე სომეხ ბაგრატუნებს ეპყრათ¹⁶⁹, ე. ი. თბილისის საამირო ამის შემდეგაც ქციის ხევამდე აღწევდა S-ით. ამის შემდეგ ცნობები აღარ გვაქვს. XI ს. 30-იან წლებში თბილისის ამირას ქართველებმა წაართვეს ბირთვისი, შემდეგ კი „წაუხუნეს ციხენი ორბეთი და ფარცხისი აფხაზთა მეფისა ლაშქართა“¹⁷⁰. ამავე საუკუნის ბოლო მესამედლიან ქართველებმა აგართა ციხეც აიღეს¹⁷¹ და S-დან კიდევ უფრო შეაღწროვეს თბილისის საამიროს საზღვარი. ასე ღარჩა იგი, ვიდრე დავითმა. თბილისი არ აიღო და საქართველოს არ შემოუერთდა.

ამრიგად, თუ თვალს გავადევნებთ თბილისის საამიროს საზღვრებს ქვემო ქართლში, ვნახავთ, რომ O მხარეს იგი მტკვარზე და მის მარცხენა სანაპიროზეც ივარაუდება¹⁷²; S-დან ის ძირითადად ქციის ხრამამდე აღწევდა. თუ წყაროებში მოხსენიებული დმანელი ამირა მართლაც თბილისის ამირას ჩამომავალი იყო, ან პოლიტიკურად მისდამი დაქვემდებარებული¹⁷³, მაშინ გამოვა, რომ ამ ორ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულს ადრიდანვე ჰყოფდა სამშვილდე (თავისი ქვეყნით) — კვირიკიანთა, ქართველ მეფეთა, თუ ბალუაშთა საქონებელი.

IX ს. 70-იან წლებში ლიპარიტ ბალუაშმა კლდეკარის საერისთავო შექმნა, რომელმაც XII ს-მდე იარსება. თავიდან ლიპარიტის სამფლობელო „ქუეყანანი თრიალეთისანი“ იყო, მაგრამ ბალუაშები თითქმის არასდროს დასცერებიან მას, ამიტომ იყო, რომ სხვადასხვა დროს მათ ჰქონდათ თრიალეთის მეზობელი ქვეყნები W, N და O მხარეს. S-დან კლდეკარის საერისთავოს სომეხ ბაგრატუნთა სამეფო ესაზღვრებოდა, რომელთანაც იგი თითქმის მუდამ კავშირში იყო. ამის გამო ბალუაშთა სამფლობელო ქვემო ქართლში მხოლოდ თბილისის საამიროს ხარჯზე შეიძლებოდა გაზრდილიყო.

X ს. ბოლოს „იყო მას ეამსა ერისთავად კლდე-კართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტუარსა სამხრით-კერძო ყოველივე. თრიანეთი, მანგლის-ქევი და სკვრეთი“¹⁷⁴. აქ, როგორც ჩანს, მანგლისისა და ვერის ხეობის ზემო წელი უნდა იგულისხმებოდეს, რადგან ორბეთი, ბირთვისი და ფარცხისი (ალგეთის შუა წელი) XI ს. ისევ თბილისის საამი-

¹⁶⁸ მატიანე ქართლისა ქ. ც. I, გვ. 257.

¹⁶⁹ იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 224.

¹⁷⁰ მატიანე ქართლისა, ქ. ც. I, 296—7.

¹⁷¹ იქვე, 312—313.

¹⁷² დ. მუხეილიშვილი, კახეთ-ქერეთის... გვ. 75, რუკა.

¹⁷³ ივ. ჭავჭავაძის თქმით, II, გვ. 156; დ. მუხეილიშვილი, იქვე, გვ. 76—77.

2. ლორთქიფანიძე, იქვე.

¹⁷⁴ მატიანე ქართლისა, ქ. ც. I, 276.

როში შედიოდა. როგორც ეს ზემოთ იყო ნაჩვენები; ან უნდა დავუშვათ, რომ X ს. რაზმის წარმომადგენელი ეს ციხეები თბილისის ამირას უკან დაუბრუნებია.

1032 წ. ლიპარიტ ლიპარიტის ძემ და ივანე აბაზას ძემ, თბილისის ამირა ჯაფარ შეიპყრეს, „დიდი ხანი დაყვეს პატიმრობასა შინა, და წარუღეს ბოროტებისა“¹⁷⁵. ჩანს, იგი მაშინვე ლიპარიტს აუღია და მის ხელში დარჩენილა, გულზე 50-იანი წლების ბოლომდე, რადესაც ბაგრატ IV ჩამოართვა ბირთვისი დაპატიმრებულ კლდეკარის ერისთავს¹⁷⁶.

1073 წ. ივანე ლიპარიტის ძემ გაორგა II-ს აგან სამშვილდე მიიღო, უნდა ვიფიქროთ, თავისი ქვეყნით, მაგრამ ერთი წლის შემდეგ „სულტანი მალიქ-შა მოადგა სამშვილდესა, და წარუღო სამშვილდე და ტყუე ქანა ივანე, თავითა, ცოლითა და შვილისშვილითა, და ყოველთა აზნაურთა დედამწესლითა და დაიჭირა სამშვილდე სულტანმან“¹⁷⁷. ამრიგად, კლდეკარის ერისთავს სანშვილდე მალევე დაუკარგავს და იგი შემდეგაც თურქებს ეპყრათ, ვიდრე დავით აღმაშენებელმა არ აიღო ის.

დავითის გამეფებისათვის, 1089 წ. „ჰქონდეს თრიალეთი და კლდეკარნი და მიმდგომი მისი ქუეყანა ლიპარიტსა“¹⁷⁸. კლდეკარის მიმდგომი ქვეყანა ქვემო ქართლში ისევე ალგეთისა და ვერის ხეობის ზემო წელს უნდა გულისხმობდეს, რადგან თბილისი, რუსთავი, სომხითი, ყოველი სამშვილდე და აგარანი თურქებს ჰქონიათ¹⁷⁹.

კლდეკარის საერისთავო ერთის მხრით თუ თბილისის საამიროს ესაზღვრებოდა, S-ით მას ტაშირ-ძორაგეტის კვირიკიანთა სამეფო ეკრა. სამშვილდეში მჯდომი დავით მეფე (ქართული წყაროებით „სამშვილდარ-ძორაგეტელი“) და მისი ძე კვირიკე მეფე უნდა იხსენიებოდეს ზემო ყარაბულახის ეკლესიის წარწერაში, რომელიც ქართული ასომთავრულითაა შესრულებული¹⁸⁰. ამ წარწერის მიხედვით ზურტაკეტის ეს ნაწილი მათ სამეფოში იგულისხმება.

ყარაბულახის წყლის მარცხენა სანაპიროზე XI ს. შენდება ეკლესიები, რომელთა წარწერებში კლდეკარის ერისთავები იხსენიებიან (ლიპარიტი, ივანე)¹⁸¹. ამავდროს მდინარის S-ით არსებულ ეკლესიაში წარწერებში ბალუაშთა სახელები არ გვხვდება. ყოველივე ამის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ კლდეკარის საერისთავოს S საზღვარი ზურტაკეტში ყარაბულახის წყალზე იდო, ხოლო მის მარჯვენა ნხარზე ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო ვრცელდებოდა.

IX ს. 70-იან წლებში გვარამ მამფალმა „აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თესსა სომეხთა მეფესა“¹⁸². ეს იყო დსაწყისი, რომლის შემდეგაც სომეხი ბაგრატუნები დაიწინებოთ მოიწვედნენ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე. უნდა ვიფიქროთ, ამის მერე ტაშირიც მალე მათ ხელში აღმოჩნდებოდა, რადგან „აოხაზ“ მეფეთა წინააღმდეგ გაიროსულ სომხებს თრიალეთში ახალდამკვიდრებული ლიპარიტ ბალუაშიც ეხმარებოდა. „მატიანე ქართლისაჲ“-ს სიტყვით,

¹⁷⁵ მ. ბი. ნი. ქ. რუსისა, გვ. 296—297.

¹⁷⁶ იქვე, გვ. 305.

¹⁷⁷ იქვე, გვ. 316—317.

¹⁷⁸ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქ. ც., I, გვ. 324.

¹⁷⁹ იქვე, გვ. 331.

¹⁸⁰ ИКОИМАО, вып. III. Тиф., 1913, გვ. 103.

¹⁸¹ ИКОИМАО, III, გვ. 83, 86—87, 90, 101, 119.

¹⁸² მ. ბი. ნი. ქ. რუსისა, ქ. ც., I, გვ. 257.

„იბრძოდეს სომეხნი და აუხაზნი ქართლსა ზედა. მას ჟამსა ნონაჲ იქნა გუარაჲ“¹⁸³. თუ რით დასრულდა ეს ბრძოლა, წყაროებში არ ჩანს, ნ გარა რავი აშოტ ბაგრატიუნს „სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის“ სხელი მიუღია, აკად. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ უპირატესობა მის მხარეს ყოფილა.¹⁸⁴

X ს. სომეხი ისტორიკოსის — იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით, ამ აშოტმა (887 წ. მეფედ წოდებულმა) „დაიქვემდებარა გუგარეთის ნარევი მოსახლეობა და უტიის გავარის ავაზაკობის მიმდევარი ხალხი“. მისმა შვილმა სუმბატმაც (890—914 წწ.) ქვემო ქართლის ნაწილებიდან „დაიმორჩილა გუგარელნი... და ქალაქ თბილისამდე მივიდა. შემდეგ კი დაეუფლა უტიის გავარს ქალაქ ჰუნარაკერტამდის, ტუხანდის და შამქორამდის... განაგრცო წინ თევის სოფლების საზღვრები და სანეფო გამოსაღების, ბეგარისა და ბაჟის უღელს დაუქვემდებარა იგი“¹⁸⁵.

„მარინე ქართლისაჲს“ ცნობით, 904 წ., როცა კონსტანტინე აფხაზთა მეფემ დაპყრო ქართლი, სუმბატ ტიეზერეკალმა (სომეხთა მეფე) გამოილაშქრა, აიღო უფლისციხე¹⁸⁶. იოანე დრასხანაკერტელის მიხედვით კი, თვით კონსტანტინეც შეუპყრია მას, თუმცა შემდეგ გაუთავისუფლებია და ქართლში დაუბრუნებია¹⁸⁷.

სომეხი ანონიმი ისტორიკოსის (ფსევდო-შაჰუჰი) ცნობით, ზემოხსენებულ აშოტის ძე სუმბატს დაუპყრია „ქართველთა ქვეყანა და ალბანეთი, ქართველთა ველი, ფარისუნქი... ბარდავის დაბა-ქალაქი. მან დაიმორჩილა ფაიტაქარანი, რომელიც არის ტფილისი“. შემდეგ ავტორი სუმბატის დაპყრობილ ქვეყნებს ავრცელებს ბასიანამდე და ქალაქ გორამდე, მრავალი სხვადასხვა ოლქის ჩართვით (კანგარქი, გოგშენი, ძაილცელი, კოლი, არტაშანი)¹⁸⁸.

შესაძლოა უზუსტობანი ბევრი იყოს ამ ცნობაში, მაგრამ ქართველთა ველის დაპყრობა სუმბატის მიერ უფრო სარწმუნო ჩანს. მას ადასტურებს ისევ დრასხანაკერტელის „ისტორია“, რომლის მიხედვით X ს. დასაწყისში სამშვილდე და სკვირეთი სუმბატის ძე აშოტ ერკათს ემორჩილებოდა. ისტორიკოსის სიტყვით, აშოტ მეფე მისულა გუგართა მხარეში მყოფ სამშვილდის სიმაგრეში. „მამამისის ხალხი, ციხესთან რომ ცხოვრობდა, ღასაცუთრებული ჰყავდა, ხოლო ორი ძმა... გნთუნთა ტომისგან — ციხის მცველებად და იმ ოლქის ზედამდგომელად ეყენა... ჯარს საზრდო მოკლებული... ჰქონდა, აზიტომ მან (აშოტმა—დ. ბ.) თავისი ჯარი მახლობელ გაბარებში გაგზავნა, რომ თავიანთი საზრდო თვითონვე მოეპოვებინათ... თვითონ... 250 კაცით წავიდა და დაბანაკდა სიმაგრის მახლობლად, რომელსაც საკურეთი ერქვა“¹⁸⁹.

¹⁸³ მარინე ქართლისა. გვ. 259.

¹⁸⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქეი., II, გვ. 102.

¹⁸⁵ იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 38, 64.

¹⁸⁶ ქ. ც., I, გვ. 262.

¹⁸⁷ იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 309—321.

¹⁸⁸ ელ. ცაგარეიშვილი. ანონიმი ისტორიკოსი... მრავალთავი, V, თბ., 1976,

გვ. 159—163.

¹⁸⁹ იოანე დრასხანაკერტელი. გვ. 224—225.

მოტანილი ამონაწერი ცხადყოფს, რომ სომეხ ბაგრატუნებს უკვე IX ს. მიწურულს დაუპყრიათ ძველი სამშვილდის საერისთავო და N-ით ეერის ზემო წელამდე მიუღწევიათ. მაგრამ რამდენად არამყარია ყოფილა ეს პირველი დაპყრობანი, ჩანს ისტორიკოსის ამ თხზულების სხვა ადგილებიდან — გუგარელთა ქვეყნის მრავალგზის დამორჩილება თავიდან უხდებოდათ ანისის ბაგრატუნებს¹⁹⁰.

არც ქვემო ქართლის მეორე ნაწილის — ხუნანის საერისთავოს (გარდაბანი) დაპყრობა მომხდარა ერთბაშად. აქ სომეხ ბაგრატუნებს საპაე ალვანთა მთავარი უწევდა მეტოქეობას. რომელსაც X ს. 20-იან წლებში დაუპყრია ტავეში და ძოროფორი კაენის ციხის ჩათვლით. იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით, აშოტ ერკათს (სუმბატის ძეს) ეს ოლქები ისევ სომეხური სამეფოსათვის შეუერთებია გარდმანის სიმეგრის ჩათვლით (შამქორის ხეობა)¹⁹¹.

ამრიგად, ანისის ბაგრატუნთა სამეფოს დაუჭვრია მთელი ქვემო ქართლი ალვანეთის სამთავრომდე, თბილისის საამირომდე, კლდეკარის საერისთავოსა და ჭავჭავთამდე (ქართველ ბაგრატიონთა უფროსი შტოს სამფლობელო)¹⁹². ქართული მიწების ეს დაპყრობა აისახა კიდეც ანისის ბაგრატუნთა თუ კვირიკიანთა ღინასტრის ტიტულატურაში („ერისთავთ-ერისთავი სომეხთა და ქართველთა“, „სომეხთა და ქართველთა შაჰანშაჰი“)¹⁹³.

X ს. 70-იან წლებში ტაშირის მმართველი გურგენი, ანუ კეირიკი, სუმბატ ანელი ბაგრატუნის თანხმობით, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს აარსებს ქვემო ქართლში, რომელსაც კეირიკიანთა სამეფოსაც უწოდებდნენ. ანელი ბაგრატუნების პირდაპირი შტო კვირიკიანებისა მოყვრობით იყო დაკავშირებული ქართლისა და კახეთის ბაგრატიონებთან, ქართულ და სომეხურ ფეოდალურ საზღვრებთან¹⁹⁴.

ვარდანის ზემოთ მოტანილი ცნობის მიხედვით, ამ გურგენს მემკვიდრეობით მიუღია ტაშირი. სევირდიელთა ძოროგეტი (დებედა), კაენი (ალსტაფისხევი), კაეწონი (რნჯას ხეობა?), ზოგორნი (წოფისხევი), ხორაქერტი (შულავერისხევი) და სომხთის სხვა ციხეები¹⁹⁵.

კვირიკიანთა სამეფოს ყველაზე ძლიერმა წარმომადგენელმა — დავით გურგენის ძემ (989—1048 წწ.), თავის ძმა სუმბატთან ერთად, სამშვილდე საშვილდოს სატახტო ქალაქად აქცია. სტეფანოს ტარონელის ცნობით, 989 წ. მან აიღო დმანისი და დაიმორჩილა თბილისის ამირა. ამავე დროს დაამარცხა განძის ამირა ფადლონი და მისი ჭარი გაანადგურა¹⁹⁶. აქედან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ დმანისი (და მისი ხევი) ან აქამდე არ შედიოდა კვირიკიანთა სამეფოს შემადგენლობაში, ან იგი მეორედ აიღეს სომეხებმა.

ასევე გამუდმებული ცილობა იყო O საზღვარზე, სადაც განძის საამირო

¹⁹⁰ იოანე დრასხანაკერტელი. გვ. 38, 42, 64, 161, 195.

¹⁹¹ იქვე, გვ. 242—247.

¹⁹² ე. ციკარიშვილი, ჭავჭავთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო. თბ., 1959, გვ. 25—27.

¹⁹³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვრანი“, და მათი ვინაობა, ტფ., 1928, გვ. 25.

¹⁹⁴ იქვე, გვ. 26; V. Minorsky, Studies, ... გვ. 41.

¹⁹⁵ ვარდან, გვ. 122.

¹⁹⁶ ასოლიკი, გვ. 256.

ხშირად აპყრობდა სანაპირო კანტონებს; მაგრამ კვირიკიანთა დამატებითი ტიტული — „მეფე ალვანთა“ გამოხატავდა მათ მისწრაფებას დაეჭირათ ალბანეთის ოლქები, რომელთა W ნაწილს ისინი დროდადრო იმორჩილებდნენ¹⁹⁷.

ზემოხსენებული დავით კვირიკიანი, თავისი სამეფოს დამოუკიდებლობის მოპოვების მიზნით, განუდგა ანისის მეფე გაგიკს. ბიძამ ეს არ აპატია და ძმისწულს სამეფო წაართვა, დამორჩილების შემდეგ კი — უკან დაუბრუნა. ამის გამო დავით კვირიკიანს „უმიწაწყლო“ (*Անիոյն*) უწოდეს. პალატის 996 წ. ერთ წარწერაში იგი სწორედ ამ ზედწოდებით იხსენიება¹⁹⁸.

1001 წ. ამბების გადმოცემისას, სტეფანოს ტარონელი მოგვითხრობს, ძმისწულის დასჯის მიზნით, თუ როგორ ააოხრა გაგიკ ანელმა ტაშირი, სამშვილდე და ქართველთა ველი, გაიარა გაგიკს ციხე და აღსტევის გავარში გავიდა¹⁹⁹.

1010—1014 წწ. შორის უნდა მომხდარიყო ბაგრატ III გალექება განძის ამირა ფადლონის წინააღმდეგ. როდესაც ქართველთ მოკავშირედ გაგიკ შაჰანშა სომეხთა მეფე გამოვიდა. ფადლონი დამარცხდა²⁰⁰ და, ბუნებრივია, მისი სამფლობელოს W საზღვარი ქართველ-სომეხთა სურვილისამებრ დაიდებოდა, ეს კი კვირიკიანთა სამეფოს O საზღვარიც იყო. სუბბატ დავითის ძე ამასთან დაკავშირებით აღნიშნავს: „ადარბადაგანი და შარვანი მოხარკე ყო, სომხითისა ხელმწიფებითა, ნებერად განაგებდა“²⁰¹.

XI ს. 20-იანი წლების ბოლოს განძის ამირა „ფადლონ ავად იქცეოდა და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა“, ამიტომ ლიპარიტ ბაღუაში, ივანე აბაზას ძე, კვირიკე კახთა მეფე და დავით კვირიკიანი თავისი ლაშქრით „შეკრებილ იყვნეს ეკლესიას ფადლონს ზედა; გააქციეს ფადლონ და აუწყუდეს ლაშქარი, აიღეს ავარი და განძი ურციხე“²⁰². გამოდის, რომ ქვემო ქართლის კვირიკიანთა სამეფოს O საზღვარი ეკლესიის მდინარეზე იყო, რომლის შემდეგაც განძის საამირო იწყებოდა. ეკლესიის მდინარე კი დღევანდელი თაუზ-ჩაი უნდა იყოს²⁰³.

ტაშირ-ძორაგეტის ამ სამეფოს საზღვრები მუდამ უცვლელი არ იყო, განსაკუთრებით N მხარეს, საიდანაც თანდათან გაძლიერებული ქართველი მეფე-მთავრები უტევდნენ. ასევე საყურადღებოა გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავის (918—941 წწ.) ლაშქრობანი სამშვილდის ასაღებად²⁰⁴, რომელმაც „უმეტესნი სიმხენი და ბრძოლანი ქმნა ყოველთა მამათა მისთასა და დაიმორჩილნა ყოველნი გარემოსნი“²⁰⁵. ჭავჭავთიდან გადმოსული, შესაძლოა, სწორედ ეს გურგენ ერისთავთ-ერისთავი იხსენიებოდეს ბოლნისის სიონში ნაპოვნი ლოდის წარწერაში, სადაც იგი იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსთან ერთად და დასახელებული²⁰⁶.

¹⁹⁷ V. Minorsky. Studies... გვ. 41.

¹⁹⁸ კოსტანეანცი, გვ. 11.

¹⁹⁹ ასოლიკი, გვ. 279—80.

²⁰⁰ მატრანე ქართლისა, ქ. ც., I, გვ. 280.

²⁰¹ აქედან აღებული ეს ჩანართი „მატიანეს“ ტექსტში ასე იკითხება: „ადარბადაგანი და შირანი მოხარკე ყო სომხითისა ხელმწიფებითა“, ქ. ც., I, გვ. 381, 282.

²⁰² ქ. ც., I, გვ. 296.

²⁰³ საქართველოს ისტორიული რუკა, ივ. ჭავჭავაძის რედაქციით, თბ., 1923.

²⁰⁴ იოანე დრასხანაკერტელი, გვ. 250—253.

²⁰⁵ სუბბატ დავითის ძე, ქ. ც., I, გვ. 380.

²⁰⁶ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი. „ენიქის“ მოამბე, III, 1938, გვ. 341.

უნდა ვიფიქროთ, ბოლნისი და მისი ხევი ამ ქართველ ხელისუფალს ემორჩილებოდა, რომელიც, ჩანს, არ ეპუებოდა ბაგრატუნთა ბატონობას და მის პრეტენზიებს რეალური შედეგი ჰქონდა²⁰⁷.

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოში ეს გამოწვევისი რომ არ იყო, ჩანს იმავე ბოლნისის სიონის IX ს. წარწერიდან, სადაც იხსენიება ელია ბოლნელი ეპისკოპოსი, „დავით მამფალი და შვილნი მათნი და აბულ მამფალი“²⁰⁸. თუ ეს წარწერა სომეხ ბაგრატუნთა გაბატონების შემდეგაა გაკეთებული, მაშინ, უნდა ვიფიქროთ, ბოლნისის მამფლები მათი ქვეშევრდომები იყვნენ, ან წარწერა უფრო ადრინდელია და, შესაძლოა, აქალრ დამოღვრებულ მფლობელებს იხსენიებს.

სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონელი, ქვემო ქართლის კვირიკიანთა სამეფოს X ს. აშბათთა გადმოცემისას, წერს, რომ გაგის ციხის მთავარი — დემეტრე მარზპანი ქართველებს მიემხრო, მიატოვა მამაპაეული რაჭული, ქართველად ზოინათლა და თავისი შვილი ტაშირის მამფლად დასვა²⁰⁹. ეს ფაქტი მნიშვნელოვანია იმიტომ, რომ ხდება ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ძირითად ოლქში; მამფლად დაჯდომა თუ კი აქ იყო შესაძლებელი, მაშასადაე, ქართველ ხელისუფალთა არსებობა უფრო ჩრდილო ნაწილში სომეხ ბაგრატუნთა ბატონობის დროსაც ბუნებრივი ყოფილა.

ამ მხრივ კიდევ უფრო საინტერესოა დავით-ხაჩინში ნაპოვნი წარწერა ეკლესიის არქიტრავეზე: „ქრისტე შეწყალებს ქობულ ქვეისუფალი, ესე და კარანაო წყარო მან ქენა“²¹⁰. აქაც IX—X სს. ქართველი ხელისუფალი, სომხური სამეფო დინასტიის სამშვილდეში დამკვიდრების პირობებში, მისგან სამ კმ-ზე მოშორებულ ხევი უფლობს და მასზე მალა მდგომ ხელისუფალთაგან არავის იხსენიებს.

ყოველივე ამის გამო, უნდა გავიმეოროთ აქად. ივ. ჯავახიშვილის დასკვნა: სომეხ ბაგრატუნთა დროებითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით, სომხური გავლენა ქვემო ქართლში შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო. აქაურ მეფეთა ტიტულატურაში ხაზგასმული „ქართველთა ერისთავთ-ერისთავობა“, „ქართველთა შაჰანშაჰობა“ მიუთითებს იმაზე, რომ სწორედ ეს მეფენი ამ ქვეყანას ქართლად და ქართველთა მიწა-წყლად მიიჩნევდნენ, რომლის დაპატრონების გამო მათ თავის თავს ეს სახელები უწოდეს²¹¹.

1046 წ. დაეცა შირაკის ბაგრატუნთა სამეფო და სამშვილდარ-ძორაქერტელმა მეფეებმა სრულიად დამოუკიდებლად იწყეს მეფობა. დავითის ძე კვირიკემ მიიღო კურაპალატის ტიტული და XI ს. II ნახევარში საკუთარი ფულიც კი მოჭრა, რომელზედაც იგი ამ ტიტულით იხსენიება²¹². სომეხი ისტორიკო-

²⁰⁷ დ. ბერძენიშვილი, ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან. „მაცნე“, 1968, № 6, გვ. 103.

²⁰⁸ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი... გვ. 340.

²⁰⁹ ასოლოკი. გვ. 256—257.

²¹⁰ საქართველოს სახ. მუზეუმის ქართულ ეპიგრაფიულ ძეგლთა კატალოგი, ს. ბოლქეაძის და ა. ბაქრაძის რედაქციით, თბ., 1953, გვ. 32.

²¹¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, ტფ., 1919, გვ. 20, 21.

²¹² Е. А. Пахомов, О монете Корике куропалата. Изв. КИАИ, т. III, 1925, 33. 44—45.

სი ვარდანი ზემოხსენებულ კვირიკეზე წერს, რომ მამამისმა დაეითმა ააშენა ლორე და თორმეტი სხვა ციხეო. ეს მშენებლობა XI ს. 20-იან წლებში უნდა დასრულებულიყო²¹³.

1065 წ. აღფარსლანმა, საქართველოში ლაშქრობის დროს, ბაგრატ მეფეს დისწული სთხოვა ცოლად, რომელიც კვირიკე სამშვილდარის ძმისწული იყო. კვირიკიანთაგან უარის გამო, ბაგრატ მეფის ბრძანებით, „სანშვილდეს შეჰმო-
მავალი სომეხთა მეფე კვრიკე და ძმა მისი სუმბატ შეიპყრეს ქლეშის ქალასა“, მესამე ძმამ—ადარნასემ კი, სამშვილდეში შეასწრო. ძელზე გასმული კვირიკე მეფე სამი დღის შემდეგ დაიყოლიეს: „ხოლო მოსრულ იყვნეს ორნი ერისთავ-
ნი სომეხთა მეფისანი: ლოკის ერისთავი და კაქვექარისა. აძლევდა და მოსცემდა სამთა ციხეთა სუმბატ, ძმა კვრიკისი: ოფრეთს და
კობას და ვარზაქარსა“. ბაგრატ მეფეს შებრალებია სიძე, „მისცნა და
უთავისუფლნა ყოველნი, ციხენი თჳნიერ სამშველ-
დისა; და არცა სხვანი ციხეთა-უფალნი, კაცნი დიდებულნი, შემოუშვნა,
არამედ სამშვილდე ოდენ იურვა სახლად თჳსად, და ეგ-
რეთვე მონებდე სომეხნი“²¹⁴.

მოტანილი აზონაწერიდან კარგად ჩანს, რომ კვირიკიანთა სამეფოს სა-
ტახტო ქალაქის ხელში ჩაგდებათ, ბაგრატ მეფემ საფუძველი გაჰოცალა
სომეხ ბაგრატუნთა ქვემო ქართლში ბატონობას, რასაც მოყოლია ძირეული
ცვლილებანი მათ ურთიერთობაში: ქართველთა მეფეს „მონებდეს სომეხნი“.

ამიერიდან კვირიკე მეფე იძულებული იყო სამეფო სადგომი ლორეში გა-
დაეტანა, საიდანაც ის კვლავ ცდილობდა მისი სამეფოს ძლიერება აღედგინა.
1068 წ., აღფარსლანის მეორე შემოსევისას, თბილისის ამირასა და კახეთის მე-
ფესთან ერთად, იგი სულტნის მოკავშირედ გამოვიდა და ქართლის აოხრებაში
მიიღო მონაწილეობა²¹⁵. ჩანს, მას ქვემო ქართლში დაკარგული ოლქების დაბ-
რუნების იმედი ჰქონდა. მოხდა კი პირიქით — სულტანმა განძის ამირა ფად-
ლონს, თბილისსა და რუსთავთან ერთად, გადასცა ქვემო ქართლის სი-
მაგარეები ქაეახინი და გაგი (აღრე კვირიკიანთა სამეფო-
ში შემავალი).

ამრიგად, ქვემო ქართლის სომხურ სამეფოს ახლა NO ოლქები ჩამოშორ-
და, რომლებიც მალე ისევ ბაგრატ IV-მ დაიპყრო. „მატიანე ქართლისა“ ჩამო-
თვლის ქართველთა მეფის მიერ ამ დროს აღებულ ციხეებს, ესენია: თბილისი,
რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლწმიდანი, ქაეახინი და გაგი²¹⁶. ქარ-
თლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი ამ ეპიზოდს მოკლედ გადმოსცემს:
ბაგრატმა „წაართვა მას (ფადლონს — დ. ბ.) ტფილისი, გაგი და ქაეახინი,
რომლებიც აქედო სპარსელებს სომეხთა და ქართველ-
თაგან“²¹⁷. მაშასადამე, გაგი და ქაეახინი სპარსელებს კვირიკიანთა სამეფო-
სათვის წაურთმევიათ, ბოლოს კი ქართველებს აუღიათ.

ამის შემდეგ კვირიკე მეფე ძირითადად ლორის მფლობელი (ქალაქი და

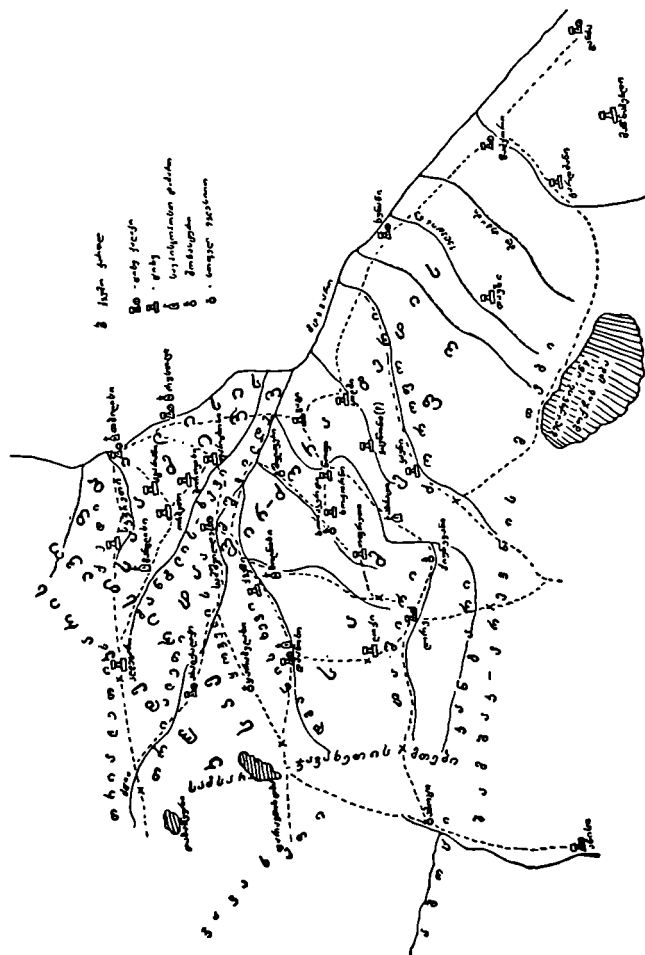
²¹³ И. Г. Гарнбьян. Крепость-город Лора и ее раскпкин. Авторсферат диссер-
тации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук,
Ереван, 1970, გვ. 6.

²¹⁴ მათიანე ქართლისა, ქ. ც., I, გვ. 306—307; გვ. ქაეახინიელი, ქვი, II, გვ. 152.

²¹⁵ მათიანე ქართლისა, ქ. ც., I, გვ. 309.

²¹⁶ ქ. ც., I, გვ. 310, 312—313;

²¹⁷ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური... გვ. 231.

ოლქი ძორაგეტისა) იყო, ასევე მისი შვილებიც — აბასი და დავით²¹⁸, რომლებიც ჯერ დიდმა თურქობამ შეაფრთოვა, შემდეგ კი უფრო და უფრო გაძლიერებულმა ქართულმა სამეფომ.

სომეხი ისტორიკოსის, კირაკოს განძაკელის ცნობით, კვირიკე ბაგრატიანი ქართველებთან გამუდმებული ომით იცავდა თავის სამფლობელოს. მისი სიკვდილის შემდეგ, დარჩენილმა შვილებმა — დავითმა და აბასმა, ქართველთა მზაკერობის გამო მიატოვეს მამაპაპეული, წავიდნენ სპარსელებთან, სამეფვიდროდ მიიღეს მათგან ტაეუში, მაწნაბერდი და სხვა ადგილები. მცირე ხნის შემდეგ სპარსელებმა ტაეუში ისევ ჩამოართვეს და ისინიც მაწნაბერდში დარჩნენ საცხოვრებლად²¹⁹.

ასე დასრულდა კვირიკიანთა მეფობა ქვემო ქართლში.

4. თურქების მიერ აღმ. საქართველოს დაპყრობამ XI ს. შემდეგ კი ქართველ მეფეთა ბრძოლამ მის დასაბრუნებლად, მნიშვნელოვანი ცვლილებები გამოიწვია ქვემო ქართლის ადმინისტრაციულ ერთეულებსა და პოლიტიკურ გეოგრაფიაში. (იხ. სქემა 4).

დავით აღმაშენებლის გამეფების შემდეგ, როგორც მისი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, „ჰქონდეს თრიალეთი და კლდე-კარნი და მიმდგომი მისი ქუეყანა ლიპარიტს, და მეფესა დავითს წინაშე იყო რეცა ერთგულად“. ასევე „ქალაქი ტფილისი, რუსთავი და სომხითი და ყოველი სამშვილდე და აგარანი თურქთა ჰქონდეს“²²⁰.

მეფეს ჯერ კლდეკარის ერისთავი შეუპყრია და XI ს. 90-იან წლებში მისთვის სამფლობელო ჩამოურთმევია. ამიერიდან თრიალეთი სამეფო ხდება და მას მართავს დავითის ერთგული პირი — თევდორე, დისწული გიორგი ჰქონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა²²¹.

1110 წ. ქართველებმა თურქებს სამშვილდე წაართვეს. ამას ისეთი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ „მაშინ იქმნა დიდი სიხარული“; ამასთანავე, „ცნეს რა თურქთა აღება სამშვილდისა, უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი დაუტევნეს, და ღამით მეოტ იქმნნეს“²²². ე. ი. ქართველებს უომრად დარჩენიათ სომხითის უმეტესი ციხეები, რომლებიც, უნდა ვიფიქროთ, სამშვილდის ძველ საერისთავოში მდებარეობდნენ. სამშვილდე იქ ცენტრალური მნიშვნელობის უძლიერესი ციხე იყო, სადაც თურქების მხედართუფროსიც უნდა მჯდარიყო (მდრ. ანალოგიური ეფექტი: სამშვილდის ალებით ბაგრატ IV-ს „ეგერეთვე მონებდნენ სომეხნი“ კვრიკიანთა სამეფოსი)²²³.

ჩანს, სამშვილდეც სამეფო ციხე-ქალაქად დარჩენილა, რასაც მოწმობს იქაურ ეკლესიათა წარწერები დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით²²⁴.

²¹⁸ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ჩრდილ მხარეთა სომეხთა მოძღვარი და მათი ენობა, ტფ., 1928, გვ. 7—10, 31, 56.

²¹⁹ Գևորգյան Լևոն Կիրակոսի վարդապետի Դանձակեցու, ԹԻՖԼԻ 1909, გვ. 145.

²²⁰ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქ. ო. I, გვ. 324, 331.

²²¹ ქ. ო. I, იქვე; ივ. ჯავახიშვილი, ქეი, II, გვ. 194—195.

²²² ქ. ო. I, გვ. 311—332.

²²³ დ. ბერძენიშვილი, ციხეთა შესწავლის ზოგიერთი საკითხი, „ძველეს მეგობარი“, 14, თბ. 1968, გვ. 55.

²²⁴ ИКОИМАО. т. I. 1904, гв. 45—46.

1118 წ. ქართველთა მეფემ „ალილო სომხითისა ციხე ლორე-
და მასვე წელსა, ივლისსა, აღიხუნა აგარანი“²²⁵. ამასთან დაკავშირე-
ბით აკად. ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, რომ თუ ეს წაითხვა სწორია („სომ-
ხითისა ციხე“), „მაშინ ლორეს განსაკუთრებული მნიშვნელობა იქნებოდა ხაზ-
გასმული“²²⁶. შესაძლოა, აქ მემბტიანეს იმის ხაზგასმა სურდა, რომ ლორე იყო
უკანასკნელი დასაყრდენი სომეხ კვირიკიანთა სამეფოსი, რომლის აღებითაც
„ქართლის სომხითის“ უკიდურესი S ოლქი საქართველოს სამეფოს უბრუნდე-
ბოდა.

1122 წ. „აილო მეფემან ქალაქი ტფილისი, პირველსავე ომსა,
ოთხას წელ ქონებული სპარსთა, და დაუმკდრა შვილთა თესთა საქურჱლედ
და სახლად თესად საუკუნოდ“²²⁷. ცხადია, თბილისი აქაც თავისი
ოლქით ივარაუდება თბილისის საამიროს საზღვრებში, რომელიც ამ დროისათ-
ვის უფრო შემცირებული იქნებოდა. მეფეს ქალაქი „სახლად თესად“ ე. ი. სა-
მეფოდ და სატახტო ქალაქად დაუქვია.

1123 წ. დავითს ქვემო ქართლის კიდევ ერთი ქალაქი — დმანისი აუღია.
ჩანს, არც დმანისი და მისი ოლქი გადაუცია მეფეს ვინმესთვის, რადგან მაშვე-
რის ზემო წელზე ამ დროს აგებული ეკლესიის წარწერაში მხოლოდ წმინ-
და დავით მეფე იხსენიება. დმანისის აღებას ეხება მათე ურჱაე-
ლიც: მისი სიტყვით, „იყო დავით მეფე წმინდა და სათნო, ყოვლად
შემკული ღვთის: მოსავობით“²²⁸.

იმავე წელს ქართველთა მეფემ „აღიხუნა ციხენი სომხითისანი:
გაგნი, ტერონაკლი, ქავაზინი, ნორბედი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი“²²⁹. ეს
უკვე სომხითის „ქვემო კერძის“ ციხეები იყო, რომლებიც ასევე მუსულმანებს
ეპირათ.

დავითის ძლევამოსილ ომებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ამიერკავკასიის
ქრისტიანული მოსახლეობისათვის საერთოდ. ამიტომ იყო, რომ იმავე 1123 წ.
ანისის ქალაქის თავებმა მეფეს ანისის ასაღებად უხმეს. დავითს აუღია ქალაქი
ანისი და „ციხენი მისნი უჭირველად, და სოფელნი და ქუეყანანი
მიმდგომნი ანისისანი“. იქაური ამირა დაუტყვევებია, ხოლო „ანი-
სისა მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი“²³⁰.

დავითის ზემოხსენებულ გამარჯვებებს ეხება სომეხი ისტორიკოსი ვარდა-
ნიც. მისი სიტყვით, მეფემ განავრცო ქართლის საზღვრები და შემოიერთა:
უხტიქი თავისი ოლქით, გაგი, ტერუნაკანი, ტავეში, კაენი, კაეწონი, ლორე,
ტაშირი, მაჰკანაბერდი. დაიპყრო კვირიკესა და აბასის (უკანასკნელ კვირიკიან
მეფეთა — დ. ბ.) ყოფილი სამფლობელოები²³¹.

სტეფანოს ორბელიანი 1123 წ. აღებულ ციხეებსა და ქალაქებიდან იხსენი-
ებუ ქავეშს, გაგს, ტერუნაკანს, ლორეს, ანისს; თან აღნიშნავს ივანე ორბელის
დიდ დამსახურებას ამ ბრძოლებში. ამის გამო მეფეს მისთვის მიუცია ლორე

²²⁵ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ქ. ც. I, გვ. 335.

²²⁶ ნ. ბერძენიშვილი. სსს. VIII, გვ. 310.

²²⁷ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ქ. ც. I, გვ. 342.

²²⁸ ლ. დავლიანიძე, მათე ურჱელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ. საქარ-
თველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 247—248.

²²⁹ ქ. ც. I, გვ. 344.

²³⁰ ქვე, I, გვ. 345.

²³¹ ერდანი, გვ. 157

თავისი გავარით და დაუბრუნებია სამშვილდე, რომელიც ადრე მათი მამული იყო²³².

ჰალატის 1121 წ. წარწერაში დავით აღმაშენებელი იხსენიება თვით-მპყრობელ მეფედ, სხვადასხვა გავართა და ნათესავთა მფლობელად, ჰალატსა და სანაინზე მზრუნველად, რომელმაც ჰალატი აოხრების სიბნელისაგან გაანთავისუფლა²³³.

ამრიგად, დავით აღმაშენებელმა არა მხოლოდ მთელი ქვემო ქართლი შემოიერთა, არამედ გადასცა კიდევ მის საზღვრებს O და S მხარეს. მტრისაგან ხმლით აღებულ ამ ქვეყნებს იგი სამეფოდ თვლიდა და „სამეგვიდრეოდ კი არა, არამედ საყარგავად (ე. ი. სამოხელეოდ, დროებით) უწყალობებდა ხოლმე თავის ერთგულს და მორჩილ მოხელე-მოლაშქრეებს“²³⁴.

უნდა ვიფიქროთ, ასევე სამოხელეოდ მისცემდა დავითი ივანე ორბელს ლორესა და სამშვილდეს, რის შესახებაც დავითის ისტორიკოსი არაფერს ამბობს. ეს მით უფრო, რომ შემდგომ ხანებში ლორე საქართველოს ამირსპასალარის „საჯდომად“, ე. ი. რეზიდენციად ითვლებოდა იმ აზრით, რომ სახელმწიფოს საზღვრის დაცვა აქედან უფრო მოსახერხებელი იყო²³⁵.

მამასავეთი შერტყევი იყო დემეტრე I-ის პოლიტიკაც. ვარდანის ცნობით, მან არათუ შეინარჩუნა დავითის სამფლობელო, არამედ შემატა კიდევ დმანისი და ქალაქი ხუნანი სპარსთაგან აღებულ²³⁶.

წყაროებიდან არ ჩანს, თუ რა ვითარებაში დაკარგეს ქართველებმა დავითის მიერ დაპყრობილი დმანისი და ხუნანი. დემეტრეს მიერ დმანისის აღებას, სომხურთან ერთად, ქართული წყაროებიც მოწმობენ²³⁷; სამეფო ჭალაქია დმანისი 1130 წელსაც, როდესაც დემეტრე მეფემ შეპყრობილი ივანე აბულეთის ძე იქაურ ციხეში გამოკეტა²³⁸.

სტეფანოს ორბელიანი ხუნანის აღებაში კვლავ ივანე და სუმბატ ორბელთა დამსახურებას აღნიშნავს, თან წერს რომ მრავალ წელს მაცმადიანთა ხელში ნამყოფი ხუნანი მათ აიღეს 1128 წ.²³⁹ შესაძლოა ისტორიკოსი აკარბებდეს თავის მოგვარეთა ღვაწლის აღწერისას, მაგრამ ივანე ორბელს, ვითარცა სპასალარს, და მის ძეს სუმბატს — დავითისაგან ლორესა და სამშვილდეზე შეწყალებულებს, მეფისადმი თავდადებით სამსახური უამისოდაც მართებდნენ.

სტეფანოს ორბელიანის გარდა, სპასალარობის ხელის დამკვიდრებას ორბელთა სახლის სამ თაობაში, თითქოს, სანაინის ერთი წარწერაც ემოწმება, სადაც ივანე სპასალარი (გიორგი III-ის თანამედროვე) სუმბატ სპასალარის ძედ და ივანე სპასალარის შვილიშვილადაა მოხსენიებული²⁴⁰. ასეთ პირობებში ორ-

²³² სტ. ორბელიანი. გვ. 379.

²³³ კოსტანეანი, გვ. 28.

²³⁴ საქართველოს ისტორია, I, შავტი, თბ., 1956, გვ. 155—156.

²³⁵ ივ. ქაჯახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, გვ. 23.

²³⁶ ვარდანი, გვ. 157.

²³⁷ ივ. ქაჯახიშვილი, ქეი, II, გვ. 221.

²³⁸ ვარდანი, გვ. 160—161.

²³⁹ სტეფანოს ორბელიანი. გვ. 379.

²⁴⁰ კოსტანეანი. გვ. 35. სევეკა მისი თარიღი — 1183 წ., მაგრამ ქალაქიანის მეტს იგი არავის უნახავს, რომ შემოწმება შეიძლებოდა, შესაძლოა, იგი შემდეგ საერთოდ დაიკარგა. იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ჩრდილო მხარეთა... გვ. 35.

ბელებს, ბუნებრივია, გაუჩნდებოდათ სამოხელეო ქვეყნების სამამულედ გადა-
ქცევის სურვილი. ამიტომ შესაძლოა სწორედ სუმბატ ორბელი იხსენიებოდეს
ჰნეჟანქის (ძელი ჰეშმარიტის) ტაძრის 1154 წლის ქართულ წარწერაში, საიდა-
ნაც იგი მისი განმანათლებელი ჩანს²⁴¹.

გიორგი III-ის მეფობაში საქართველოს სამეფო იერთებს ქალაქ ანისს,
რომელიც დემეტრე მეფემ მაჰმადიან ამირებს გადასცა ყმობის პირობით,
1161 წ. დიდი ბრძოლების შემდეგ ქართველთა მეფემ „ქელთ იგდო ქალაქი
ნებისაზე თვისსა... და იმ ქირა სადგომად, ტახტისა მისისა შე-
სანახად და გასამაგრებლად დამგდებელმან ივანე ორბელისა,
მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარისა, თანამეწყობითა სარგის მკარ-
გრძელისათა“²⁴². როგორც ვხედავთ, ანისიც გიორგი III-ეს სამეფოდ დაუქვრია
და ივანე ამირსპასალარისთვის ჩაუბარებია საგამგეოდ.

საინტერესოა, რომ სტ. ორბელიანი ორბელთა შესახებ საუბრისას ყველგან
ბაზს უსვამს მათ სამამულო მფლობელობას ქვემო ქართლში. ისე გამოდის,
რომ სადაც კი ეს სპასალარები იბრძოდნენ, ალებულ ციხეებსა და ქალაქებს
(ლორე ანისი, ხუნანი, სამშვილდე) მეფე მათ მამულად უმტკიცებდა. ამიტო-
მაც, ავტორის სიტყვით, ქართველი ფეოდალები თვლიდნენ, რომ ივანე სპასა-
ლარის განუზომელი მამული ქართლის ნახევარზე მეტი იყო XII ს²⁴³.

ასეთი ვითარება სხვა წყაროებით არ დასტურდება, ამიტომ სომეხი ისტო-
რიკოსის ცნობები, ამ შემთხვევაში, მისი მიკერძოებით უნდა აიხსნას.

ჩანს, გიორგი III-საც სამეფოდ ექირა ქვემო ქართლის უდიდესი ნაწილი,
სადაც მას სხვადასხვა გავართა მმართველები ემორჩილებოდნენ. მოგვიტხოვრობს
რა ორბელთა განდგომის შესახებ 1178 წ., დავით ქობაირელი წერს: „თავდა-
პირველად (აქანყებულებმა) მიუდგომელი კაიანისა და კაიწონის გავართა მმარ-
თველები (*ყაღათიქანსაჲ*) და მეუბოხნეები დითანხმეს მის (მეფის) წინააღ-
მდეგ... ესენიცი (კაიანისა და კაიწონის მმართველები) თავიანთ ადგილებ-
ში გამაგრდნენ და მათი მოსაზღვრე მეფის მხარეები აიკ-
ლეს“²⁴⁴. შემდეგ ავტორი მოგვითხრობს, რომ ჯარშემოყრილი გიორგი III
„მხედართუფროსის მამულში წავიდა (ე. ი. ივანე სპასა-
ლარის მამულში — დ. ბ.). იავარჰმნა, მოილაფა და მათი სასახლეე-
ბი გადაწვა“. აგარაკის ციხიდან ივანემ ცოლ-შვილით ლორეს მიმართა, „მისმა
ძმამ ლიპარიტმა კი... წაიყვანა მეფის ძე დემეტრე და მიუყვალ კაიანს მიმართა“.

შემდეგ დავით ქობაირელი მოგვითხრობს, რომ, მეფის ბრძანებით, გაქცე-
ულებს დაედევნა „თბილისის ამირთმთავარი ქურდი, დაეწია მათ ვი-
წრო გზაზე თავის საკუთარ მხარეში, რომელსაც
მაჰკაბერდი ეწოდება“ აქანყებულთაგან მხოლოდ ცხენოსნებმა გა-
ასწრეს ლორეს ციხეში.

ამის შემდეგ კენში გამაგრებულნი მეფეს დამორჩილებიან და მათთვის
მიუბნაბათ მეზობლებსაც. ლორეში ჩაკეტილებთან მოლაპარაკებისას გამოიჩენა,
რომ ივანე ორბელი დაზავებზე არ თანხმდებოდა, თუ მეფე „ნახევარ სა-
მეფოს მას არ დაუთმობდა“. გიორგი III-ს აუღია აგარაკის სიმაღ-

²⁴¹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ჩრდილო მხარეთა... გვ. 35, შენ. 3; Г. Н. Чуби-
н а ш и л и. Разыскания по армянской архитектуре. Тб., 1967, გვ. 73, შენ. 2.

²⁴² ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი. ქ. ტ., II, გვ. 6.

²⁴³ სტეფანოს ორბელიანი, გვ. 386.

რე, მერე „თავს დაესხა ძორაგეტის მხარეში გამაგრებულთ, ძალით აიღო მრავალი სიმაგრე“, რის შემდეგაც აჯანყებულნი დანებებიან²⁴⁴.

ავტორი თანამედროვე და თვითმხილველი იყო მომხდარი ამბებისა, მისი ნოლვაწვობის ადგილი — ახპატი კი, ლორეში იყო, იქ, სადაც ძირითადი მოვლენები ვითარდებოდა. ყველაფერი ეს დამაჯერებლობას მატებს მის მონათხრობს შედარებით სტეფანოზ ორბელიანის ისტორიასთან.

დავით ქობაირელის მიხედვით, ქვემო ქართლში დატრიალებული საომარი ოპერაციები ვრცელდება თბილისიდან კაენამდე (აღსტაფის ხევი) და ლორემდე. სამამულო მფლობელობით აქ მხოლოდ ორბელია დასახლებული; ქუროდ: ამირაპეტეც, რომლის „საკუთარი მხარე მაჰკაბერდი“ მაჰკანაბერდია. ფეოდალური მფლობელი უნდა ყოფილიყო. ის თავიდანვე ერთგული დარჩენილა მეფისა.

დავით ქობაირელთან მოხსენიებული კაენონისა და კაენის გავართა მმართველებიც (სტ. ორბელიანი შეთქმულთა შორის დასახლებს ჰასან კაენელს)²⁴⁵, უნდა ვიფიქროთ, ადგილობრივი ფეოდალები იყვნენ, რომლებიც მალე დამორჩილებიან მეფეს.

აჯანყებულთა დანებების შემდეგ, გიორგი III-მ „აიღო ლორე და დაიმკირა თავისი თვისისათჳს... და ზეამალელები წარმოვიდა ურჩთა და მტერთა მისთა (ზედა) და შემსგავსებული საქმეთა მათთა მიაგო მისაგებელი“²⁴⁶.

1178 წ. შეთქმულებაში დამარცხებამ ორბელთა საგვარეულო თითქმის მთლიანად თან გადაიყოლა და დიდი ხნით მოსპო მათი სამამულო პრეტენზიები ქვემო ქართლში. ბუნებრივია, მეფე მათ საქონეებს დაეპატრონა, ამირს-პასალარობა კი ნაყიჩაღარ ყუბასარს მისცა²⁴⁷, რომელსაც ლორეს პატრონობაც ჩააბარეს. თამარის გამეფების პირველსავე წლებში დიდებულებმა უგვარო ყუბასარის დამხობა მოითხოვეს, მეფემ კი „თჳნიერ ქელისუფლობისა და ლორისაგან კიდე არა რა დააკლო“²⁴⁸.

აჯანყების მერე სამეფოდ ქცეულა კაენის ოლქიც, რომელიც გიორგი III-ს თავისი ძველი მფლობელისათვის ჩამოუერთმევია. ამას ადასტურებს 1184 ჰალარწინის მონასტრის წარწერა, სადაც ქართველთა მეფისა და ანტონ ჭყონდიდელის ბრძანებითა, თუ მეურვეობით ხდება აოხრებული მონასტრის განახლება²⁴⁹. უნდა ვიფიქროთ, იგივე ბედი ეწეოდა ქვემო ქართლის სხვა ფეოდალებსაც, რომლებიც შეთქმულებაში იყვნენ გარეულნი. ამ დროს მოხდებოდა მათი მამულების სამეფო საკუთრებაში გადასვლა, რასაც ადასტურებს სამეფო დომენის ზრდა ქვემო ქართლში.

სამეფო ქალაქი იყო ამ დროს სამშვილდე, სადაც გიორგი III-ის გარდაცვალების უამს მისი და ცხოვრობდა. თამარის პირველი ისტორიკოსის სიტყვით, „წარსრულმან პატრიარქმან და დიდებულთა კმასაყოფელთა წარმოიყვა-

²⁴⁴ გ. მაისურაძე, ერთი სომხური წყარო დგმნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ. საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 263—266.

²⁴⁵ სტეფანოს ორბელიანი. გვ. 384.

²⁴⁶ ისტ. აზმ. ქ. ც., II, გვ. 20.

²⁴⁷ სტ. ორბელიანი, გვ. 391.

²⁴⁸ ისტ. აზმ. ქ. ც., II, გვ. 30.

²⁴⁹ С. Еремьян. Агарцинская надпись 1184 г. Исследования по истории культуры народов Востока, М.-Л., 1960, гв. 85.

ნეს სამშვილდით... (და) მეფისა დედოფალი რუსუდან თანა გაზრდილითა მისითა²⁵⁰. ციხე-ქალაქის გარდა, სამეფო იყო „ყოველი სანშვილდის“ W ნაწილიც, კერძოდ, საზაფხულო სადგომი მეფეთა, „ნადარბაზევი, თამარ მეფის ნასასახლევი²⁵¹; ასევე იყო აგარანიც ალგეთის ზეობაში: სამეფო დომენში უნდა შესულიყო ორბელთა მამული ციხე ორბეთით (იგი ერთ ხანს მსახურთუხუცეს ვარდან დადიანს გადაეცა საპატრონოდ²⁵², 1191 წ. კი, ჩამოერთვა შეთქმულე-ბაში მონაწილეობისათვის).

სამეფო იყო დმანისი, ბოლნისი, თრიალეთი²⁵³ და, საერთოდ, ქვემო ქართლში სამეფო დომენის ზრდის პროცესი დამახასიათებელი იყო დავით აღმაშენებლის დროიდან მოყოლებული. სხვა მნიშვნელოვან ციხეებს კი, მეფე დროდროდო საპატრონოდ გადასცემდა თავისი ერთგულ პირებს. „ორბეთი, კაენი, გაგი, თუ კაიწონი ყველა საპატო საქონელი იყო მეფის მიერ წყალობად ბოძებული და არა სამეფევიდრო საკუთრება“²⁵⁴. მაგრამ ასე იყო თავიდან, შემდეგ კი, სახელოდ მიცემულ ადგილებს ეს მოხელენი სამამულო მფლობელობის ქვეშ აქცევდნენ. მაგალითად, თორელთა განმგებლობა ქვემო ქართლში XII ს. პირველ ნახევარში, შემდეგ კი, თორელთა საგვარეულო განშტოების — ქვეშელთა წარმოშობა, ე. ი. ქვეშის საცხისთავოს მამულობით დაუფლება, ამის დამადასტურებელ ნიშნად მიაჩნიათ²⁵⁵.

გარდა ზემოაღნიშნულისა, ქვემო ქართლში სამეფო საკუთრების მოწმობა-დაა გაგებული აქ აღმოჩენილი ხელისგამოსახულებიანი სტელები XII—XIII ს-ებისა (სამეფო მიწათმფლობელობის მატერიალური გამოსახულება), აგრეთვე ეპიგრაფიკული ძეგლები მეფის ვაზირთა მოხსენიებით²⁵⁶, დავითის, თამარის, ლაშა-გიორგის, რუსუდან მეფის სახელით წარმოებული საეკლესიო აღმშენებლობა ამ მხარის უმეტეს ნაწილში, ციხეების, ფუნდუკების, გზებისა და სასახლეების გაძლიერებული მშენებლობა მათ დაინტერესებაზე მიუთითებს. ეს კი ქვემო ქართლის უდიდესი პოლიტიკური და ეკონომიკური მნიშვნელობით უნდა აიხსნას: „გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურმა ცენტრმა XII ს-ში აქეთ გადმოინაცვლა“, გარდა ამისა, „ქვემო ქართლის ბარი და მთიანეთი „მიწისა“ და „რკინის კაცებით“ მჭიდროდ დასახლებული მხარე“ იყო XII—XIII სს²⁵⁷. მაშინდელი საქართველოს გაზრდილი ფეოდალური ჯარის შეიარაღება უმეტესწილად აქაური რკინის წარმოების ბაზაზე უნდა მომხდარიყო; წერილობით წყაროებთან ერთად, ამას ადასტურებს არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი, იმდროინდელი რკინის წარმოების მძლავრი კერები (იხ. ზევით). აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებთან ამ დრო-

²⁵⁰ ისტ. აზმ. ქ. ც. II, გვ. 24. ერთ-ერთ ვარიანტში ეს ადგილი იკითხება შემდეგნაირად: „ხოლო და მეფისა რუსუდან, გაზრდილი თამარისი, იყოფოდა სამშვილდეს. წარედეს პატრიკი და დიდებულნი და წარმოიყვანეს მუნით“.

²⁵¹ აღწერა... გვ. 44.

²⁵² ისტ. აზმ. ქ. ც. II, გვ. 49.

²⁵³ ლ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. ლ. ი., დმანისი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 331; დ. ბ. რ. მ. ე. ლ. ი. ლ. ი., ბოლნისი... სოგა, II, გვ. 39; 6. ბ. ე. რ. მ. ე. ლ. ი. სის, I, გვ. 52—53.

²⁵⁴ 6. ბ. ე. რ. მ. ე. ლ. ი. სის, VIII, გვ. 192.

²⁵⁵ 6. შ. ო. შ. ი. ლ. ი. თორელთა ფეოდალური... კრებ. „შოთა რუსთაველი“, თბ., 1966 გვ. 26, 69, 63.

²⁵⁶ იქვე, გვ. 56—59.

²⁵⁷ 6. ბ. ე. რ. მ. ე. ლ. ი. სის, I, გვ. 354—355.

ისათვის ფრიად გაცხოველებული ურთიერთობა, სწორედ აქ—სანაპირო მხარე-ში გამავალი გზებით ხორციელდებოდა.

XI—XIII სს. ქვემო ქართლის ტერიტორია, განსაკუთრებით ბარის ხევე-ბი, ციხეთა ხშირი ქსელით იფარება. ყოველ ხევეში საშუალოდ 3—4 ძველი და ახალი ციხე ერთდროულად ფუნქციონირებს. ეს აიხსნება აქ მომხდარი პოლი-ტიკური, ადმინისტრაციული და სოციალური ძვრებით. გახშირებული საომარი მოქმედებანი გამდიდრებულ ადგილობრივ ფეოდალებს იძულებულს ხდის უფრო მტკიცედ და-მაგრდნენ თავის მკვიდრ მხარეებში; ძველი „ქვეი“ — ერთიანი სახევისუფლო, რამოდენიმე საციხისთავო ერთეულად იყოფა; სამეფოდ ქცეულ ქვემო ქარ-თლის უმეტეს ნაწილში ადგილობრივი ფეოდალები სამ-ხედრო-ადმინისტრაციული მოხელეები ხდებიან, მე-ფის ერთგულები, „მიწანი მეფობისა მათისა“ არიან (აქაური წარწერების დამახასიათებელი გამოთქმა). მცირე ოლქების გამგებელი, სამაგიეროდ მთლიანად მეფეზე დამო-კიდებული, მოხელეებით ქვეყნის მართვას ცენტ-რალური ხელისუფლება უფრო კარგად ახორციელებს. ამით აიხსნება ის მოჩვენებითი წინააღმდეგობა, რომ სწორედ საქართველოს გამაერთიანებელ მეფეთა ხელში, ქვემო ქართლის უდიდესი ნაწილი მრავალ, მცირე საციხისთავო ერთეულად დანა-წილდა.

1270-89 წწ. ივანე ამირსპასალარი, კოლბისხევეში აგებულ ბარანის ციხის წარწერაში, ასე მიმართავს იქ დატოვებულ ციხისთავსა და მეციხოვნეებს: „ღმერთმან თქუენ ისეთი ჟამი მოგეცინ, რომელ სადგომი თქუენი ბაღდადი („საბედნიერო“) იყოს ერთგულებასა შინა დიმიტრი“ მეფისასაო²⁵⁹.

5. XII—XIII სს. ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, მის O და S კიდეზე, ორი ადმინისტრაციული ერთეული — გაგისა და ლორეს სანაპირო საერისთავოები არსებობდა (იხ. სქემა 4).

XI ს. დაწინაურებულმა ორმა დიდმა ცენტრმა — გაგმა და ლორემ, მაშინ შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციის წყალობით, თანდათან მეტი მნიშვნელობა მოიპოვა სხვა ციხეებთან შედარებით და XII ს. ისინი თავის ირგვლივ უკვე მთელ საერისთავოებს აერთიანებენ.

წყაროებიდან არ ჩანს, თუ როდის იქცა გაგი სანაპირო საერისთავოდ; თა-მარის მეფობაში იგი უკვე იხსენიება, მაგრამ გიორგი III დროსვე გაგის ადმი-ნისტრაციული ერთეული, თითქოს, ჩამოყალიბებული ჩანს. 1163 წ., ათაბაგ ელდიგუზის საქართველოში ლაშქრობაზე თხოობისას, ქართველი ისტორიკოსი წერს, რომ მტრის გაერთიანებული ჯარები „შეიყარნეს რანს და მომართეს ქუემო ქერძოსა ქუეყანასა სომხთისასა, და მოად-გეს ციხესა გაგისასა. აიღეს იგი და მოაოჯრნეს ყოველნი საზღვარნი“. როდესაც ქართველთა მეფემ თავისი ჯარით მოაშურა ბრძოლის ველს, მაჰმადიანებმა „დამყრელთა ყოელისა სანოვავისათა და უფროსლა გაგის შინა მყოფთა განვლეს წყალი

²⁵⁹ აქ. შ ა ნ ი ძ ე, ე. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი. ბარანის ციხის წარწერა, „საინჟბალო“, ძვე-ლი ქართული ენის კათედრის შრომები, II, თბ., 1968, გვ. 24—26.

ეკლეციას“ და გაქცენა²⁵⁹. ეკლესიის წყალი მღ. თაუზი უნდა იყოს, რომელიც აქაც და სხვაგანაც საქართველოს ო საზღვარი ჩანს (იხ. ზევით): იგივე უნდა იყოს გავის ციხისადმი დაქვემდებარებული ქვეყნის საზღვარიც. რომლის შემდეგ, W-სკენ იწყება „ქუეშო კერძო ქუეყანასა სომხითისა“ ქურდვაქრის, ანუ დებედის ხეამდე²⁶⁰.

ეკლესიის წყლიდან გაგამდე იყო ციხეები: ტაუშში, ტერუნაკანი, ხუნანი და სხვა. მათი მოუხსენებლობა და მხოლოდ გაგის აღნიშვნა ამ ეპიზოდის ამსახველ ცნობებში სწორედ იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ეს ციხეები იმ აღმინისტრაციულ ერთეულში იგულისხმებიან, რომელსაც გაგი ჰქვია და სადაც გაგი ცენტრობს.

1191 წ. ამბავთა გადმოცემისას თამარის ისტორიკოსი წერს, რომ თამარმა „შეიწყალა ზაქარია ვარამის ძე, და უბოძა გაგი ქურდვაქრითა განძამდის მრავლითა საკუთარითა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა“²⁶¹. ამ ერთეულის შესახებ ბასილი ეზოსმოდგარი წერს, რომ „პირველ ქუეშოთი სანაპირომ გაგი იყო“²⁶².

ზემომოტანილი ცნობებით, გაგის სანაპირო საერისთავოში, — ერთეულში, რომელიც ქურდვაქრიდან განძამდე გაზიდულა აღმოსავლეთით, მრავალი ქალაქი, ციხე და სოფელი იგულისხმება. გაგის სანაპირო ერთეულის გზარდა 1195 წ. შემდეგ უნდა მომხდარიყო შამქორის ომის მერე²⁶³. მართლაც, ამ ომის აღწერისას, თამარის ისტორიკოსი ამბობს, რომ საბრძოლველად წასულმა ქართველმა მოღვაწეებმა „დაიბანაკეს წყალსა ზედა ელექციასა (ეკლეციასა დ. ბ.) და მუნით აყრილნი ზოოდეს (var. მოვიდეს ძაგამს) სიახლესა შანქორისასა“²⁶⁴. ამონაწერიდან ჩანს, რომ შამქორის ბრძოლამდე საქართველოს ო საზღვარი ისევ ეკლესიის წყალი იყო და მხოლოდ შემდგომში შეიძლებოდა გაგის სანაპირო საერისთავოში შესულიყო ძაგამისა და შამქორის ხეები.

„გაგით განძამდის“ ერთეულს ასახელებს ბასილი ეზოსმოდგარი²⁶⁵ და, ჩანს, ისიც XII ს. დასასრულს ვარაუდობს მის არსებობას.

1220 წ. მონგოლთა პირველი შემოსევის ამბავს რომ მოგვითხრობს, ეამთა-ალმწერელი აღნიშნავს, რომ ისინი განძიდან „მოიწივნეს საზღვართა საქართველოსათა, იწყეს დარბევად ქუეყანა გაგისა“. ქართველთა ლაშქარი გაემართა „თათართა კერძ, გაგის ბოლოს მდგომთა“, რომლებიც დაბანაკებულნი ყოფილან „წყალსა ზედა ბერდუქსა და აწ საგიმად წოდებულსა“²⁶⁶. გაზოდის, რომ XIII

²⁵⁹ ისტ. აზმ. ქ. ც., II, გვ. 11, ივ. ქავახიშვილი, ქეი, II, გვ. 234—235.

²⁶⁰ შდრ. დ. მუსხელიშვილი. აღწყალო... სიგე, I, გვ. 133—134.

²⁶¹ ისტ. აზმ. ქ. ც., II, გვ. 54.

²⁶² ქ. ც. II, გვ. 129.

²⁶³ ივ. ქავახიშვილი, ქეი, II, გვ. 268—270.

²⁶⁴ ქ. ც. II, გვ. 68.

²⁶⁵ იქვე, გვ. 144.

²⁶⁶ იქვე, გვ. 164.

ს. 20-იან წლებშიც „გაგის ქვეყანა“, „გაგის ბოლო“ საქართველოს საზღვართან იწყებოდა, რომელიც საგიმის, ანუ ძეგამის წყალზე ყოფილა.

1225 წ. ქაზთალწერის სიტყვით, ჭალაღდინმა ააოხრა „გაგა ვიღრე განამდე, შანქორი. უწინარეს ამისა ვარამ გაგელსა... აქ უნდა შანქორი და მიმდგომნი მისნი ქუეყანანი“²⁶⁷.

აქედან გამოვძინარე, XIII ს. გაგის ქვეყანა „ვიღრე განამდე“ ყოფილა. აქ და წინა შენთხევევშიაც ეს „განამდე“, განძს ქვეყანას რომ გულისხმობს და არა პუნქტს, ჩანს ბოლო ცნობიდან, რის მიხედვითაც შამქორი ვარამ გაგელს ჰქონია; შამქორის შემდეგ O-სკენ უკვე განმა იწყებოდა²⁶⁸. აქ ისიც ჩანს, რომ გაგის ქვეყანა, ავტორის აზრით, შამქორს მოიცავდა „უწინარეს ამისა“, ე. ი. XIII ს. 20-იან წლებამდე, ხოლო 1220 წლისათვის მისი O საზღვარი ძეგამზე გადიოდა.

ამ ერთეულის N საზღვარი მტკვარი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ სადამდე ვრცელდებოდა იგი S-ით, წყაროებში ამის შესახებ გარკვევით არაფერია თქმული.

აქ შეიძლება დაგვეხმაროს ისტორიკოსთა ცნობები გაგელთა სამფლობელოში არსებული ციხეების შესახებ. კირაკოს განძაკელის ცნობით, თამარის მეფობაში ზაქარიასა და მის ძმას სარგისს სპარსელებისთვის წაურთმევით მრავალი გავარი და ციხე: გარდმანი, ქარპერძი, ერგევანქი, ტაუშში, კაწარეთი, ტერუნაკანი, გაგი, შამქორი, რომლებიც შემდეგ უკვე მის ძეს ვაჰრამს აუღია. სხვა ადგილას იგივე ისტორიკოსი ვარამ გაგელის სამთავროში ჩამოთვლილ ციხეებს უმატებს კიდევ მანწაბერდსა და ნორბერდს²⁶⁹. ვარდანი ვარამ გაგელის სამფლობელო—გაგის ქვეყანაში ასახელებს ციხეებს, რომლებიც მონღოლებს მისთვის უკან დაუბრუნებიათ: ტაუშში, კაწარეთი, ტერუნაკანი, ერგევანქად წოდებული, მანწაბერდი, ნორბერდი, ჭავაზინი და გაგი²⁷⁰.

ვარამ გაგელის სამფლობელოს იხსენიებს ჭალაღდინის ისტორიკოსი ან-ნასაიცი. იგი წერს, რომ განჯის ოლქებს დიდი ზიანი მიაყენა ვარამის მრავალგზისმა თავდასხმამ. ამიტომ სულტანი დიდი ჯარით შეესია ვარამის სამმართველო ქვეყანას, მოსახლეობა გაძარცვეს და მთის მწვერვალებიდან გადაყარეს. შაქანისა და ალიაბადის ციხეთა აღების მერე, სულტანს ალყა შემოურტყამს გაგისა და ჭავაზინისათვის, რომელიც სამ თვეს გაგრძელდებულა. შემდეგ გამოსასყიდის ფასად მას ეს ალყა მოუხსნია და ხლათზე სალაშქროდ წასულა²⁷¹.

მოტანილი ცნობებიდან აშკარა ხდება, რომ გაგის სანაპირო საერისთავოს საზღვრები ხშირად იცვლებოდა და ეს ბუნებრივი იყო, რადგან უმეტესწილად მონაპირეთა პირად ინიციატივას ემყარებოდა მეზობელი ოლქების შემოერთება.

ჩამოთვლილ ციხეთა ლოკალიზებული უმეტესობა მტკვრის მარჯვენა შენაკადების ზემო წელამდე აღწევს (მაწნაბერდი განჯის SW მხარესაა, ჩოვდარის S-ით; შამქორი შამქორის წყლის ქვემო წელზე მყოფი ქალაქი

²⁶⁷ ქ. ც. II. გვ. 171—172.

²⁶⁸ შდრ. დ. მუსხელიშვილი. აღკაყალა... გვ. 135.

²⁶⁹ კირაკოს განძაკელი, გვ. 155, 229.

²⁷⁰ ვარდანი. გვ. 190.

²⁷¹ ვ. მ. Бунятов. Сведения Шихаб Ад Дина Ап-Насави о Грузии. ქართული წყაროთმცოდნეობა., III, თბ., 1971, გვ. 165.

იყო; გარდმანიც ასევე შამქორის წყლის ხეობაში მდებარეობდა; ტავე-
ში თაუზის წყლის შუა წელზე, მის მარჯვენა სანაპიროზე იყო, ტერუნაკა-
ნიკი — ამავე ხეობის ქვემო წელზე, სოფ. ოქსუზლუსთან); ამიტომ, უნდა ვი-
ფიქროთ, გაგელთა სამფლობელოები, ზოგიერთი გამონაკლისებით, S-სკენ მთის
ზონამდე აღწევდა: კირაკოს განძაყელი, მაგალითად, ვარამის ციხეთა გვერდით,
ჩარექსა და გეტაბაკს „სხვა მხარეებს“ უწოდებს, რომელთა
ასაღებად ცალკე ნოინი წასულა²⁷². ეს ციხეები კი, შამქორის ხეობის ზემო
წელზეა, ერთი — მდინარის მარცხენა ნაპირზე, მეორე — მის მარცხენა შენა-
კალზე.

ჩარექი დასახლებულია ზაქარია და ივანე მხარგრძელთა მიერ სხვადასხვა
დროს აღებული მხარეებსა და ციხეთა შორის, განძაკის, შამქორისა და გარდ-
მანის გვერდით²⁷³. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ ზემოხსენებული ციხეები ზოგ-
ჯერ გაგელთა მონათესავე მხარგრძელებსაც ეკუთრათ (და ასეთი რამ არც სხვა-
გან იყო გამორიცხული).

ქვემო ქართლის მეორე სანაპირო საერისთავო ლორე იყო. თურქთაგან მი-
სი ალების შემდეგ, იგი მალე გადაიქცა საქართველოს ამირსპასალარის საჯდომ
ციხე-ქალაქად, რაც „სომხითს სომეხთა მეფისა ადგილს“²⁷⁴ აგონებდა მაშინ-
დელ პოლიტიკურ მოღვაწეებს და აქედან გამომდინარე ამბიციებს ასაზრდო-
ვებდა.

ქართველი მემატიანის ცნობით, თამარ მეფემ „განაჩინა ამირსპასალარი
სარგის მჟარგრძელი, კაცი გუარიანი და აღზრდილი ლაშქრობათა შინა და ქა-
ბუკობათა, და უბოძა ლორე სათავადო და სამთავრო სომეხი-
თსა შინა, და წყალობა ყო ძისაჲ მისისა ზაქარიას დალოცვითა, და ითა-
ყუანა დარბაზის ყმად უმცროსი შვილი მისი ივანე“²⁷⁵. ეს ამბავი 1184—1186
წწ. შორის მომხდარა, მაგრამ სარგის მხარგრძელი 1187 წ. გარდაცვლილა და
ამირსპასალარად გამრეკელ თორელი დაუდგენიათ²⁷⁶.

აკად. ნ. ბერტენიშვილი აღნიშნავდა, რომ „ეს სამთავრო არა მემ-
კვიდრეობით საქონებელი ერთი ფეოდალური გვა-
რისა (ამის წინ ის ხომ ორბელს ჰქონდა, შემდეგ ყუბასარს), არამედ
წყალობის საგანი იყო, ე. ი. საერისთავოდ გასაცემ ქვეყნად იყო
ქცეული და, რაც კიდევ უფრო სინტერესოა, ეს საერისთავო ქვეყანა (ოდესმე
სამეფო, ახლა სათავადო-სამთავრო) ამ ირჩისპასალარის სავაზირო
საქონებელი გამხდარიყო“²⁷⁷.

1190—91 წწ., გამრეკელ თორელის გარდაცვალების შემდეგ, „უბოძეს
ამირსპასალარობა ზაქარიას მხარგრძელსა, ძესა სარგის
ამირსპასალარისასა, მჯდომსა სომეხთა მეფისა ადგილსა,
პატრონსა ლორისასა“. ამავე დროს, მის ძმას, სარგისის ძე ივანეს
უბოძეს „მსახურთუხუცესობა, კელი შინაური და საპატიო, და

²⁷² კირაკოს განძაყელი, გვ. 229.

²⁷³ სტეფანოს ორბელიანი, გვ. 391—392; ვარდანი, გვ. 181.

²⁷⁴ ისტ. აზმ. ქ. ც. II, გვ. 31.

²⁷⁵ იქვე, გვ. 33.

²⁷⁶ ივ. ჯაქეხიშვილი. ქეი. II, გვ. 253, 258.

²⁷⁷ ნ. ბერძენიშვილი. სის. VIII, გვ. 195.

კაენი და კაიწონი გელაქუნით და სხეთა მრავლითა სახარაჯოთა ქალაქითა და ციხითა“²⁷⁸.

როგორც ვხედავთ, ძმები მხარგრძელების სამფლობელო გაცილებით მეტი იყო, ვიდრე აქამდე ჰქონდა ამირსპასალარს. ამ დროისათვის „გაგი ქურდვაქრითა განძადის“ მათსავე მოგვარეს — ზაქარია ვარამის ძეს ეკირა (იხ. წინ). აქედან მოკიდებული, გაგისა და ლორეს სანაპირო საერისთავოები დიდი ხნით რჩება მხარგრძელთა საგვარეულოს ხელში. მაშინ შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციის წყალობით მათი სამფლობელოები სულ უფრო ფართოვდებოდა და თაობიდან თაობაში გადასული, ფაქტიურად, სამთავროებად ჩამოყალიბდა ქართველი მეფის ხელქვეით. ამიტომაც იყო, რომ მაშინ, როდესაც ქართველი მეფეები „სომეხთა მეფის“ წოდებასაც უმატებდნენ თავის ტიტულატურას, სარგის მხარგრძელი „სომეხთა და ქართველთა ამირსპასალარად“ იხსენიება თავის ეპიტაფიაში²⁷⁹.

მას შემდეგ, რაც მაჰმადიანთაგან განთავისუფლებული, უმეფოდ დარჩენილი სომეხეთის ქვეყნების დიდი ნაწილი საქართველოს მფარველობის ქვეშ შემოვიდა, მათი გამგებელი მხარგრძელები სომხური ეკლესიების წარწერებში „მეფეებადაც“ კი იხსენიებიან; სინამდვილეში ისინი ქართველ მეფეთა ზოხელენი იყვნენ, რომლებიც თანდათან საქართველოსადმი დაქვემდებარებულ მთავრებად იქცნენ²⁸⁰.

ლორეს სანაპირო საერისთავოს საზღვრებს წყაროები გარკვევით არ იძლევიან. ეს საზღვრებიც, ზემოაღნიშნულ მიზეზთა გამო, სულ ერთნაირი არ იქნებოდა. შედარებით მყარი უნდა ყოფილიყო N საზღვარი, რომელიც ქვემო ქართლის სამეფო საქონებელსა და გაველთა სამფლობელოებთან გადიოდა.

ბასილი ეზოსმოდგარი, თამარის დროს სანაპირო საერისთავოების ჩამოთვლისას, ზოგადად ამბობს: „პირველ ქუემოთი სანაპიროა გაგი იყო... ამ ოლმართ ძორაკერტი იყო და ტაშირი, სადაც ზაქარია და ივანე დაიწყეს პირველად ბრძოლა ლომურად ზემოთ, და ქუემოთ, და ყოველსა ადგოლსა. და ზემოთ ჭავახეთი... ზედათ არტანი... შავშეთით სპერით კერძო თანასკერტი იყო“²⁸¹.

ამ ცნობიდან ცხადი ხდება, რომ თავდაპირველად ლორეს აღმინისტრაციული ერთეული იყო ძორაკერტი (დებედის ზემო წელი) და ტაშირი, საიდანაც მხარგრძელებს დაუწყიათ სანაპიროს გაფართოება „ზემოთ და ქუემოთ“, ე. ი. SW და SO მიმართულებით მყოფ, მაჰმადიანთაგან დაპყრობილი სომხური ოლქების ხარჯზე.

ვარდანის ერთი ცნობის მიხედვით, მხარგრძელთა წინაპრები, ჩამომავლობით ქურთები, XI ს. გადმოსულან ძოროვერტის სომეხ ბაგრატუნებთან, რომლებსაც მათთვის სამეკიდროდ ხოჯორნი მიუციათ²⁸². ხოჯორნი ამ დროს წოფის ხეობის ცენტრი იყო, რაც თავისთავად გულისხმობდა მხარგრძელთა მიერ მთელი ხეობის დაპატრონებასაც.

ლორის მეპატრონეებს ეს ძველი და მკვიდრი მამული, ჩანს, არც შემდეგ დაუკარგავთ, რასაც მოწმობს ჩვენი ექსპედიციის მიერ მიკვლეული სომხური

²⁷⁸ ისტ. აზმ. ქ. ც., II, გვ. 54, 55.

²⁷⁹ კოსტანეანცი, გვ. 36.

²⁸⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგო. ჩრდილო მხარეთა... გვ. 37—39.

²⁸¹ ქ. ც. II, გვ. 129—130.

²⁸² ვარდანი, გვ. 181.

წარწერები ხშირეკესა და ხოჯორანში, რომლებშიც შანშე ზაქარიას ძე მხარგრძელი იხსენიება და რომელიც XIII ს. I მეოთხედით უნდა დათარიღდეს²⁸³, აქედან გამომდინარე, ლორის საგამგეოს N საზღვარი ხოჯორანის ხევზე უნდა დაიდოს დმანისი და ბოლნისი რომ სამეფო იყო. ეს კარგად ჩანს ქართულ წყაროებში²⁸⁴; გაურკვეველია რა ვითარებაა შულავრის ხევში; აქ ამ დროს ორი მონასტერი არსებობს: წერაქვისა, ქართული — ხეობის შუა წელზე და ხორაკერტისა, სომხური — ზემო წელზე. ხორაკერტის წარწერა 1252 წ. დავითის მეფობაშია გაკეთებული, ამასასპის არქი-ეპისკოპოსობისას (ახბატისა); აქვე „ქვეყნისმპყრობელისა და მხედართმთავრის“ სახელი აღარ იკითხება²⁸⁵. შესაძლოა აქაც შანშე მხარგრძელი იხსენიებოდა და მაშინ შულავრისწყლის ზემო წელის ლორის საგამგეოში ვარაუდს მეტი საფუძველი ექნებოდა.

აბოცი ამავე სანაპიროში უნდა ყოფილიყო გაერთიანებული, რასაც აღასტურებს 1210 წ. ერთი წარწერა ახბატში; იქ ზაქარია ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი იხსენიებს ახბატისათვის შეწირულ მამულებს აშოცქში²⁸⁶.

აბოცის შემდეგ, W-სკენ იყო პალაკიო, მაგრამ იგი, ჩანს, ჭავჭავთის სანაპიროში იყო შესული, რადგან 1186 წ. იქ შესულ თურქებს გამრეკელ კახას ძე თორელი ამარცხებს²⁸⁷, რომელიც მაშინ ჭავჭავთის გამგებელი იყო²⁸⁸.

კირაკოს განმაცელი მხარგრძელებზე წერს, რომ ისინი იყვნენ მამაცი და ძლიერი მფლობელები, რომლებიც ქართველთა დედოფლის უდიდესი პატივით სარგებლობდნენ. ზაქარია იყო მხედართმთავარი ქართველთა და სომეხთა ჯარებისა, რომლებიც საქართველოს მეფეს ემორჩილებოდნენ, ივანე კი იყო ათაბაგი. მათ დაიპყრეს ბევრი სომხური ოლქი — გავარები გელაქუნის ზღვის ირგვლივ, მუსულმანებს რომ ეკირათ მანამდე: არტაშირი, აირარატი, დვინი, ანბერდი, ანი, ყარსი, ვაიოცოპრი, სივნიელთა ქვეყანა და მის ახლომდებარე ციხეები, და გავარები; მოხარკედ გაიხადეს კარნუქალაქის სულთანნი, დაარბიეს სპარსეთისა და ატრაპატანის მრავალი გავარი, გააფართოვეს თავისი საზღვრები ყველა მიმართულებით²⁸⁹.

ვარდანი უფრო კონკრეტულად ასახელებს მხარგრძელთა მიერ ციხეებისა და ქალაქების აღების თარიღებს. მისი სიტყვით, ზაქარიამ და ივანემ მოკლე დროში წაართვეს მამულადანებს მრავალი ციხე და გავარი: 1196 წ. — ანბერდი, 1199 წ. — ანი, 1201 წ. — ბიჭნი, 1203 წ. — დვინი, 1206 წ. — ყარსი, შემდეგ გეტაბაკი და ჩარექი²⁹⁰.

ამ ცნობებს აღასტურებს და ავსებს სტეფანოს ორბელიანი; ისტორიკოსის გადმოცემით, ქართველთა ამირსპასალარმა ზაქარიამ და მისმა ძმამ — სომეხთა და ქართველთა ათაბაგმა ივანემ, სპარსელებს წაართვეს სომეხთა ქვეყნები

²⁸³ დ. ბუხელიშვილი. ქვემო ქართლის... სიგე, I, გვ. 59—60.

²⁸⁴ დ. ბუხელიშვილი. დმანისი. კრებ. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 331; დ. ბერძენიშვილი. ბოლნისის... სიგე, II, გვ. 39.

²⁸⁵ კოსტანეანტი. გვ. 97.

²⁸⁶ იქვე, გვ. 50—51.

²⁸⁷ ისტ. აზმ. ქ. ც., II, გვ. 38.

²⁸⁸ დ. ბერძენიშვილი. ჭავჭავთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები. სიგე, V, თბ., 1975, გვ. 115.

²⁸⁹ კირაკოს განმაცელი. გვ. 155.

²⁹⁰ ვარდანი. გვ. 181.

არანიდან ბასიანამდე და ბარკუშატიდან მენკერტამდე; აიღეს კარი, ვალარშა-კერტი, კალზევანი, სურბმარი, ანა, ანბერდი, ბიჭნი, გარნისი, დედაქალაქი დვინი, გარდმანი, განძაკი, ჩარეკი, ჰერთი, შამქორი, შაქი, ბარდავი, ჩარაბერდი, სივნიეთი, ოროტანი, ბოროტანი, ბლენი, ბარკუშატი; ეს დაპყრობანი სხვადა-სხვა დროს მოხდა²⁹¹.

ყველა მონაცემის გათვალისწინებით გამოდის, რომ მხარგრძელთა სანაპირო ლორე-ძორაკერტი თანდათან გადაზრდილა დიდ სამთავროშო, რომლის ოსაზღვარი შამქორსა და სივნიეთზე იყო, მხარეს ხლათის სასულთნომდე აღწევდა, ხოლო W მხარეს კარნუქალაქამდე.

„მხარგრძელთა ქვეყანაში“ აქვს დასახლებული ეპითალმწერელს დვინი, ანისი, ამბერდი, გარნისი, ბიჭნისი ჯალალ აღ-დინთან ბრძოლების აღწერისას 1225 წ. „მოიწიენეს აღარბაღანსა კაცი ვითარ ას ორმოცი ათასი და მოიწივნეს ქუეყანად მკარგრძელთა, რამეთუ ივანე ათაბაგსა ეპყრა დვინი, და ანისი მიეცა ძმისწულისა მიისა შანშესა და, მანდატურთ-უხუცესსათჳს...

ხოლო მოიწიენეს დვინსა და ამობერდს. და დაებანაკა ხუარაზმელთა სოფელსა, რომელსა ჰქვან გარნისი“. ბრძოლაში ქართველთა დამარცხების შემდეგ, „ივანე ათაბაგი უკუნ იქცა ბიჭნისად, და სულტანი მიიქცა აღარბაღანსად და ნახქეუანს. და მიერ აღაოკრებდეს საქართელოსა“²⁹². აქედან ჩანს, რომ მხარგრძელთა ქვეყნის საზღვრად აღარბაღანია და ნახქეუანი, ხოლო მხარგრძელთა ქვეყანა, ავტორის აზრით, საქართველოა (ცხადია, პოლიტიკურად).

მონგოლთა მიერ აღებული მხარეების შესახებ რომ გვიამბობს, კირაკოს განძაკელი შანშე მანდატურთუხუცესის საპატრონო ქვეყანაში ასახელებს ლორეს და მისი გავარის ციხეებს, ანისს, სურბ-მარის თავისი ოლქით, შანშესა და ავაგის (ივანე ათაბაგის ძე) მიერ მაჰმადიანებისთვის წართმეულს; ავაგის სამფლობელოებიდან კი იხსენიებს კაენის მიუვალ ციხეს და გელაქუნის ოლქს, რომელსაც ავაგი თავის ქვეყნად მიიჩნევდა ჩარბაღან ნოინთან საუბარში²⁹³.

რუსუდანის გარდაცვალების (1245 წ.) შემდეგ, საქართველო დროებით უმეფოდ დარჩა და მონგოლებმა იგი, მართვა-გამგეობის თავისი წესის მიხედვით, ღუმენებად დაყვეს. მაშინ მათ შანშე მხარგრძელს „ქელთ უღვეს მამული მისი და ავაგისი; ვარამ გაგელსა ქელთ უღვეს ყოველი სომხითი, გრიგოლ სურამელსა ქართლი და გამრეკელსა თორელსა... ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ-ქალაქამდე“²⁹⁴.

როგორც ვხედავთ, მხარგრძელთა ძველი საპატრონო ქვეყანა თითქმის ისეთივე დარჩენილა (ცვლილებები W და S საზღვარზე ჩანს), გაგელებს კი მთელი ქვემო ქართლი მიუღიათ სამმართველოდ; ავაგის ოლქს უმეფობის ხანაში ქვემო ქართლის სამეფოსა ქონებელი დამატებულია სამშვილდესთან ერთად, რა-

²⁹¹ სტეფანოს ორბელიანი. გვ. 191—192.

²⁹² ეპითალმწერელი. ქ. ც., II, გვ. 169, 171.

²⁹³ კირაკოს განძაკელი. 239—247.

²⁹⁴ ეპითალმწერელი. ქ. ც., II, გვ. 207—208.

საც მოწმობს „ყოველი სომხითი“ და ცხნარის ეკლესიის წარწერა (იხ. ზევით). მაგრამ გაგელთა ეს „პატრონობა“ არ ყოფილა ხანგრძლივი და, ჩანს, ვერამ გაგელის შემდგომ, საგვარეულო სახლის დამცრობასთან ერთად, თანდათან მოშლილა XIII ს. 50-იან წლებში²⁹⁵.

6. XIII ს. მოყოლებული ქვემო ქართლს, მთელ აღმოსავლეთ საქართველოსთან ერთად, ძნელბედობის ხანგრძლივი პერიოდის გადატანა უხდება მონგოლების, ლანგ-თეშურისა და სხვა მომთაბარე ტომების გამუდმებული შემოსევების გამო.

ეს განაპირა ქვეყანა, მტრის პირველ დარტყმებს რომ იღებდა, განსაკუთრებით ზიანდებოდა საომარი ოპერაციების დროს; მაგრამ მონგოლთა საუკუნოვანი ბატონობის დამყარების შემდეგაც არ ეწერა მას მოშენება. მაგისტრალური, საქარავნო გზების სისწორე, მდიდარი სასოფლო-სამეურნეო რაიონები, პირველხარისხოვანი საზამთრო და საზაფხულო საძოვრები, რომლებიც შვეი-დომიანობის დროს ადგილობრივი, დამჭდარი მეურნეობის აყვავებას აჩქარებდნენ, ახლა, მომთაბარეთა ბატონობის პირობებში, პირიქით — დამლუქველად მოქმედებდნენ. მონგოლთა მიერ გზებზე დაწესებული გადასახადები და მოვალეობანი (საიამე) გზისპირა მოსახლეობას ზედმეტად ავიწროვებდა, აჩანაგებდა და ისიც გარბოდა.

მომთაბარეთა პოლიტიკური ბატონობის დროს მორწყვაზე დამყარებული ბარული მიწათმოქმედება საზამთრო საძოვრებს უთმობდა ადგილს; ამავე მიზეზით, ქართული ფეოდალური მეურნეობა (ისედაც მცირე მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა) იდევენებოდა ქვემო ქართლის მთიანი ოლქებიდანაც, სადაც საზაფხულო საძოვრების ძირითადი მასივები იყო.

მიტოვებული, გათავებული მიწებისა და ქალაქების ხელიდან ხელში გადასვლა მრავალი ძირძველი საგვარეულოს დაცემისა, სხვათა წამოწევისა და მედროვეთა აღზევების პარალელურად ხდება; ძველი ადმინისტრაციული ერთეულები იშლებიან და სწრაფი ცვლის გამო ახლად ჩამოყალიბებას ეთრასწრებენ. ამ მხრივ დამახასიათებელია ორბელთა ხელახალი დაწინაურება სიენიეთის მხარეში და მათი მტრობაში გადაზრდილი მეტოქეობა ავაგის სახლთან²⁹⁶; სადუნ მანკაბერდელის მიერ თელავის, ბელაქნის, ღმანისის, კარის და სხვა „მრავალთა ქვეყანათა მოვერაგება“²⁹⁷; სტეფანოს ორბელიანის ცნობით კი, მონგოლთა ყაენმა დიმიტრი მეფეს მისცა სომეხთა ქვეყანა, ავაგის სახლი (აირარატი), შანშეს სახლი, გაგელნი და შვილები სადუნ ათაბაგისა; შემდეგ უკვე დიმიტრი მეფეს მიუცია ტარსაიჭ ორბელისათვის ათაბაგობა და თავისი სამფლობელო მისთვის მიუბარებია თბილისამდე, ანისამდე და კარამდე²⁹⁸.

ზემოაღნიშნულს გარდა, მცირერიცხოვანი წყაროების ჩვენებათა ფრაგმენტულობა არც ამის შემდეგ იძლევა საშუალებას ქვემო ქართლის აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულების წარმოსადგენად. ქამთაღმწერლისა-

²⁹⁵ დ. ბერძენიშვილი. წარწერები სოფ. ცხნარიდან. „ქელის შეგობარი“, 43—44, თბ., 1976, 1977. გვ. 17.

²⁹⁶ სტეფანოს ორბელიანი. გვ. 405, 412, 418; დ. ბერძენიშვილი. ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამეფო ბრძოლიდან XIII ს. საქართველოში. სსს, III, თბ., 1966.

²⁹⁷ ქამთაღმწერელი, გვ. 272—273.

²⁹⁸ სტეფანოს ორბელიანი. გვ. 426.

გან ვიცით, მაგალითად, რომ 1295 წ. დმანისი დავით VI-მ ისევ სამეფოდ დაიბრუნა, ხოლო ვახტანგ III-მ „დაიპყრა ტფილისი და ყოველ სომხითი, დმანისი და სამშვილდე“²⁹⁹, ე. ი. მთელი ქვემო ქართლი. მაგრამ არ ჩანს გარკვევით რისი მეპატრონენი არიან ივანეს ძე „შანშე მკარგრძელი და ზაქარია, ავაგის ასულის ხუშაგის ნაშობი“, რომლებიც მონგოლებს ვახტანგ III-ის შემდეგ გამეფებული გიორგისათვის გამოუყოლებით საქართველოში 1314 წ.³⁰⁰

შანშე ანისის 1310 და 1320 წწ. წარწერებში უნდა იხსენიებოდეს, სადაც მას ათაბაგის წოდება ამკობს; მისი ცოლი კი, შამშადინ საპიბ დივანის ასული, ზემოხსენებული ზაქარიას და გამოდის³⁰¹, რომელიც „ანისს ჩვენს მამულს“ უწოდებს. „ზაქარია შვილიშვილი ავაგისი“ გვხვდება ძაგავანქის 1325 წ. წარწერაში. აქ იგი პატრონთაგან მარტოა დასახელებული და არც რაიმე სამოხელეო პატივით იხსენიება, მხოლოდ მისი მფლობელობაა აღნიშნული³⁰².

გამოდის, რომ ანისი შანშე მხარგრძელის საპატრონო ყოფილა XIV ს. პირველ ოცეულში და იგი „საქართველოს ვილაიეთში“ შედიოდა ძველებურად, როგორც ამას ანისის მანუჩეს მიზგიეთის სპარსული წარწერა გვაძლავს³⁰³.

კიდევ უფრო მცირდება ცნობები შემდგომი ხანისათვის და არსაიდან ჩანს როგორ მართავდა ქვემო ქართლს, მაგალითად, გიორგი ბრწყინვალე მას შემდეგ, რაც „პერ-კახთა და სომხითის ერისთავნი, რომელნიც ჩინგიზთ მიუდგენ, კახეთს ცივზედ მოაწვივა და ამოსწყუტა, იბერნი და ამერნი გაიერთა, და დაიპყრა ნებისაგბრ ყოველი საქართველო“³⁰⁴.

თემურ ლენგის შემოსევების დასაწყისისათვის (1386 წ.) S საზღვარზე საქართველოს მხოლოდ ანისი შერჩა; კარი, გარნისი, ნახჭევანი უკვე მაჰმადიანებს ექრათ, მაგრამ ძველ ყმადნაფიც სამფლობელოებთან სამხედრო კავშირი ჯერ ისევ არსებობდა³⁰⁵. XIV ს. მიწურულს, მაგალითად, აღინიშნის ციხის მაჰმადიანი მფლობელების დასახმარებლად, გიორგი მეფემ ილაშქრა, თემურის ჯარი დაამარცხა და იქ თავისი მეციხოვნეები ჩააყენა³⁰⁶. სივნიეთის ფეოდალთა ეს სომარტე კი ნახჭევნის საზღვარზეა, მდ. ერწაყის ზემო წელზე, რომელიც ჯულფათან უერთდება არაქსს მარცხნიდან³⁰⁷; იგი, ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით, თბილისიდან 3—4 დღის სავალზე ყოფილა.

1400 წ. თემურის ისევ ულაშქრია საქართველოში. ამ შემოსევის დროს მას ქვემო ქართლი აუოხრებია და დაუპყრია მისი ციხეები, მათ შორის ლორეც; 1403 წ. კი, დიდი ბრძოლების შემდეგ, მტერს ბირთვისის ციხეც აუღია.

²⁹⁹ ქ. ც. II, გვ. 298, 310.

³⁰⁰ ემთაღმწერელი, ქ. ც. II, გვ. 306, 324.

³⁰¹ „ხუშაგვი იყო ცოლი საპიბ დივანისა ხოჯა შამშადინისა“, ქ. ც. II, გვ. 251.

³⁰² კოსტანეანცი. გვ. 156, 160, 161.

³⁰³ ივ. ჯაქაბიშვილი, ქეი. III, თბ., 1941, გვ. 155—156.

³⁰⁴ ქ. ც. II, გვ. 325.

³⁰⁵ ივ. ჯაქაბიშვილი, ქეი. III, 1941, გვ. 179—180.

³⁰⁶ ს. კაკაბაძე, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. საისტორიო მოამბე, II, თბ., 1925, გვ. 301, 307; ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება. ქ. ც., II, გვ. 334—335.

³⁰⁷ Бюллетень КИАИ, № 8, 1931, гв. 16.

თემურის ისტორიკოსთა თხზულებებიდან ჩანს, რომ იმდროინდელი საქართველოს სხვადასხვა ხევებს თავისი მებატონე-გამგებლები ჰყავს. ინსენიება „ხიმშიას ხეობა“, „ჩანიბეგ ქართველის ხეობა“, რომელსაც ქართული წყარო „ჩანოს მამულს“ უწოდებს, ჩანს ქსნის ერისთავი ვირშელი.

ასევე იქნებოდა ქვემო ქართლშიაც: ბირთვისის ციხეს (ცხადია, მთელი ალგეთით), ამ წყაროებით, ერთი მებატონე ჰყავს, რომელიც მეფისგან დამოუკიდებლად იცავს თავის საგამგეოს. „თორალ“-ად მოხსენიებული ეს პირი ბარათაშვილთა, ან თორელთა საგვარეულოს წარმომადგენლად მიაჩნიათ³⁰⁸. როგორც არ უნდა იყოს, ჩვენ არ ვიცით ალგეთს გარდა ქვემო ქართლის სხვა ნაწილებსაც თუ ფლობდა იგი.

ამ მხრივ საინტერესოა, რომ იბნ არაბშაჰი სხვათა მიერ ბირთვისად ხსენებულ ციხეს უწოდებს „მოლი ნახეს“³⁰⁹; ეს კი, ქციის ხრამში დღემდე შემორჩენილი შესანიშნავი ციხეა. ცხადია, ავტორი ასეთ სახელს ვერ მოიგონებდა, ჩანს, იგი მართლაც აულია თემურს იმავე შემოსევისას. იქნებ ეს ფაქტი ამ საციხისთავო ერთეულის „თორალის“ საგამგეოსაგან დამოუკიდებლობაზე მიგვანიშნებდეს; მაშინ ქციის ხრამი სხვა საგამგეო ერთეული აღმოჩნდებოდა.

თემურის გამანადგურებელი შემოსევების შედეგად, საქართველოს O და S საზღვარზე საბოლოოდ დაიკარგა ძველი ალბანური და სომხური ოლქები, რომლებიც ადრე ქართველთა გამგებლობას ექვემდებარებოდნენ. დამახასიათებელია, რომ თვით ლორეშიც კი, რომელიც ალექსანდრე მეფემ 1431 წ. საბოლოოდ შემოიმტკიცა, საექვო იყო, რომ ძველი მფლობელობის „ნიშანი ვისმელა დარჩომოდა და ანუ ჩამომაველობით პაპათა და მამათაგან... სმენით სმენოდა“³¹⁰.

1434-35 წლებში ბეშქენ ორბელიანს, სუმბატის ძეს, რომელსაც „დაპერილი ჰქონდა სივნიეთის ყველა მხარე და სივნიეთის გარშემო მდებარე ადგილი, რათაზე მეტი ქრისტიანეთა სახლი“ საქართველოსთვის შემოუერთებია. ამის სამაგიეროდ, ალექსანდრე მეფემ „პატივსაცა რა მას, უბოძა სიმაგრე ლორესი“.

სომეხი ისტორიკოსი თომა მეწოფელი, რომელიც ამ ამბებს აღწერს, ბეშქენს „ჩვენ მთავარს“ უწოდებს. გამოდის, რომ ბეშქენ ორბელიანი ყოფილა საქართველოსთან შემოერთებული სივნიეთის გამგებელი, რომელსაც ერთ ხანს ლორეც ეკუთვნოდა. 1438 წ. ბეშქენი ვილაც სომეხს მოუწამლავს და იგი გარდაცვილია. ვინ განაგებდა სივნიეთს მის მერე — არ ჩანს, თუმც მას დარჩენია ერთი ძმა, რომელიც აღზრდილი და განსწავლული ყოფილა საქართველოში. ავტორის სიტყვით, „იგი მხდალი აღმოჩნდა და არ ეძიებდა მამეულ გავარს“³¹¹. უნდა ვიფიქროთ, 1440 წ. ჭეპანშაჰის საქართველოში შემოსევის შემდეგ სივნიეთსაც ის დაიპყრობდა სხვა სომხურ თემებთან ერთად: ამას მოწმობს თომა მეწოფელის სიტყვები, ქართველებზე თქმული: „თვითონ დაიხსნეს რა თავი, თავიანთი შვილები ურჯულთა ხელში ჩააგდეს. ამიტომაც ჩვენ, რომლებიც ურჯულთა ხელში ყოველთვის ქართველები სიძლიერით ვიჭადლოდით, ამიერიდან სასოწარკვეთილი, უმეტესელო შევიქნებით“-ო³¹².

³⁰⁸ კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV—XV ს-ების მიჯნაზე, თბ., 1974, გვ. 124—126, 130—132, 166—169, 170—178.

³⁰⁹ კ. ტაბატაძე, იქვე, გვ. 166.

³¹⁰ ის. დოლიძე, ქსნ. II, გვ. 123.

³¹¹ თომა მეწოფელი. თარგმანი... ლ. მელიქსეთ-ბეგისა, თბ., 1937, გვ. 24—26.

³¹² იქვე, გვ. 29.

1462 წ. ირანის მბრძანებელი უზუნ-ჰასანი სამცხის ათაბაგისა და ქართ-
ველთა მეფის ბრძოლაში ჩაერია. მეფე დამარცხდა და მტერმა ლორე აიღო³¹³.
1474 წ. ლორეში ისევ უზუნ-ჰასანი მდგარა, რასაც ამბროზიო კონტარინი მოწ-
მობს: „ჩამოვედით თუ არა მთიდან მივედით უზუნ-ჰასანის საბრძო-
ნებელში, ანუ უკეთ ვთქვათ სომხეთში. საღამოს მივედით
ამ უზუნ-ჰასანის ციხესთან, რომელსაც ლორი ეწოდება... აქაურ ციხეში არიან
უზუნ-ჰასანისაგან დაყენებული თურქები“³¹⁴.

1478 წ., უზუნ-ჰასანის სიკვდილის შემდეგ დაავდეს თათართა ტფილისი
და სომხეთი, და დაიპყირა მეფემან ბაგრატ. ჩაუტდეს ბა-
რათიანნი, დაიფორიანეს ელი და დაეცეს მრავალი თათარი ყაენისაგან შეწყა-
ლებულნი“³¹⁵. ამ დროს უნდა დაებრუნებინათ ქართველებს ლორის ციხეც³¹⁶.

XV ს. ბოლოს საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაშლილი ქვეყანა
იყო. ქართლის სამეფოს ეკუთვნოდა ქვემო ქართლიც, სადაც ამ დროისათვის
ისევე, როგორც საქართველოს სხვა ნაწილებში, უკვე ჩამოყალიბებული, დიდი
ფეოდალური სენიორია არსებობდა სათავადო საბარათიანოს სახელით (იხ.
სქემა 5).

პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მთლიანობასთან ერთად, სათავადო, სა-
ქართველოს სხვადასხვა ნაწილებში, ტერიტორიულ-
ადმინისტრაციული ერთეულიც იყო. მას ჰქონდა
მეტნაკლებად ჩამოყალიბებული საზღვრები, ციხე-
ები, კოშკები, სასახლე-რეზიდენცია (ზოგჯერ რამო-
დენიმე) „სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლეს-
იითა“³¹⁷.

ბარათაშვილთა წარმომავლობას ქაჩიბაძეებისაგან ჯერ კიდევ ვახუშტი ბა-
ტონიშვილი აღნიშნავდა და მიუთითებდა, რომ ამ საგვარეულოს წარმომადგე-
ნელ „ბარათასაგან არიან ბარათიანნი, რომლისა მიერ
ეწოდა ადგილთა მათ საბარათიანოდ“.

ვახუშტის დროს, ბარათაშვილებს ემყრათ „ტფილისის სამკრით, ვიღრე
ლორე-ფანავრამდე, თვნიერ მეფისა სახსოთა და შეწირულობათა ეკლესიათა-
თა“³¹⁸, მაგრამ ასე არ იქნებოდა თავიდან.

ბარათაშვილთა საგვარეულო გადმოცემა, რომელიც გვიან შექმნილი ჩანს,
მოგვითხრობს, რომ მათ წინაპარს, ვინმე ბირიან აბაშს მეფისაგან მამულად მი-
უღია ვერის მდინარე, ბედენის მდინარე, არჯენის მდინარე, ფარავნის ბორც-
ვის მდინარე, ლელვარის მდინარე მტკვრამდე. ყველა ესენი მას მიუღია „თა-
ვისის ხევის თავითა“. თვითონ ბირიან აბაშს დასახლებულა ორ-
ბეთსა და გშირთკვდილს: „გააკეთა ბირიან ციხე
ორბეთისა და ციხე აწეულისა, ციხე ფარცხანისა,
ეყენა რამდენიმე მცველნი ციხისანი... ჰყენდა შვიდი ქვეის თავი, სხვანი მრავალნი
ერნი“. გადმოცემის მიხედვით, ამ საგვარეულოს ჯერ აბაშის შვილებს
უწოდებდნენ, შემდეგ ქართველ ქაჩიბაძეს, შემდეგ ბარათიანთ. „ამ ბარათა-

³¹³ ივ. ჭავჭავაძის შრომა. ქ. თბ., 1967, გვ. 84.

³¹⁴ „მოამბე“, 1894, № XI, გვ. 55.

³¹⁵ ბერი ეგნატაშვილი, ქ. თბ., 1967, გვ. 342.

³¹⁶ ივ. ჭავჭავაძის შრომა, ქ. თბ., 1967, გვ. 123.

³¹⁷ ქრ. შარაშიძე. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები. თბ., 1961, გვ. 33.

³¹⁸ აღწერა... ქ. თბ., 1967, გვ. 24.

შვილობაში ენახებენით ენაგეთს... იოანეს უკან (ნისი შვილები — დ ბ.) გაიყარნენ ენაგეთიდან. აბაში სამშვილდეს დარჩა, გუგუნა ალგეთზე, უმცროსი დავით გარეჯას³¹⁹.

რაც არ უნდა ზღაპრული იყოს ბირიან აბაშის პიროვნება, ან მისი ქართლში მოსვლის თარიღი (768 წ.), უეჭველია ბარათაშვილების ქაჩიბაძეთაგან წარმომავლობა. ასევე ნიშანდობლივი უნდა იყოს ბირიანის დასახლება ორბელსა და გმირთკვეთილს. ეს უკანასკნელი კი ჩხიკეთის მახლობლადაა, „დიდროვანთა ლოდითა შენი, რომელი კაცთაგან არა შესაძლებელი არს მისი ქმნა, რომელი ავლია ზღუდელ... ძველად იწოდა გმირთაყვეთი, და იყო ციხე“³²⁰. მაშასადამე, ბარათაშვილთა უძველესი წინაპრის პირველსა ცხოვრისი ალგეთის ხევი გამოდის.

შემდეგ, ისევე როგორც ამას ქართლისიანნი შერებოდნენ, ლეონტის სქემის მიხედვით, ბირიანს „გაუყვებია“ (დაარსება — აღშენება არ იგულისხმება) ციხეები ორბელისა, ფარცხისისა და აწეულისა (ე. ი. აზეულ — კოჭრის ციხე), რაც კვლავ ალგეთის ხეობას უღლის მობს.

მას მერე, რაც „გარდაიცვალა დრო და ქამი“. ქაჩიბაძეყოფილი ბარათაშვილები ენაგეთს სახლობენ, ისევე ალგეთზე³²¹. აქ დამკვიდრებული, ჭერ გაუყრელი ძირითადი შტო, რა თქმა უნდა, აღრიდანვე ფეოდალებდა თავის სამფლობელოს — იქნდა მამულებს მეზობელ ხევებში, რის შედეგადაც, გაყრისას „აბაში სამშვილდეს დარჩა, გუგუნა ალგეთზე, უმცროსი დავით გარეჯას“. უნდა ვიფიქროთ, ეს უკანასკნელი დმანისხევის დავით-საგარეჯოა, მაშაგრის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. კიანეთის SO მხარეს, ტყიან მთაზე არსებული სამონასტრო კომპლექსი. ნანგრევებში ჩაღწეული წარწერიდან, რომელიც XVIII ს. დასაწყისის განმარტებელს ეკუთვნის, ჩანს, რომ მაშინ ეს „მონასტერი უქმი“ ყოფილა.

ამრიგად, გადმოცემის ეს ნაწილი ბარათაშვილთა განაყარ შტოთა მიერ დაუფლებულ ხეობებს გვიჩვენებს: ალგეთს, ქეიის ხრამს, დმანისხეს — ახალი საგვარეულოების ძირითად სამფლობელო ერთეულებს.

ბარათაშვილებსა თუ მათ განაყარებს ეკუთვნოდნენ ცალკეული სოფლები ქვემო ქართლის სხვა ნაწილებშიაც: სომხთის, ტაშირში, თრიალეთ-ზურტაქეტსა და ვერის ხეობაში. სწორედ ამის ანარეკლია გადმოცემაში დასახელებული მთები და მათი მდინარეები, რომლებიც, თითქოს, ბირიან აბაშს მეფისგან მიუღია აღრიდანვე.

გადმოცემის შემოწმება-დაზუსტება ისტორიული საბუთებით ხერხდება. კერძოდ, დასტურდება ბარათა ქაჩიბაძის არსებობა XV ს. I მესამედში, რომელსაც უნდა მიეცა დასაბამი ბარათაშვილთა გვარისათვის. იგი „დიდ ბარათად“ იხსენიება, და „ეს „სიდიდე“, თვით საგვარეულოს წევრთა შეგნებაში, საფიქრებელია, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო იმ განსაკუთრებულ დამსახურებასთან, რომელიც ბარათას მიუძღოდა საბარათიანო სენიორიის შექმნის

³¹⁹ Е. Т а к а й ш в и л и. Еще один из источников истории Грузии царевича Вахушта, ЗВОРАО, 1893, т. VIII, вып. I—2, стр. 114.

³²⁰ აღწერა... გვ. 47.

³²¹ „ხოლო ალგეთს მსახლობის ბარათაშვილთაგან ეწოდებოდა. ამ ადგილთა საბარათიანო აწინდელსა ქამსა“... აღწერა... გვ. 48.

საქმეში. რომ ეს სენიორია არსებითად სწორედ XV ს. ყალიბდება, ამას საუკეთესოდ მოწმობს თვით ფაქტი ახალი საგვარეულო სახელის ჩამოყალიბებისა³²².

ისტორიული წყაროებისა და საბუთების მიხედვით, XV ს. ბარათაშვილებს მამულები აქვთ ალგეთის, ქციისა და მაშავრის ხეობაში³²³. ამ სათავადოს მაშინდელი ცენტრი სამშვილდეში უნდა ყოფილიყო, რის გამოც ისინი თავს „სამშვილდის მებატონეებად“ თვლიდნენ³²⁴.

XV ს. 70-იან წლებში ქართლის სამეფო სადროშოებად დაიყო³²⁵. ეს სამხედრო და სამოქალაქო ადმინისტრაციული ერთეულები ძველი ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციების გათვალისწინებით შეიქმნა. ქვემო ქართლი მეწინავე სადროშოს შეადგენდა, რომლის სამი მხარე (W, S, O) სახელმწიფოებრივ საზღვარს ფთხევოდა. N-დან კი, მას მეოთხე, ანუ მეფის სასპასკეტო ესაზღვრებოდა. NO მხრიდან საზღვარი მტკვარს მიყვებოდა ალმა, შემდეგ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე შინდისის, წვეცის და წყნეთის გორებს მიყვებოდა, ახალდაბასთან კვეთდა ვერის ხეცს და სხალდიდის მთებით დიდგორს მოადგებოდა, მერე თრიალეთის ქედს მიყვებოდა თორისა და ბაკურიანის მთებამდე³²⁶.

მეწინავე სადროშოს სათავეში სარდალი ედგა—ომის დროს თავისი დროშის ქვეშ გაერთიანებული ჯარის მეთაური, სახელმწიფო გადასახადების აკრეფაზე პასუხისმგებელი. სარდლებად ქვემო ქართლში ბარათაშვილები, შემდეგ ყაფლანიშვილები იყვნენ.

XVI ს. ბარათაშვილთა საგვარეულო რამოდენიმეჯერ გაიყარა სხვადასხვა შტოდ. ამდროინდელ საბუთებში მათი კუთვნილი სოფლების უმეტესობა, ალგეთ-ქცია-მაშავრის გარდა, იხსენიება ტაშირში, ზურტაყეტ-თრიალეთსა და ვერის ხეობაშიც. მათი სასახლეები ყოფილა ენაგეთსა და ტბისში (ალგეთის ხევი), ბეთანასა (ვერის ხევი) და მანაკერტში (მაშავრის ხეობა); მთავარი მონასტრები და სამარხავები — დმანისში, ფიტარეთს (ქციის ხრამი), გულარეხში (ალგეთის ხევი)³²⁷.

XVI ს. 30-იან წლებში საფუძველი ჩაეყარა ორბელიშვილ-ყაფლანიშვილთა სათავადოს, რომელიც იოთამ და ორბელ ბარათაშვილთა გაყრით დაიწყო. ორბელის ამდროინდელი მამულები ქციის ხრამში, დმანისხევს, ტაშირსა და ლოქის მთაში ყოფილა³²⁸. „დიდი ორბელის“ ამ სათავადოს საორბელო ერქვა მთელი საუკუნის მანძილზე.

XVII ს. 20-იან წლებში ყაფლან ორბელიშვილი თითქმის განადგურებული სათავადოს თავიდან „აშენებას“ იწყებს. 40 წლის განმავლობაში მას 61 სოფელი დაუსახლება და თავისი მემკვიდრეებისათვის 80-მდე სოფლის მომცველი, ყველაზე ძლიერი ერთეული დაუტოვებია ქვემო ქართლში. ამის გამო, მისი

³²² ს. ქ ა ნ ა შ ი ა. ბარათაშვილთა გენეალოგიისათვის. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 470.

³²³ გ. ქ ა მ ბ რ ი ა. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ., 1955, გვ. 9, 12.

³²⁴ ს. ქ ა ქ ა ბ ა ძ ე. ისტორიული საბუთები. წიგნი III. თბ., 1913, გვ. 38.

³²⁵ ა. კ ლ ი მ ი ა შ ვ ი ლ ი. მასალები XV—XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სადროშოების ისტორიისათვის. კრებ. „XIV—XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი“, თბ., 1964, გვ. 122—123.

³²⁶ აღწერა... გვ. 50, 51—52. მისივე, რუკა: „ქართლი მტკვარსა სამხრით...“

³²⁷ ის. დ ლ ი ძ ე. ქსლ. IV. თბ. 1972, გვ. 9—35.

³²⁸ იქვე, გვ. 14—32, 104—105.

შთამომავლები მას „დიდ ყაფლანად“ იხსენიებდნენ და ამიერიდან ეს სახლი ყაფლანიშვილის გვარს ატარებდა, თუმცა ზოგჯერ ორბელიშვილებადაც იწოდებოდნენ (XIX ს. — ორბელიანებად). ყაფლანის ერთი შვილი მეწინავე სადროშოს სარდალიც იყო, რაც შემდეგ ამ სახლის მემკვიდრეობით თანამდებობად იქცა³²⁹.

სათავადო საყაფლანიშვილო (საორბელო) მოიცავდა ქციის ხრამს, მაშავერის ხეობას, ზურტაკეტსა და ტაშირს, თუმცა ცალკეული მამულები მათ ჰქონდათ სომხთსა და ალგეთ-შიაც. O-დან მას ესაზღვრებოდა სომხთი და „თათრის ელები“, N-დან — ალგეთი და ბედენის მთა, W-დან ჭავახეთი და ყაიყული, S-დან ლორესი და ბამბაკ-ბერდუჯის სახანოები³³⁰.

საყაფლანიშვილოს ცენტრი — რეზიდენცია სოფ. ტანძიას იყო. აქ ჰქონდათ მათ სასახლე, კარის ეკლესია, კოშკი და გალავანი. ეს არჩევანიც არ იყო შემთხვევითი: აქ არის შესანიშნავი ბუნებრივ-კლიმატური პირობები, გარდა ამისა, ტანძილა ქციის ხრამისა და დმანისხევის საზღვარზე მდებარეობს, დმანის-ქვეშიდან სამშვილდეს მიმავალი გზის სიახლოვეს (სწორედ აქ, „ქვეშის ქალაში“ შეაყრობინა ბაგრატ IV-მ სამშვილდეში მიმავალი სომეხთა მეფე კვირიკე—იხ. წინ).

ყაფლანიშვილთა სასაფლაო-მონასტრები ფიჭრეთი და დმანისის ღვთისმშობელი იყო; XVIII ს. მეორე ნახევრიდან კი თბილისის სიონში იმარხებოდნენ³³¹; მათი საგვარეულო ციხეები იყო დმანისი, ქვეში და ხულუტი (ქციის-ბრანში), რომელიც XVIII ს. პირველ მესამედში ყაფლან ორბელიშვილს ციხედარბაზად აუშენებია³³².

საყაფლანიშვილოს ტერიტორიაზე, XVII ს. შუა წლებში ჩამოყალიბდა ბარათაშვილებისგან გამოყოფილი ცალკე სათავადო — საზურაბიშვილო. მას საფუძველი ეყრება მეწინავე სადროშოს სარდლის ზურაბ ბარათაშვილის მოღვაწეობით. საზურაბიშვილოს ძირითადი მამულები კაზრეთისა და ბალიჭის ხევეში იყო, თუმცა მათ ჰქონდათ სოფლები ქციასა და ლორეშიც (ახპატი, ვარდაპეტის სოფელი, ბერდიკი)³³³.

ახპატის მონასტრის მატანის ნაწყვეტის ცნობით, ზურაბ სარდალს შაჰ-აბასის ფირმანით მიუღია ახპატის სამონასტრო სამფლობელო. 1693 წ., ერთი ქართული საბუთის მიხედვით, იგი ისევ რევაზ-ბეგ ზურაბიშვილს ჰქონია, ხოლო XVIII ს. ბოლოს ახპატი ზაალ-ბეგ ბარათაშვილს ეკირა, რომელიც მისი სიმკაცრით აღშფოთებულ გლეხებს მოუკლავთ³³⁴.

კაზრეთის ხევეში იყო მათი სასახლე და კარის ეკლესია, მონასტრები სათხისა და სამებისა, რომელთა ნანგრევები დღემდეა შემორჩენილი. ეს მონასტრები სწორედ ზურაბიშვილთა მეორედ აღშენების კვალს ატარებს, რაც წარწერებით დასტურდება.

³²⁹ გ. ქამბუღია. ქართული ფეოდალური... გვ. 78—80.

³³⁰ იქვე, გვ. 82—83.

³³¹ გ. ქამბუღია. ქართული ფეოდალური... გვ. 82.

³³² პ. ზაქარაია. სამშობლოს გუშაგები. თბ., 1965, გვ. 131—133.

³³³ გ. ქამბუღია. ქართული ფეოდალური... გვ. 58—63.

³³⁴ С. Тер-Аветисян. Крестьянский самосуд над помещиками Бараташвили... Биолетень КИАН 1930, № 6, გვ. 16; ის. დოლოძე. ქ. ს. IV. გვ. 164.

იმავე საყაფლანიშვილოში იყო ცალკე სათავადო იოთამიშვილები, რომელიც XVI ს. 30-იან წლებში ჩამოყალიბდა იოთამ ბარათაშვილის ორბელთან გაყრის შემდეგ. ამ საუკუნის ბოლომდე ეს სათავადო ერთი უძლიერესთაგანი იყო საბარათიანოში; მისი დაახლ. 80 სოფელი მდებარეობდა ქციის ხრამში, დმანისხევში, ტაშირში, ზურტაქეტსა, ალგეთსა და სომხითში მათი სასახლე იყო მანაქერტში: სასაფლაო-მონასტრები — დმანისში და ფიტარეთში; ციხეები — დმანისში, ალუმბრუსა (მაშავერის ხეობა) და ჩალის ციხეს (ირავის ხევი)³³⁵.

XVII—XVIII სს. ეს სახლი თანდათან დაიმცრო—1721 წ. აღწერით, მათი ყმები ძირითადად ქციის ხრამისა და დმანისხევის 18 სოფელშია ცხოვრობდნენ³³⁶.

საყაფლანიშვილოს ტერიტორიაზე ჰქონდა მამულები იარალიშვილები ფეოდალურ სახლსაც. 1721 წ. აღწერის მიხედვით, ამ საგვარეულოს სოფლები უმთავრესად ქციისა და დმანისის ხეობებში, ყარაბულალსა და სომხითში იყო³³⁷.

ზემოთ აღწერილი სამი ერთეული — „საზურაბიშვილო“, „საიოთამიშვილო“ და „საიარალიშვილო“ — მართალია, საყაფლანიშვილოს ტერიტორიაზე არსებობდა, მაგრამ მათ უმნიშვნელო ნაწილი ეკირათ ყაფლანიშვილებთან შედარებით; ამას გარდა, ყაფლანიშვილებს ხშირად იმავე სოფლებში ყავდათ ყმები, რომლებშიც ზემოხსენებულ სამ საგვარეულოს. ამიტომაც იყო, რომ მთელი აღნიშნული მხარე, სადაც ყაფლანიანთ 164 სოფელი იყო განლაგებული, „საყაფლანიშვილოდ“ იწოდებოდა³³⁸.

ქციის ხრამის, დმანისხევის, ტაშირისა და ზურტაქეტის გაერთიანება საყაფლანიშვილოს სათავადოში შემთხვევითი არ იყო. ჯერ კიდევ ძველ სამშვილდის საერისთავოში იყო გამოკვეთილი „სამშვილდითან მიღმართ ქუეყანანი ვიდრე თავადმდე აბოცისა“, რომელიც თავის შიგნით კიდევ უფრო მცირე ერთეულებისაგან შედგებოდა (იხ. ზევით). ამჯერად ის ძველი ქვეყანა, ახალი პირობების შესაფერისად სახეცვლილი, საყაფლანიშვილოდ და სომხითად იყო ფოდა; ესენი კი, თავისთავად, ბარისა და მთის ერთეულთა სამეურნეო გაერთიანებით იყო შექმნილი. თვითმპარი ეკონომიკური, პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ეს ერთეულები უდიდესი სათავადოს და სამეფო-სამოურავოს სახით იყო ორგანიზებული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე.

აღნიშნულის გარდა, ცალკე სათავადოდ იყო ჩამოყალიბებული საგოსტაშაბიშვილი; რომელიც 1952 წ. გაყრის შედეგად წარმოიქმნა გოსტაშაბ ბარათაშვილის მეთავეობით. XVI ს. ბოლოს ამ სათავადოს მამულები უდიდესი ნაწილი ალგეთის ხე-

³³⁵ ის. დოლიძე. ქსძ. IV. გვ. 14—35; გ. ჯაშხიკია. იქვე, გვ. 72—73.

³³⁶ იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი. I—II. თბ., გვ. 127—128.

³³⁷ იქვე, გვ. 106—108.

³³⁸ გ. ჯაშხიკია. ქართული ფეოდალური... გვ. 83—88.

ობაში იყო და ასევე დარჩა 1713 წლამდე. ყველაზე დიდი წარმომადგენელი ამ საგვარეულოსი პაპუნა გოსტაშაბიშვილი იყო, რომელმაც ყივითი, გაცელითა, თუ წყალობად მიღებით მამულების უდიდეს ნაწილს თავი მოუყარა ალგეთის შუა და ზემო წელზე. გოსტაშაბიშვილების შედარებით მცირე ყმა-მამული იყო ქციაში, სომხთში, თრიალეთსა და ვერის ხევისაი. ამ სათავადოს სასახლეები ჰქონდა ავლიესა და ბართისში, სასაფლაო — ბეთანიის მონასტერთან, შემდეგ ავლიეში³³⁹, სადაც დღემდე კარგადაა შენახული სასახლის, კარის ეკლესიის, ციხე-კოშკისა და მარნის ნანგრევები. 1683 წ. მხედრული წარწერა ეკლესიის არქიტრავეზე გვამცნობს, რომ ბარათაშვილმა გოსტაშაბის ძე პაპუნამ ააშენა საყდარი და სამრეკლო საძვალედ, შეამკო პალატით, სენაკითა და მარნით. XVIII ს. პირველ მესამედში ეს სათავადო გაიყარა, შემდეგ დასუსტდა და დაქუცმაცდა.

ალგეთის ხეობაში იყო ძირითადი ყმა-მამულები კიდევეოთხი მცირე სათავადოსი, რომლებიც ბარათაშვილთა განაყოგები იყვნენ და XVIII ს. მეორე ნახევრიდან იხსენიებიან: გერმანოზიშვილები, აბაშიშვილები, ფალაქანოსროშვილები, ქავთარიშვილები. მამულები მათ ჰქონდათ ქციის ხრამში, დმანისხევიში, ვერისხევსა და ყარაბულახშიაც (ზურტაყეტი)³⁴⁰.

გერმანოზიშვილების სასაფლაო-მონასტერი გუდარეხი იყო³⁴¹, აბაშიშვილებისა კი პირღებული უნდა ყოფილიყო³⁴², ხოლო სასახლე — იქვე, სიმღერეთს (მდრ. საგვარეულო გადმოცემაში: „აბაში სამშვილდეს დარჩა...“). ზემოხსენებულ სათავადოებს სასახლეები უნდა ჰქონოდათ ტაგანგეთში, წინწყაროში, ღორისთავსა და პატივანშიაც — ვახუშტი ბატონიშვილს თავის რუკაზე მთავართა (თავადურის სახლები) რეზიდენციები სწორედ ამ პუნქტებში აქვს აღნიშნული.

ქვემო ქართლში ყმა-მამულის დიდი რაოდენობა ეკუთვნოდა ქართლის სამეფო ოჯახს. სამეფო-სამოურავო იყო ყაიყული (აბოცი), ტაშირი, სომხითი, თრიალეთი; მასვე ეკუთვნოდა ქვემო ქართლში დასახლებული მთელი თათრული მოსახლეობა (გარდა ლორეს, ბამბაქის და ბორჩალოს სახანოებისა).

ზემოხსენებული მხარეები ადრიდან მთლიანად მეფის დომენი იყო და მის მიერ დაყენებული მოურავი განაგებდა. შემდეგ კი, სახასო მიწების წყალობად გაცემის შედეგად, ამ სამეფო მხარეებში მრავალი სხვადასხვა მებატონეც გაჩნდა; XVIII ს. მეფე იქერთი უდიდესი მფლობელი იყო, ხოლო სხვა მებატონეების ყმათა საერთო რაოდენობა სამეფო ოჯახის ყმებს აღემატებოდა.

ყაიყულის ყველა სოფელი სამეფო იყო და ყოველ მათგანს მეფის მიერ დანიშნული ცალკე მოურავი მართავდა; ტაშირში სამეფო იყო გამომღები ყმების 132 კომლი, ყაფლანიშვილებისა და სხვათა — 236; სამეფო ოჯახის

³³⁹ იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი. III—IV. თბ., 1938, გვ. 356, 419—427; გ. ქაშხუაძე. ქართული ფეოდალური... გვ. 41—54.

³⁴⁰ გ. ქაშხუაძე. იქვე, გვ. 54—70.

³⁴¹ გ. ჩიტაია. პიტარეთისა და გუდარეხის საფლავის ქვები. საქ. მეზეუმის მოამბე, III, თბ., 1927, გვ. 115—117.

³⁴² Е. Такайшвили. Грузинские памятники... ИКОИМАО, вып. I. 1904, გვ. 2, 24—25.

ყმებს, სხვა მეზობანეთა ყმების საერთო რიცხვი თითქმის ორჯერ აღემატებოდა სომხთისა და თრიალეთშია³⁴³.

სამეფო ოჯახს, აღნიშნულ მხარეთა გარდა, მამულები ჰქონდა ქვემო ქართლის სხვა ნაწილებშიაც; ამიტომ „სამეფო საბარათაშვილო“ და „სადედოფლო საბარათაშვილო“ სხვადასხვა ხევებში არსებულ მეფე-დედოფლის ყმა-მამულს აღნიშნავდა: ალგეთში, ქციის ხრამში, დმანისხევში, ყარაბულახში, მტკვრის მარცხენა³⁴⁴.

XVIII ს. 60-იანი წლებისათვის ერეკლე მეფემ ყაზახისა და ბორჩალო-ბაიდრის სახანოები გააუქმა, რომელთაც ამიერიდან მისი მოურავეები მართავდნენ³⁴⁵.

ქვემო ქართლის დიდ მემამულედ ითვლებოდა სომხთის მელიქიცი (არაბული წარმოშობის სიტყვა—მმართველის, გამგებელის მნიშვნელობით). ვახუშტი ბატონიშვილი მისი თანამედროვე ქართლის წარჩინებულ და შემძლებელ მთავართა შორის (მის ლექსიკონში თავადს უდრის) მოიხსენიებს სომხთის მელიქს და დასძენს, რომ ეს „არა არს გუჟარი, არამედ სომეხსა ვისმე პატივსცა შააბაზ გამოჰმადიანებოსათვის“³⁴⁶.

კ. თუმანოვის აზრით, სომხთის მელიქები იყვნენ ბებუთაშვილები გვარის (მელიქ-მამასახლისები 1621—1714 წწ.) ავანიანთა შტოს წარმომადგენლები³⁴⁷.

ჩანს, სომხთის მელიქი თანდათან აღზევებულა („სომეხი ვინმე“), რადგან სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგის ქართლის დიდებულ თავადებს ბოლოში მოაყოლებს: „ამათთან კი არა და, სომხთის მელიქიცი ითქმის“³⁴⁸.

ამ ფეოდალური სახლის წარმატება თავიდანვე დიდად იყო დამოკიდებული ირანის შაჰის ერთგულ სამსახურზე, სომხთის მელიქი მირმანი პირველი იყო, რომელმაც მაჰმადიანობა აღიარა. მისი შვილი ყოჩმაზი — ასევე სომხთის მელიქი, ძმითა და შვილით შაჰ-აბასის ერთგულნი და მის კარზე დაწინაურებულნი იყვნენ, ხოლო სომხთის მელიქი — ათაბეგი საქართველოს წინააღმდეგ შაჰ-აბასის ლაშქრობათა მონაწილე იყო³⁴⁹. 1616 წ. თბილისში მოსული შაჰი „გაემართა სომხთისაჲნი და რამდენიმე დღე ილხენდა მელიქ მირმან სომხთარის შვილშვილის ათაბეგის სამეფოელს, რომელიც (ირანის შაჰების) წმინდა გვარეულობის ერთგულთა რიცხვს ეკუთვნოდა. იქიდან სევანის ტბის საზაფხულო ბინებისკენ წავიდნენ“³⁵⁰.

³⁴³ იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი. III—IV. გვ. 135, 217—219, 200—216, 190—194.

³⁴⁴ იას. ლორთქიფანიძე. იქვე, გვ. 159—174, 220—223, 175—189, 234—237, 195.

³⁴⁵ საქართველოს ისტორია. დამხარე სახელმძღვანელო, თბ., 1958, გვ. 354.

³⁴⁶ ქ. ც. IV. გვ. 33, 35.

³⁴⁷ C. T o u m a n o f f, Studies... გვ. 217, შენ. 250.

³⁴⁸ იას. დოლიძე. ქ. ს. დ. I, გვ. 490.

³⁴⁹ ვ. გაბაშვილი. ქართული მიწისმფლობელობის ისტორიიდან. ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები“, I, თბ., 1955, გვ. 222.

³⁵⁰ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, ე. ფუთურიძის გამოც. თბ., 1969, გვ. 111.

ცხადია, შაჰის ასეთი ერთგულება უნდა დაეფასებინა და მართლაც, XVIII ს. დასაწყისში, დასტურლამალის მიხედვით, სომხთის „მელიქის სულარი“ გარკვეული უპირატესობით სარგებლობს: იგი „დაუწერელია“, ე. ი. არ ევალება მოლაშქრეთა გამოყვანა და სახელმწიფო გადასახადი. „ამგვარი შეუვალობა ისტორიულად ირანის შაჰის (შაჰ-აბას I-ის?) წყალობა უნდა ყოფილიყო... მას სომხთის მელიქისათვის სიოურალად უნდა მიეცა ქვეყანა, რომლის ხელშეუვალობა დასტურლამალითაც არის აღიარებული“³⁵¹.

ჩვენ ვიცით, რომ XVII—XVIII სს. სომხთი ერქვა სრულიად გარკვეულ ტერიტორიას: ბოლნის-შულავრის ხეობებსა და მათ შორის მცირე ხევებსაც. დასტურლამალის მიხედვით, სომხთი სამეფო-სამოურავოა, ხოლო „მელიქის სულარი“ სხვაა. რა უნდა ყოფილიყო ამ უკანასკნელთ აღნიშნული?

ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამ შულავრის ხეობის გორულის ეკლესიაში მიაკვლია სომხურ წარწერას, რომელშიც 1615 წ. იხსენიება „ამ ქვეყნის მელიქი ათაბეგი“ და მისი ძმები—მირიმანი, ასლანი და ზაქუმი³⁵². ამ წარწერის მიხედვით შეიძლება გვეფიქრა, რომ სომხთის მელიქი ათაბეგი შულავრის ზემო წელზე სოფ. გორულსაც ფლობდა. მაგრამ მხოლოდ ეს არ იქნებოდა მისი მამული. ისქანდერ მუნშის ზემოხსენებული ცნობა სომხთის მელიქ ათაბეგის სამყოფელს გულისხმობს უფრო დებედაწოფის ხეობით, სეფანის ტბისაკენ მიმავალ გზაზე.

ვახუშტი ბატონიშვილი 1624—25 წწ. მოგვითხრობს: „მელიქი სომხთისა ათაბეგ და ზაქუმ ერთგულებდნენ ყეენსა; მიუქდა ამათ მოურავი, ხოლო იგინი ილტვოდნენ და წაგუარნა დედაწულნი და ქონებანი და წარმოვიდა“³⁵³. სამწუხაროდ, აქ მითითებული არაა — სად იდგა მელიქისა და მისი ძმის დედაწული.

იოსებ თბილელი გიორგი სააკაძეს ამ ეპიზოდის გამო ათქმევინებს:

„მელიქ ათაბეგ მჩხუბევდა, ენას ხმარობდა გველადო.

ლორის სიმაგრეს შემიდგნენ, ვერ მოვიხელე ველადო,

მელიქს და ზაქუმს ჯამუში მე დავაყენე მცველადო,

მიუხე, ველარ დამაგრდა, კლდეს ექმნა შიგ გამძვრელადო“³⁵⁴.

აქედან ჩანს, რომ სომხთის მელიქი ლორის ციხეში შეხიზნულა, რომელიც ამ დროს ლორის ხანს ეჭირა (იხ. ზევით), და მასასადამე, მელიქის მამულიც მახლობლად უნდა ყოფილიყო.

სპარსეთის შაჰის წყალობა არც შემდეგ აკლდა სომხთის მელიქს. როსტომის მეფობის დასაწყისშივე შაჰის კარზე მყოფი ათაბეგი თავისი ძმებით როსტომს გამოაყვალეს საქართველოში და თავის მამულში დააბრუნეს³⁵⁵. 1632—1658 წწ. ერთი საბუთის მიხედვით, სომხთის მელიქ ყორხმაზის კუთვნილი ყოფილა შულავრელთაგან მოხნული მიწის ღალა; მასვე ციციშვილის ყმები

³⁵¹ ვ. გაბაშვილი. იქვე, გვ. 222—223.

³⁵² დ. მუსხელიშვილი, ქვემო ქართლის... სიგე, I, გვ. 53. ელიკუმის მკვირ ზაქუმის წაითხვას მხარს უჭერს ვახუშტის „ისტორია“ და „დიდმოურავიანი“.

³⁵³ ქ. ც. IV, გვ. 434—435.

³⁵⁴ იოსებ ტფილელი. დიდმოურავიანი. გ. ლეონიძის რედ., თბ., 1939, სტრ. 257.

³⁵⁵ ს. კაკაბაძე. ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია. საისტორიო მოამბე, თბ., 1925, II, გვ. 239—240.

სომხთში გაუთავისუფლებია სამელიქო გამოსაღებისაგან³⁵⁶. როსტომის შემდეგაც სომხთის მელიქი ყოველთვის სპარსოფილური პოლიტიკის მატარებელი იყო. ვახუშტის ცნობით, გიორგის მეფობაში, 1687 წ. „მელიქი სომხთისა ქამარზეგ აზილებდა ქმულსა მეფისასა აჟი ალიხანს. ...და უდგებოდნენ ღალატად მეფესა. არამედ ბრძანებითა მეფისათა ჰკრეს თოფი ქამარზეგს ფარულად კოეორსა ზედა, და მოუღა იგი“³⁵⁷.

1688—1703 წწ. განჩინების მიხედვით, შუღავერის ხევის წერაქველი გლეხების სამელიქო გადასახადზე დაეკისრებინათ სომხთის მელიქი³⁵⁸.

1695—1697 წწ. „მირიანშიძე, სომხთის მელიქის ქამარზეგის შვილი, მელიქი. ბატონი ავთანდილი“ ზედიზედ ყიდის ბოლნისის ხევში „თავის სამკედრო... უცილობელ მამულს“ ანდიკასა და შამირას ნასოფლარებს³⁵⁹.

შემდგომში სომხთის მელიქების შესახებ ცნობებს ვხვდებით უკვე დასტურდავსა და 1721 წ. აღწერაში. დასტურდავალში ვკითხულობთ: „როდესაც ქართლი აწერილა და ან აიწერებინა, ამ წესით უნდა აიწერებოდეს: ყოყუღილდამ შემოყოღებით თათარსა და მელიქის სულლარს გარდა, სომხთის, ტაშის, ყაიყულს, თრიალეთს და საბარათაშვილოში, ამაზედ საბარათაშვილოს სარდალი წავა, ერთი მდივანი წავა, ასწერს და დაეთარს და იქერს“; სომხთის მელიქს ევალება ჯოგისთვის ერთი აჯილდის შენახვა; განსაზღვრულია მისი სარგო: „საწნახელზე ტბილი ჩაფი ოთხი; გუთანზე პური კაპიჩი ერთი; თავზე ნახევარშაური“³⁶⁰.

აქედან ჩანს, რომ სომხთის მელიქი სომხთში ქართველი მეფის მოხელეა, რისთვისაც ის გარკვეული სოფლებიდან თავის სარგოს ღებულობს. ქართლის აღწერისას, ჰევმო ქართლის ნაწილებიდან ყველა დასახლებული ლორე-ბაგ-ბორჩლოს სახანოების, თათრისა და მელიქის სოიურდალს გარდა. ეს რომ სომხთის და არა სხვა ოქლის მელიქია, ვრწმუნდებით ისტორიკოსთა თხზულებებსა და ქართულ საბუთებში მოხსენიებულ სახელთა იგივეობით (ლორესაც ყავდა მელიქი და თურქულენოვან ტომებსაც).

საბოლოოდ, სომხთის მელიქის სოიურდალის, მისი შეუვალი მამულის დადგენაში გვეხმარება 1721 წ. აღწერა, რომელშიც სომხთის რიგი სოფლები და შეტანილი არ არის³⁶¹. თუ ამ სიას ვახუშტის რუკაზე დავაკვირდებით, ენახათ, რომ ამათგან 5 შულავრის ხევშია, 3—მანხუტის, 2—ტალავრის, 14—ბოლნისის ხევში; დანარჩენი 15 სოფელი ხოქორნისა და კოქკანის ხეობებზე მოდის, რომლებიც ერთიანად გამოტოვებულია აღწერაში.

აღწერის შესავალი გვაფრთხილებს, რომ აქ შეტანილი არაა სამხედრო სამსახურისა და ბეგარის გამოღების ვერაშემძლები კომლები. უნდა ვიფიქროთ, გამოტოვებულ სოფელთაგან ზოგი, მართლაც, ნასოფლარი, აყრილი, ან ვერ-

³⁵⁶ ის. დოლიძე, ქ. ს. ძ. IV. გვ. 111; Д. Пурцеладзе. Грузинские крестьянские грамоты, გვ. 4.

³⁵⁷ ქ. ც. IV. გვ. 460.

³⁵⁸ ის. დოლიძე, ქ. ს. ძ. IV. გვ. 201.

³⁵⁹ ცხსა, ფ. 1448, დავთ. 15, საბ. № 95; ვ. თაყაიშვილი, საქ. სიძე. II, გვ. 116—117.

³⁶⁰ ის. დოლიძე, ქ. ს. ძ. II, თბ., 1965, გვ. 272, 280, 323.

³⁶¹ იას. ლორთქიფანიძე. ჰევმო ქართლი. III—IV. გვ. 129—130.

შემძლე იქნებოდა, მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით ყველაზე: მთ უფრო, რომ იმდროინდელ საბუთებში ხვდებით სწორედ ხოყორნისა და კოქკანის ხევთა აღწერაში გამოტოვებულ სოფლებს, რომლებიც დასახლებულნი ჩანან³⁶². ამ-ტომ ამ ორი ხევის საერთოდ გამოტოვება აღწერაში უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ სწორედ ხოყორნისა და კოქკანის ორი ხეობა იყო „მელიქის სულტარად“ — აღსატურღამალის მიხედვით აღწერას რომ არ ექვემდებარებოდა. მსგავსად ლორისა და ბამბაყბორჩალოს სახანაო. ქართლის მეფე ამ დროს მელიქის მამულის მებატონე იყო (იხ. წინ). ეს კარგად ჩანს 1730 წ. ერთი დოკუმენტიდან: ქართლის მეფე ორბელიშვილსთვის მიცემულ საბუთში წერს: „სოფელი სომხითის მელიქისა წოფა ჯელმეშელაღ-თქუენთუის გუიბოძებია“³⁶³.

ქართული საბუთების ამ ჩვენებებს შესანიშნავად ემთხვევა იმან ხერხე-ლიძის ზემოთ უკვე მოტანილი ცნობა: ერეკლე II-მ ეძება მამულსა თვისსა მიწა ოქროსი და ვერცხლისა, რომელმანცა იპოვა სომხითის მამულსა შორის ახტალას, რომელ არს მამულობით თავადთა სომხითის მელიქისა³⁶⁴.

აღსანიშნავია, რომ მელიქის ის მამულები, რომელიც მას სომხითის სხვა ხეობებში (ბოლნისის, შულავრის) ჰქონდა, „მელიქის სულტარად“ არ ითვლებოდა. რის გამოც აღწერას ექვემდებარებოდა. 1721 წ. აღწერით, სომხითის მელიქის სახლს შულავრის ხევის 3 სოფელში ჰქონდა ყმა-მამული³⁶⁵.

1723 წ. ოსმალეთის სულთანმა ერასტი ყაფლანიშვილს საშემკვიდრეოდ უბოძა „ლორეს ნაპიჯისა და სომხითის შორის მდებარე ხოყორნისა და მელიქაშენი სათესველებითურთ, რადგან თავისუფალი იყო და უპატრონო“. იმ პირობით, რომ იგი მათ მოაშენებდა და დაასახლებდა³⁶⁶. ასეთი მფლობელობა სომხითის „მელიქის სულტარში“ საერთო სურათს არ ცვლიდა: მიღებული იქნა, რომ მელიქაშენი მელიქს ალარ ეკუთვნოდა, ეს ხეობები 1755 წელსაც „სომხითით მელიქის მამულად“ იწოდებოდა³⁶⁷ (მდრ. სხვათა მფლობელობა საყაფლანიშვილოში).

³⁶² საქ. სიძვ. II. გვ. 358, III, გვ. 408.

³⁶³ იქვე, გვ. 358.

³⁶⁴ საქართველოს ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოც., თბ., 1913, გვ. 269.

³⁶⁵ იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი. III—IV. გვ. 208—209.

³⁶⁶ ც. აბულაძე. ორი ფირმანი... „მრავალთაჲ“, IV. შპ., 1975, გვ. 226, 228.

³⁶⁷ ვ. ა. ჯ. ნ. ო. რ. ბ. ე. ლ. ი. ა. ნ. ი. საქართველოს ცხოვრება. გვ. 219.

6. *சுருள் மரங்கள்* 17-17716-18.

800-742-7424

82-1163

Suppose that we have a function $f(x)$ defined on the interval $[a, b]$.

8 - Endeavour

62-64642

١٠٠ - ١٠١

Y-100

Y-1000
Y-1000

4-3232

1

—

1

4

CE

10

子

—

—

—

[illegible]

၆၃၁ ၅

ეთნიკური გეოგრაფია

უძველესი მოწმობა ქვემო ქართლის ეთნიკური ჯგუფების შესახებ შეიძლება დავინახოთ აქაური სახელწოდებებში, რომლებსაც ძველი წყაროები იხსენიებენ; ეს არის გოგარენე — სკვითურ ტომებთან დაკავშირებული (იხ. ზევით) და თრიალეთი (სომხური წყაროებით თრელ-ი), რომელიც კიმერიული ტომის—თერ-ის ნაშთი შეიძლება იყოს; ეს სახელები, ძვ. წ. VIII ს. დაწეული სკვითურ-კიმერიული ტომების პერიოდული შემოსევების ნაშთია¹. შესაძლოა ამასვე უკავშირდებოდეს სამშვილდესთან არსებული ქედის სახელი — გომერ², რაც კიმერ-ის სახენაცვალ ფორმას³.

ქვემო ქართლის მოსაზღვრეობა მეზობელ ალბანურ და სომხურ ტომებთან ძველი დროიდანვე განაპირობებდა ნარევი ქართულ-ალბანური და ქართულ-სომხური მოსახლეობის არსებობას განსაკუთრებით მის S და O ნაწილებში.

ძვ. წ. II ს. ქართველებისგან მიტაცებული გოგარენე, ახ. წ. I ს. დამდეგს ჯერ ისევ სომხეთის ხელში ყოფილა, რასაც სტრაბონის ცნობა მოწმობს⁴. მაშასადამე, სომხური მოსახლეობის პირველი გაძლიერება ქვემო ქართლის S ნაწილში სწორედ ამ ხანებში მომხდარა.

ახ. წ. IV. ს. ქართლის საზღვრომ გოგარენე საბოლოოდ დაიბრუნა (მანამდეც, I ს. ტაშირსა და თრიალეთს პლინიუსი იბერიის შემადგენლობაში ასახელებს) და იქ ისევ ქართული მოსახლეობა გაბატონდა, რასაც მოსე ხორენელის ცნობა ადასტურებს: გუგარელთა ტომი მას ძველთაგანვე იბერიელთა ტომად მიაჩნია⁵.

ქვემო ქართლის ამ ნაწილის ქართველ-სომეხთა ნარევი მოსახლეობის ამსახველი, უფრო მკერმეტყველი ფაქტები ჩვენ V ს-დან გვაქვს (იხ. სქემა 6). შუშანიკის წამებამ ცურტავი, მისი საეპისკოპოსო და სომეხ-ქართველთა რელიგიური საკითხები ისტორიკოსთა, საერო თუ სასულიერო ხელისუფალთა ყურადღების ცენტრში მოაქცია, ამიტომ მათ შესახებ ბევრი დაიწერა მავნივე და შემდეგაც.

„ეპისტოლეთა წიგნი“ და უბტანესის „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“ საინტერესო მასალას იძლევა V—VII სს. ცურტავში თუ მის მახლობლად მცხოვრები სომხური მოსახლეობის შესახებ. ქართლის კათალიკო-

¹ Г. А. Мелликишвили. К Истории... გვ. 223.

² А. Грен. Отчет по археологической поездке в Цоницкаро. ИКОИМАО, вып. II, Тиф., 1907, გვ. 41.

³ П. К. Услар. Древнейшие сказания о Кавказе. ЗКОИРГО, XII, Тиф., 1881, 284.

⁴ თ. ყ ა უ ხ ი შ ე ი ლ ი. სტრაბონის გეოგრაფია. თბ., 1957, გვ. 189.

⁵ ივ. ქ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი. საქართველოს, კავკასიისა და ... გვ. 28, 32.

სისაღმი დაქვემდებარებულ ცურტაეის საეპისკოპოსოში სომხური მღვდელთმსახურება ცოფილა ქართულის გვერდით; ნარევი ცოფილა ტაშირის მოსახლეობაც, რომლის სოფელ მექენკერტში დაბადებული მოსე ცურტაეის საეპისკოპოსო ეკლესიაში აღზრდილა, უსწავლია სომხური და ქართული წიგნობრობა იმდენად, რომ ქართული გავლენა მის ენასაც დასტუობია; ეს ნოსე პიტიახშის სახლის ეპისკოპოსი გამხდარა⁶.

ქართულ-სომხური ფეოდალური საზოგადოების მოყვრულ კავშირებს მაშინდელ ქვემო ქართლში მოწმობს ლაზარ ფარაბეის თხზულებაც; მისი სიტყვით, არშუშა ქართლის პიტიახშის კარზე აღზრდილან ჰმაიკ მამიკონიანის ობლები; ასეთსავე კავშირებს ადასტურებს „ეპისტოლეთა წიგნი“⁷.

ზემოთ უკვე ნახსენები ცნობა Narratio-დან VI ს. 60-იან წლებისათვის ასახელებს ტაშირისა და ძორაფორის სომხურ ენოვან თემებს, რომლებსაც შეუწყვარებათ მონოფიზიტური მოწოდება⁸. ასეთი ნარევი მოსახლეობა შეიძლება ტაშირისა და ძორაფორის შორისაც ვივარაუდოთ, კოლბოფორსა და წობოფორში, ხოლო მათი მოუხსენებლობა წყაროში, მოწოდებისადმი დაუმორჩილებლობით აფხსნათ.

აქვე შეიძლება მოვიგონოთ არსენ საფარელის ცნობა, რომ იოანე მაირაგომელმა „მრავალნი დაიმოწაუნა... გარდმანს, ძორაფორს და სომხთს“⁹, ე. ი. VII ს-შიც ძორაფორსა და სომხთში ქართულ-სომხური მოსახლეობა ცოფილა; ავტორისეული სომხითი კი, პირველ რიგში, ძორაფორის მეზობელ კოლბოფორსა და წობოფორს უნდა გულისხმობდეს.

წყაროებიდან არ ჩანს ნათლად კიდე რომელ ხეებში იყო სომხურ-ქართული მოსახლეობა. ტაბონომია და უძველესი ეპიგრაფიკული ძეგლები ბოლნის-დმანისიდან N-სკენ V—VII სს. ნარევი მოსახლეობის არსებობას არ ადასტურებს; ამიტომ სომეხი გეოგრაფის მიერ ბოლნისის, ქვეშის და მანგლისის ხევთა სომხური „ფორ“-ით შენაცვლება ავტორის შეხედულებას უნდა ასახედეს (რომ ისინი „სომეხთაგან არის წართმეული“¹⁰) და არა ნარევი მოსახლეობის კვალს.

უფრო კრელი იყო, როგორც ჩანს, ძველი გარდაბნის ანუ ხუნანის საერისთავოს ეთნიკური შემადგენლობა. აქ უკვე ქართლის, სომხეთის და ალბანეთის სამეფოთა საზღვარზე სამი ეთნიკური ელემენტი ირეოდა და პოლიტიკური მესაქეობაც ხელიდან ხელში გადადიოდა.

კოტმან-გარდმან-გარდაბნის სახელთა მსგავსება და გავრცელება შამქორის ხეობიდან გაჩიანამდე, თუ ეთნიკურს არა, ადმინისტრაციულ ერთობას მაინც გულისხმობს, რომლის ორგანიზებასაც ძველქართული ტრადიცია ქართლის სამეფოს საწყის ხანაში ვარაუდობს, ცხადია, ქართული ტომების მოთავეობით.

⁶ ეპისტოლეთა წიგნი. ზ. ალექსიძის გამოც. თბ., 1968, გვ. 1, 134, შენ. 6; უხტანე-სი. ისტორია გამოყოფის ქართველთა სომეხთაგან. ზ. ალექსიძის გამოც. თბ., 1975, გვ. 69.

⁷ ლ. ნ. ქანაშვი. ლაზარ ფარაბეის... გვ. 242. ეპისტოლეთა წიგნი. გვ. 66, 75.

⁸ ზ. ალექსიძე. რელიგიური სიტუაციის... „მაინე“, 1, 1974, გვ. 107.

⁹ ზ. ალექსიძე. არსენი საფარელს „განყოფისათვის...“ ქართული წყაროთმცოდნეობა, I V, თბ., 1973, გვ. 144.

¹⁰ ს. ერეშიძე. გეოგრაფია. გვ. 104.

შემდეგ სომხური სამეფო ბატონდება აქ, ვიდრე IV ს. ეს ოლქი ქართლს არ შეუერთდა მთელ გუგარქთან ერთად. ვახტანგ გორგასლის მიერ ხუნანის საერისთავოში აგარაკს დაარსებული საეპისკოპოსო კათედრა¹¹, პირველ რიგში, ცხადია, ქართულ მრევლს გულ-სხმობდა, მაგრამ არ გამოირიცხავდა აქაურ სომხურ და ალბანურ მოსახლეობასაც.

რელიგიური განხეთქილების შემდეგაც VII ს. ქვემო ქართლის აღნიშნული ნაწილების ნარევი მოსახლეობა ადგილზე რჩებოდა, ოღონდ ახლა მისი კულტურულ-ნაციონალური იერი მნიშვნელოვნად უკავშირდებოდა ქალკედონურ, ან მონოფიზიტურ მოძღვრებას. ქართველ-სომეხთა თანაცხოვრება ეტყობა ტაშირში აგებულ ოძუნის ტაძარს, რომელშიც ქართული და სომხური არქიტექტურული ტენდენციებია შერწყმული¹².

რაკი აქ ქრისტიანული მიმდინარეობა ძირითადად ორი იყო, მთავარი ეთნიკური ერთეული კი სამი, ქვემო ქართლის O ნაწილში, ისევე როგორც მთელ ამიერკავკასიაში, პირველობისათვის ბრძოლა დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ რომელი ორი გაერთიანდებოდა მესამის საპირისპიროდ. ამ მხრივ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობას, რომელმაც, ქართულ წყაროთა ცნობებით, ქართლსა და ალბანიაში ხმლით დაამკვიდრა ქალკედონური მოძღვრება; ააშენა ეკლესიები ბერდუქსა და გარდაბანს, „განწმინდა შჭული ქრისტესი და წარვიდა“¹³.

ქართული წყარო ერთ ყრუ ჩვენებას შეიცავს, არაბთა შემოსევისა და ბატონობის პერიოდში, ქვემო ქართლში ჩრდ. კავკასიური ტომების ჩამოსახლების შესახებ; 853 წ. ბულა თურქმა „განალო კარი დარუბანდისა და გამოიყვანა ხაზარნი, სახლი სამასი, და დასხნა ივინი შანქორს. დარიალანით გამოიყვანა ოვსანი ვითარ სახლი ასი, და დასხნა ივინი დმანისს“¹⁴.

IX ს. 80-იანი წლებისათვის იოანე დრასხანაკერტელი წერს, რომ აშოტ სუზბატის ძემ „ხელი აღმართა ჩრდილოეთის მხარეზე... და იქვე მდებარა მან გუგარეთის ნარევი მოსახლეობა და უტიის გავარის ავაზაკობის მიმდევარი ხალხი“. უნდა ვიფიქროთ, ავტორი აქ ქვემო ქართლის ქართულ-სომხურ-ალბანურ მოსახლეობას გულისხმობს. ეს უკანასკნელი, ჩანს, ორაფხორსა და ტაეუშის ხევესი ქარბობდა, რომელთა მიმართ ალბანთა დიდ მთავარს — საპაქს გარაკეული პრეტენზიები ჰქონდა X ს.¹⁵.

მართალია სომეხ ბაგრატუნთა ქვემო ქართლში გაბატონებით X—XI სს. სომხური მოსახლეობის რაოდენობა იქ მოიმატებდა, მაგრამ ქართული მოსახლეობის სიმრავლე და მტკიცე პოზიციები ჩანს ზემოთ უკვე მოყვანილ მაგალითებში, აგრეთვე ქალკედონურ გავლენებში, რომელიც აქაურ ეკლესიას ემ-

¹¹ ქუანშერი. ქ. ო. I, გვ. 199.

¹² Г. Н. Чубинашвили. Разыскания по армянской архитектуре. Тб., 1967.

გვ. 59.

¹³ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ძქალძ. I, გვ. 96; ქუანშერი, სუზბატ დავითის ძე, ქ. ო. I.

გვ. 224—228, 374—375.

¹⁴ მათიანე ქართლისა. ქ. ო. I, გვ. 256—257.

¹⁵ იოანე დრასხანაკერტელი. გვ. 38, 242—247.

წნევა¹⁶. საამისოდ დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა პერეთ-ალბანეთში ქალკედონიზმის საბოლოო გამარჯვებასაც, რომელიც X ს. შუა ხანებში დასრულდა¹⁷.

თურქების გამოსვლამ წინა აზიის ასპარეზზე XI ს. ძირეული ცვლილებებში შეიტანა მთელი რიგი ქვეყნების ცხოვრებაში. მათი ახალგაზრდა, ძლიერი სახელმწიფოს გამეზობლება უაღრეს საშიშროებას უქმნიდა ბრძოლებში დამარცხებულ საქართველოს, რადგან შემოსული მტერი უკან აღარ ბრუნდებოდა და მომთაბარეთა დიდი ჯგუფები იჭერდნენ ქვეყნის S და O ნაწილებს. ყველაფერთან ერთად იცვლებოდა ქვემო ქართლის ეთნიკური შემადგენლობაც — იქ დიდი თურქობა იდგა, რომელიც თავისი ჯოგებისათვის უკეთეს ქვეყანას ვერც ინატრებდა: „და ესეოდენ დიდი იყო ძალი მათი და სიმრავლე, რომელ სთქუამცა თუ ყოველი თურქობა ყოვლისა ქუეყანისა იქი არსო“¹⁸.

ქვემო ქართლში მტკიცედ ფეხმოკიდებული მეჭოგე ტომების საბოლოო გარეკვა ძალი იყო. არაერთგზისი დამარცხების მიუხედავად, საქირო შეიქნა დავითის შეუპოვარი გულმოდგინება, ბრძოლის სხედასხვა ხერხით წარმოება („სიმარჯვით მოპარვა“, ჯოგების მოტაცება, შემოტყუება და მოულოდნელი დაცემა, ბრძოლის გატანა საზღვრებს გარეთაც...), რომ ეს თითქმის უსაშველო საქმე მოგვარებულიყო, ამიტომ სარწმუნოდ არ ჩანს ის მოსაზრება, თითქოს დავით აღმაშენებელს საქართველოში გაღმოყვანილი ყივჩაყები ქვემო ქართლში ჩაესახლებინოს¹⁹.

დავითის ხანიდან მოკიდებული მონგოლებამდე, ქვემო ქართლის მოსახლეობაში ძლიერდება გაქართველების ტენდენციები, მრავლდება ასეთთა რიცხვი, რაც, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატებოდა ქალკედონური მოძღვრების აღიარებით. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანის მიხედვით, დავით აღმაშენებელმა „მოისურვა სომეხთა და ქართველთა შეერთება“ სარწმუნოებრივადაც; ამისთვის მას კრება მოუწვევია, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამას შედეგი არ მოუყოლია²⁰. ქალკედონიტად მონათლულ კაცს ადრე თუ „ბერძენს“ უკავშირებდნენ, ახლა მას „გაქართველებულს“ უწოდებდნენ. „ქართველი“ იყო, მაგალითად, სომხური წყაროებით, ივანე მხარგრძელი, რომლის მიბაძვით „მრავალი სიმრავლე სომეხთა მოვიდა ნათლისღებად“²⁰ ამ მხრივ ფრიალ მნიშვნელოვანია 1213 წ. ხნძორქესის წარწერა ზოფორნის ხევიში. სომხურ წარწერაში იხსენიებიან „შვილნი ესე ქართველისანი გრიგოლ და სარგის“. მაშინ, როდესაც სომხურში ქართველის აღსანიშნავად იხმარება „ერაც“-ი, ამ წარწერაში სომხური ასოებით წერია „ქართველი“. ჯერ ერთი, ეს „ქართველი“ ნიშნავს „ქალკედონიტს“, მეორეს მხრივ, გრიგოლისა და სარგისის მამის წოდებულება სახელად ქცეულა და, უნდა ვიფი-

¹⁶ დ. ბერძენიშვილი. ქვემო ქართლის... გვ. 103—104.

¹⁷ თ. პაპუაშვილი. პერეთის ისტორიის საკითხები. თბ., 1970, გვ. 205—209.

¹⁸ დავით აღმაშენებლის ისტორიოსი. ქ. ტ. I. გვ. 332.

¹⁹ ქვ. ჩხატარაშვილი. უცხოელები XII ს-ის საქართველოს ლაშქარში. „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966, გვ. 168—176; შ. მესხია. ძლევაა საკვირველი. თბ., 1972, გვ. 40—44.

²⁰ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გვ. 254.

²¹ ისტ. აზმ. ქ. ტ. II. გვ. 90.

ქართ, შვილები ემამის რწმენისა იქნებოდნენ²¹. მაშინ მიმდინარე პოლიტიკური პროცესის ეს ბუნებრივი შედეგი საეკლესიო კრებებშიც ისახებოდა, სადაც სომხურ მონოფიზიტობას ძნელი თავდაცვა უხდებოდა.

ამისივე შედეგი იყო ქართულ-ქალკედონური ეკლესია-მონასტრების მშენებლობა, ძველების განახლება, თუ სომხურის „გაქართულება“ ტაშირს, აბოცსა და ლორეში, სადაც საფლავები ქართული წარწერებით ბოლო ხანებადღე შემორჩა²².

საინტერესოა ქურდის ხევი — სახელი, რომელიც XI ს. ქართველ ისტორიკოსთან ჩნდება (ჯუანშერი) და დებედის ხეობას უნდა აღნიშნავდეს²³. ჩვეულებრივად „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი უკვე ქურდვაჭარს უწოდებს²⁴, ვახუშტი კი — ქურდვაჭრის ქვეს²⁵. აქად ნ. ბერძენიშვილი თვლიდა, რომ ეს სახელი ქურდის ტომის ნაკვალევი უნდა იყოს დებედის ხეობაში²⁶. აქ შეიძლება იხილოთ მოგვარდნა, რომ მხარგრძელნი ქურთების შთამომავლებად იყვნენ ცნობილნი, ხოლო მათი თავდაპირველი სამკვიდრო — ხოჭორნი, ქურდის ხევის შენაკადზეა. ასევე სახელი თბილისის ამირაპეტისა — ქურდი, ამირქურდი, რომელიც სომხურ წყაროებში იხსენიება და ცნობილია მახანაბერდისა და ახპატის მფლობელად²⁷ ეს უკანასკნელი კი სწორედ ქურდვაჭრის ხევი.

ქამთალმწერლის ცნობით, XIII ს. 60-იან წლებში ბერქა ყაენისაგან გამოქცეული ოსთა „თავადნი მრავალნი“ დავით მეფესთან მოსულან ქართლში. ულო ყაენმა ისინი „მოლაშქრედ და თანამბრძოლელად განაჩინა... ხოლო მეუფემან დასახნა რომელნიმე დმანისსა, და სხუანი ჟინვანს“²⁸. ეს იყო ოსი ფეოდალების (თავისი „ერით“) ერთი ნაწილის პოლიტიკური ემიგრაცია, რომლებიც თავიდანვე მონგოლთა სამხედრო სამსახურში ჩადგნენ²⁹. ამიტომ მათი ასიმილაცია არ მოხერხდა, პირიქით — შესაფერის სიტუაციაში მათ ქართველ ფეოდალთა მიწების ნაწილობრივი დაპატრონებაც კი სცადეს; XIV ს. პირველ წლებში ოსთა მთავარი ბაყათარ „აოჯრებდა ქართლსა და თრიალეთსა, და განასხმიდა მამულისაგან აზნაურთა“³⁰.

მონგოლთა ბატონობისა და თემურ-ლენგის გამანადგურებელი შემოსევების გამო ქვემო ქართლის მოსახლეობა ძლიერ უნდა შემცირებულიყო; ამას ზედ დაერთო სასტიკი ჟამიანობა, რომელიც 1424 წ. მძინევარებდა³¹.

XV ს. 30-იან წლებში, თომა მეწოფელის სიტყვით, „არარატის მხრიდან ზამთრის ჟამს იმდენი მორწმუნენი გამოვიდნენ და წავიდნენ ქართლისაკენ და

²¹ დ. შ. ს. ხ. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ქვემო ქართლის... გვ. 59.

²² ლ. შ. ლ. ი. ქ. ს. თ. - ბ. გ. ი. ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა. თსუ შრომები, 1964, ტ. 108.

²³ ქ. ც. I. 242.

²⁴ ქ. ც. II. გვ. 51, 54, 64.

²⁵ ქ. ც. IV. გვ. 307.

²⁶ სის. VIII, გვ. 12.

²⁷ С. Т. Е р е м я н. Юрий Боголюбский... Научные труды Ереванского гос. университета, 1946, т. XXIII, გვ. 399—400.

²⁸ ქ. ც. II, გვ. 251.

²⁹ ვ. გ. ა. მ. კ. ე. ლ. ი. XIII—XIV ს. მიწის საქართველოს ისტორიიდან. „მრავალთაი“, V, თბ., 1976, გვ. 184, 188.

³⁰ ქამთალმწერელი. ქ. ც. II, გვ. 316.

³¹ სომხურ ხელნაწერთა ცნობები საქართველოს შესახებ, აღ. აბდლაძის გამოც. თბ., 1973, გვ. 45.

პაერის სიმკაცრისაგან დაიხოცნენ, რომ მათი თელა სიმრავლის გამო ვერ შეს-
ძლეს“. ალექსანდრე მეფის მიერ ბეშქენ ორბელიანისათვის ლორეს გადაცემის
შემდეგ, ბეშქენმა „ხმა მოჰგია, რათა ყველა მასთან შეკრებილიყო, რასაც მო-
ყოლია სიენიეთიდან 6000 ოჯახის გადმოსვლა³². ქართველებსგან დაცლილი
ქვემო ქართლის S ნაწილში სომეხი მოსახლეობის ასეთი დიდი რაოდენობით
მოსვლა, საქართველოს ხელისუფლებს საზიანოდ მიუჩნევიათ და, ჩანს, წინა-
აღმდეგობაც გაუწევიათ³³.

ალექსანდრე დიდის დროს ჩატარებული ღონისძიებების შედეგად საქარ-
თველოს იმ ადგილებში, სადაც „კაცი არ ესახლა“, ტყვედ წაყვანილთა გამო-
სყიდვით და ლტოლვილთა დაბრუნებით, მრავალი ადგილი მოშენდა³⁴. ამ პე-
რიოდში უნდა მომხდარიყო ქვემო ქართლის თანდათან დასახლება.

1440 წ., ჭეპან-შაჰის შემოსევისას, სომხური მოსახლეობის დიდი რაოდე-
ნობა ჩანს სამშვილდეში, ხოლო 1459 წ. ერთი სომხური ხელნაწერის ანდერ-
ძიდან ოკევეა, რომ სომხები სოფ. კიკეთშიც (ალგეთის ხეობა) დასახლებუ-
ლან; უნდა ვიფიქროთ, ისინი ახალმოსულნი იყვნენ, რადგან მათი ეკლესია
„ახალკურთხეული“ იხსენიება³⁵.

ქართველ ისტორიკოსთა ცნობებით, თუ რქმანული ტომების
დასახლება ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე XV ს. მე-
ორე ნახევრიდან იგულისხმება. მანამდე კი, ისინი, თითქ-
მის მთლიანად გათურქებული ძველი ალბანეთიდან, თანდათან იკერდნენ
მტკვრისპირა დაბლობებს. თემურის ლაშქრობათა შემდეგ ეს პროცესი განსა-
კუთრებით დაჩქარდა. ვახუშტი ბატონიშვილი თვლის, რომ 1478 წ., ქართლის
მოოხრების შემდეგ, უზუნ-პასანმა მის საზღვრებთან დასტოვა „თათრის ელე-
ბი“. ამის გამო კონსტანტინე მეფემ „უბრძანა ბარათიანთა და სომხთათრთა, მი-
უტდნენ ელთა, დატყვებულთა ყველისაგან საზღვართა ქართლისათა, სრულიად
მოსრნეს და ტყუე-ყვნეს“³⁶.

ასეთი ღონისძიება საეპარქიო არ აღმოჩნდა: ქართლის საზღვრებთან ახლო
მცხოვრები, მეჯოგე თურქმანული ტომები ყოველ ახალ თავდასხმეულს თან-
მოყვებოდნენ და მათთვის სასურველ ადგილებზე სხდებოდნენ. ამიტომ მტრის
წასვლისთანავე ქართველები „მოსრვიდნენ გარემოთა თათართა“. საინტერე-
სოა, რომ 1488 წ. შემოსეული მტერი აღჯაყალისა და ქაოზიანის სანაპირო ცი-
ხეებს თავის პლაცდარზად აშენებს; იაყუბ ყაენის ჯარის დამარცხებიდან ორი
წლის შემდეგ კონსტანტინე მეფე „მიუტდა და მოსრნა ელნი გარე-
მონი, შემეშრა და დაარღვია აღჯაყალა და ქაოზიანი, ალილო ალაფი მათი და მოვიდა ტფილისს“³⁷. აქედან უკვე ჩანს, რომ დებე-
დის ომის ბარეს თურქმანული ტომები სახლებზე ღან.

ამრიგად, ჯერ კიდევ XI ს. დაწყებული ბრძოლა მტკვრის დაბლობის დაუ-
ფლებსათვის, XV ს. თურქმანული ტომების იქ ჩასახლებით დამთავრდა. ქარ-
თლის სამეფომ დაკარგა ძველი გარდაბანი — საერისთავო ზუნანისა, თუმცა ქარ-

³² თომა მეწოფელი. გვ. 24—25; ალ. აბდლაძე. XV ს. I ნახევრის საქართველოს ის-
ტორიიდან. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 3, 1976, გვ. 76.

³³ ივ. ჯაფარიძე. თეო. IV. თბ., 1967, გვ. 32.

³⁴ იქვე, გვ. 36.

³⁵ სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ. გვ. 61, 76, 163.

³⁶ ქ. ც. IV. გვ. 358.

³⁷ ქ. ც. IV. გვ. 390.

თველ ხელისუფალთ მუდამ ახსოვდათ ძველი სამეფოს სამფლობელო, რასაც მოწმობს ეახტანე VI-ის წერილი ეკატერინე I-სადმი და ერეკლეს ბატონობა ყაზახ-შამშადილოზე³⁸.

შამსადილოუსა და ყაზახის ყიზილბაშური ტომები XVI ს. უკვე მტკვრის მარჯვენა ნაპირის დაბლობში მომთაბარეობდნენ. ბერი ეგნატაშვილის ცნობით, 1556 წ. შაჰ-თამაზმა „დასუა ყაზახის ადგილსა და შამშადილუსა ხანი თქსი“³⁹. მაშასადამე, ეს თურქმანულ-ყიზილბაშური ტომები თავიდანვე ქართლის სამეფოს სამტროდ ჩამოყალიბდნენ, ირანის შაჰების ხელქვეით. შემდგომ ხანებშიც ეს უკანასკნელნი, ყოველ შესაფერ მომენტში, ამ მომთაბარეებს ქართლ-კახეთის უფრო შიდა რაიონებში ასახლებდნენ და ახალ სახანო-სასულთნოებს ჰქმნიდნენ. XVII ს. დასაწყისში, როდესაც შაჰ-აბასმა გიორგი მეფისთვის წართმეულ ლორეში სახანო შექმნა, მაშინვე მდ. დე-ბელაზე „მოიყვანნა ელნი ბორჩალებ და დასხნა აქა, და ამით ეწოდებოდა ბორჩალებ... მდინარის აღმოსავლეთი კიდე უპყრავთ ბორჩალები, და დასავლეთის კიდის კერძი უპყრავს მეფესა ქართლისასა“⁴⁰ (იხ. სქემა 7).

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, XVII ს. მეორე მეოთხედში ირანის მბრძანებელმა შაჰ-სეფიმ მაჰმადიანი ელები დასხა ქციის ქვემო წელზე და დაუყენა „ბაიდრის სულთანნი... ავღაღარს ქვეით ნაჯადინამდე და ეკლესია ნაზარას ოფლამდე. ხოლო ადგილსა ამას პირველ ეწოდებოდა წყალთა-შუადა აწ ბაიდარნი“⁴¹.

მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ყარაიზის ქვეითი ესახლნენ დემურჩიასანლები ელები, რომლებიც XVIII ს. მეორე მეოთხედში ნადირ-შაჰს აუყრია და ხორასანს გადაუსახლენ-ბია⁴².

ქართლის საზღვრებზე თუ მის შიგნით შემოსახლებული თურქმანულ-ყიზილბაშური ტომების გამრავლება-დანაწევრება იწვევდა მათ გადაადგილებას. XVII ს. I მეოთხედიდან XVIII ს. დასაწყისამდე „ამ ხალხს გადაულახავს პირველად მიჩენილი საზღვრები და დაუპყრია ახალი ადგილები. დასავლეთით ისინი გადასულან სომხითში და მისულან შულავერამდე, ერთ მათგანს (ნასიბლუ) დმანისის ხეობამდისაც მიუღწევია. მაგრამ განსაკუთრებით ისინი გაწიულან ჩრდილოეთისაკენ ქციის ხეობაში, და ალგეთში და აღმოსავლეთისაკენ. უკანასკნელ შემთხვევაში გასულან მტკვრის გაღმაც ე. ი. მოკიდებიან ლილოვების სამხრეთის და ყარაიის მიწა-წყალს, სადაც უფრო კარგი საძოვარი ადგილები იყო და სადაც რუებიც იყო გაყვანილი“⁴³.

ელების გადაადგილება XVIII ს. გრძელდებოდა, რის შედეგადაც ჩამოყალიბდნენ მათი სოფლები სომხითში: დურღაი იმერასან, ქეშა-

³⁸ დ. ბერძენიშვილი. ქართლის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები XVIII ს-ში. სიკვ. IV, თბ., 1971, გვ. 4.

³⁹ ქ. ც. II, გვ. 365.

⁴⁰ ეახუშტი, აღწერა... გვ. 34—35.

⁴¹ აღწერა... გვ. 45.

⁴² აღწერა... გვ. 51.

⁴³ იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი. I—II, გვ. 249.

ლუ (ქოჩულო), სარაჯლუ⁴⁴. ამით გარდა, სომხთშივე ყოფილან ელის კაცნი სამეფო ფულადი გადასახადი რომ ეცისრებოდათ. სოფლებს ამათი სახელები ახლაც შემორჩენიათ, ესენია: მოლა ბაბაოღლი (მოლა ოღლი-ფოლადაურის ხევში), მულანლუ, ზარგარი და ქაფანქჩი (ბოლნის-ქაფანქჩი)⁴⁵.

1778 წ. ერეკლე მეფემ შიოშ არლუთაშვილს წყალობის წიგნში ჩაუწერა: „ფახრალი ელი საქართველოს მიწაწყლიდან აყრილიყო და განჯას მისულიყო და იქ დამდგარიყო, კარგა ხანი იქ დაეყვნათ. თქვენ დიდად გაისარჩენით და მრავლის ცდით ეცადენით და განჯიდან ჩვენოს დასტურით და ნებით ფახრალი ელი საქართველოს მიწაში მოასხით... ჩვენც წყალობა გიქმენით და საყმოდ თქვენვე გიბოძეთო“⁴⁶. ეს სოფელი ახლა ტალავრის ხევშია, მაშავრის მარჯვენა შენაკადზე.

დმანისხევში ერთი თათრული სოფელი ყოფილა, ნასიბლუ⁴⁷, შემდეგ ხანებში გამრავლებულა მათი რაოდენობაც (ჰამამლუ, საფარლუ, მამიშლუ...)⁴⁸.

ქციის ხევში: ავლაგარი, ნაჯბადინლუ ქოლაგირი, არუხლუ;

ალგეთში: სარევანი, ამირხასალუ, ქაფანაქჩი, ქოსალო, ხოლო მტკვრის გაღმა — დემურჩიასანლუ⁴⁹.

შემორჩენილია 1770 წ. ფრიად საინტერესო დემოგრაფიული ნუსხა, რომელიც ეთნიკური გეოგრაფიისთვისაც საინტერესო ცნობებს შეიცავს იმდროინდელი ქვემო ქართლის შესახებ. თურქმანულ ტომთა სასულთნო-სახანოები აქ ერთადაა ჩამოთვლილი და ყოველ მათგანს ახლავს შენიშვნა, რომ ამთავან მრავალი, გაფანტული სხვა ქვეყნებში დგას ხიზნათ. საინტერესოა, რომ ამ ძირითადად თურქმანულ მხარეებში, სომხური მოსახლეობის კომპაქტური ჯგუფებიც ჩანს: „ქ. არის თათარი. დემურჩი არს სოფელ ერთი სასულთნო. და ამის ოიმაღები კომლიათასი... არს ბაიდარი ერთი სასულთნო... ახლა რომ არის კომლი ორასი. არს ბორჩალო და ფამბაკის ქობა ერთი მთელი სახანო... ახლა არის ორი ათას ხუთას სამოცი სომხით. არს ყაზახი ერთი მთელი სახანო... არის თათარი სამი ათას ხუთასი. სომეხიც არის ყაზახისათას ორასი. არს შამშადილუ ერთი მთელი სახანო, ამაში მკვიდრობს თათარი ორი ათას ორასი. სომეხიც არის ათას ორასი ესენი ზოგჯერ განჯისთვის დაგვინებებია, რადგან იმაზე ახლოს არის, მაგრამ იმისი ყმა არ ყოფილა“.

ქართული მხარეები ქვემო ქართლის ამ ნუსხაში კომლობრივ ჩამოთვლილი არაა. თრიალეთსა და ყაიყულზე ნათქვამია, რომ ისინი აო-

⁴⁴ ქვემო ქართლი. I—II, გვ. 247—248.

⁴⁵ დასტურლამალი. ქართული სამართლის ძეგლები, ივ. სურგულაძის გამოც. თბ., 1970, გვ. 562—563.

⁴⁶ ცსა, ფონ. 1450, დავთ. 20, საბ. № 47.

⁴⁷ ქვემო ქართლი. I—II, გვ. 247.

⁴⁸ ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები. თბ., 1941, გვ. 52—53.

⁴⁹ ქვემო ქართლი. I—II, გვ. 247—248.

ბრებულა და „უმკვიდრო ქმნილი“, აოხრებულა ტაშირიც, სომხითიცა და საბარათიანოც. ამ ნუსხის მიხედვით, სომხითში ორმოციდან. საბარათიანოს კი — ასიდან ერთი კაცია დარჩენილი და ისინიც ერთმანეთში არიან ხიზნად. მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, ყაიჟულს, ტაშირსა და თრიალეთს სულ გაუკაცრილებულად ვერ წარმოვიდგენთ⁵⁰. მართლაც, გიულდენშტედტის აღწერით, თრიალეთში „მოსახლეობა მისი მცირედენი დასახლებული პუნქტებისა ქართველებია:“ ტაშირში კი „მოსახლეობის უმრავლესობას სომხები შეადგენენ, შემდეგ — თურქმანი თარაქამა თათრები“⁵¹ (იხ. სქემა 7).

სომხობის შესახებ გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ აქაა თურქულ-სომხურ-ქართული მოსახლეობა, და რომ ეს უკანასკნელი აქ უმცირესობაა⁵². ამავე მოსახლეობას ვახუშტი ასე ახასიათებს: „ამა ადგილთა შინა მოსახლენი არიან სარწმუნოებით ლომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნითა ქართულითა“.

ქვემო ქართლის სხვა ნაწილებზე საუბრისას ვახუშტი ხაზს უსვამს — „სარწმუნოებით უმეტესნი ქართველთანიო“ (დმანისხევი, თრიალეთი), და საერთოდ, სარწმუნოების თვალსაზრისით მოსახლეობის ნარეგობას უსვამს ხაზს („მაჰმადიან ელებს“ ცალკე ეხება)⁵³.

„ქცევა-ზნითა ქართულითა“ — ვახუშტი აზრობს თბილისელ სომხებზედაც. ამის შესახებ აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერდა: „მაშასადამე განსხვავება თბილელ სომხებსა და ქართველებს შორის მხოლოდ სარწმუნოებაა. მათი ენა რომ ქართულია ეს ცნობილია (კორესპონდენცია, დოკუმენტები, ბეჭდები, უცხოეთში მათი კვალი — ეპიტაფიები და სხვა), მაგრამ „სომხობაც“ რომ ახსოვთ ესეც ცნობილია... „სომხობითა“, განსასხვავებლად სომეხთაგან სჭირდებოდა...“

„ვახუშტის აღნიშვნა სომხობის მიმართ „ქცევა-ზნითა ქართულითა“ გამოწვეულია იმით, რომ ამ ქვეყანას სომხობითი ჰქვია, ე. ი. იგივე სახელი, რაც საკუთრივ სომხობის. აი ამ საკუთრივ სომხობისაგან განსასხვავებლად აღნიშნავს მეცნიერი ამ მომენტს... რომ ქართლში მოსახლე სომხები „ქცევა-ზნითა ქართულითა არიან“ (ე. ი. იგივე ქართველები არიან, ოღონდ სარწმუნოებით არიან განსხვავებულნი (-სომეხნი). ვახუშტი, ვგონებ, პირველია, ეროვნული ნიშანი რომ სხვა შემოაქვს, ვიდრე სარწმუნოება“⁵⁴.

გვიანი საუკუნეების ქვემო ქართლის საბუთებიდან კარგად ჩანს, რომ სომეხი მოსახლეობის დიდი უმეტესობა ქართულად გადაკეთებულ გვარებს ატარებს, ქართულად მეტყველებს. სომხობის ნასოფლარებში შემორჩენილი ერთ-ზე მეტი საყდარი სხვადასხვა სარწმუნოების მიმდევართა ერთად ცხოვრებას უნდა მოწმობდეს, რასაც ამტკიცებს ქართულ-სომხური წარწერების ერთად არსებობა; ხშირია სომხურ წარწერებში ქართული სახელები⁵⁵, ისეთი შემთხ-

⁵⁰ ე. გამრეკელი. ზ. ციტიშვილი. 1770 წ. V/IV დემოგრაფიული ნუსხა. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973, I, გვ. 150—151, 153—154.

⁵¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. გ. გელაშელის გამოც. თბ., 1962, გვ. 239, 246.

⁵² გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, გვ. 241, II, გვ. 179.

⁵³ აღწერა... გვ. 37, 39, 43 და სხვ.

⁵⁴ სის. VIII. გვ. 313, 314.

⁵⁵ დ. მუსხელიშვილი. ქვემო ქართლის... გვ. 55—58.

ვევებიც გვაქვს, როცა სომხური სახელის მქონე პირი საფლავის ქვაზე ქართული წარწერით იხსენიება და სხვ.

XVIII ს. მეორე ნახევარში გამუდმებული ლეკიანობის გამო ქვემო ქართლის, განსაკუთრებით მისი განაპირა რაიონების, მოსახლეობა ძალზე შეწყვეტილი იყო. საუკუნის მიწურულს სოფნთა ახალი ჯგუფები შემოვიდა ქვემო ქართლში, რომლებიც სომხთა და ლორეში დაასახლა ერეკლე მეფემ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს ქართლის სამეფოს ეს ნაწილი თითქმის უკაცრიელი იყო⁵⁶.

ქვემო ქართლის ეთნიკურ გეოგრაფიაზე დაკვირვება ნათლად გვიჩვენებს, თუ რა რთულ პირობებში უხდებოდა საქართველოს ამ ქვეყნის შენარჩუნება: ვერც მოახერხა — შეინარჩუნა ნაწილობრივ. XV ს. მიწურულისთვის ნახევარი უკვე დაკარგული იყო სწორედ ერთიანი, ქართული მოსახლეობის იქ არარსებობის გამო. მეორე ნახევარიც ეთნიკურად ისე აჭრელდა, რომ სულხან-საბამ მისი სახელი თვალსაჩინო მაგალითად მოიყვანა: „ერანი — შეწყობილად იწოდების... ანუ მრავალ ერად შეკრებულად. ამის ძალითაც სომხთს ერანად უწოდენ მრავალ-გვაროზისათვის და მრავალთესლობისა“⁵⁷.

XIX ს., რუსეთის მთავრობის ხელშეწყობით, ქვემო ქართლში ეს პროცესი კიდევ უფრო დაჩქარდა: საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან აქ გადმოსულ ქართველებს უკვე დახვდათ უომრად შემოსახლებული თურქულენოვანი, სომეხი, ბერძენი და გერმანელი მოახალშენეები⁵⁸.

⁵⁶ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები. გვ. 31—32.

⁵⁷ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. I. თბ., 1966.

⁵⁸ გერმანელები 1818 წლიდან შემოსახლეს, ბერძნები კი — 1829 წლან შემოიყვანეს არზრუმის მხრიდან. იხ. МИЭБГКЗК, ტ. I; ს. ჯავახიშვილი. ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში. ქუთაისის სახ. პედინსტიტუტის შრომები, ტ. IV. ქუთ., 1942.

საეკლესიო გეოგრაფია

ეკლესია ყოველთვის დიდ როლს თამაშობდა ქვეყნის ცხოვრებაში, როგორც პოლიტიკური ძალა, იდეოლოგიის საყრდენი, როგორც ფეოდალური მფლობელი, თუ მისი დროის კულტურის მქადაგებელი. ამავე დროს, ჩვენშიც, ისევე როგორც სხვაგან, ეკლესიის ორგანიზაცია ეგუებოდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ აღნაგობას და უკვე არსებული ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების გათვალისწინებით ყალიბდებოდა.

უძველესი ცნობა ქვემო ქართლის საეპისკოპოსოთა შესახებ ჩვენ ჭუნანშერის თხზულებაში გვაქვს დაცული, რომლის მიხედვით V ს. მეორე ნახევარში ვახტანგ გორგასალმა განაწესა ეპისკოპოსები და მათ შორის დასვა, „ერთი მანგლისს... ერთი ბოლნისს; ერთი რუსთავს... და ერთი აგარაკს რომელი არს ხუნანს გამართებით (vat. ხუნანის გამართებით)“¹.

„ეპისტოლეთა წიგნში“, 506 წ. საეკლესიო კრების მონაწილეთაგან, ჩვენთვის საინტერესო მხარეში იხსენიებიან ეპისკოპოსები სპააკთბილელი, ელაგეს მანგლელი, სამუელ მანანელი, დავით ბოლნელი, იაკობ ცურტაველი, სტეფანოზ რუსთველი, ისააკ ხუნანაკერტელი; იგივეს, მცირე განსხვავებით, იმეორებს უხტანესიც² აკად. კ. კეკელიძე თვლიდა, რომ ჭუნანშერის მიერ დასახელებული ეპარქიები უძველესია, ხოლო „ეპისტოლეთა წიგნში“ დამატებული საეპისკოპოსოები შემდეგ ჩამოყალიბებულა, 506 წ-მდე³. ე. ი. მანგლისის, ბოლნისის და აგარაკის ეპარქიებს მიმატებია თბილისის, ღმანისისა და ცურტავისა (იხ. სქემა 8).

ჩამოთვლილი ცენტრებიდან ოთხის მდებარეობა ცნობილია, ცურტავისა და აგარაკისა (ხუნანაკერტი) — უცნობი. ეს უკანასკნელი, სადაც არ უნდა მდებარეობდეს აგარაკი, ცხადია, ხუნანის საეპისკოპოსოს გულისხმობს: ჭუნანშერის განმარტება კი გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ „აგარაკ“ სახელის მქონე პუნქტები სხვებიც იყო, ავტორი კი მიანიშნებს ხუნანთან (მის „გამართებით“, თუ „გაერთებით“) მყოფ აგარაკზე. ცურტავის ეპარქია ზემოხსენებულ სიაში ბოლნისსა და რუსთავს შორისაა დასახელებული, ხოლო O მხარეს მას აგარაკ-ხუნანის საეპისკოპოსო ესაზღვრებოდა.

ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ისიც საინტერესოა, რომ ქვე-

¹ ქ. ც. I. გვ. 198—199.

² ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 97, 159; უხტანესი, ისტორია... გვ. 139.

³ კ. კეკელიძე, კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში, ეტიუდები, IV, თბ., 1957, გვ. 334.

მო ქართლის მამამთავართა ეს ცენტრები საერო, სენიორალურ ცენტრებს უმეტესწილად არ ემთხვევა. მანგლისს, დმანისსა და ბოლნისში ციხეები თავიდან არც ყოფილა (დმანისი გვიან გაქალაქდა); იგივეს მიუთითებს აგარაკის დასახელება ხუნანთან. ეს შემთხვევითი არ იყო, განსაკუთრებით აღრეფეოდალურ ხანაში. სომეხი ისტორიკოსის სებეოსის ცნობით, VII ს. I ნახევარში ციხის მახლობლად ეკლესიის აშენებას გამართლებულად არ თვლიდნენ და ცდილობდნენ არ დაეშვათ მათი ერთად არსებობა⁴. ვახუშტი ბატონიშვილი ამ რიგის მოვლენას მცხეთის მიმართ შენიშნავს: „იტყვიან მძლავრებისათვის მაჰმადიანთა არალაჰა ჰყვეს ქალაქი, რათა არა მათ იპყრან, და შეიგინოს სიწმიდე“⁵. შემდგომ ხანებში ეკლესია-მონასტრებს გალავნებიც შემოეკლათ თავდასაცავად და ზოგან ციხეებიც აშენდა.

როგორც ვხედავთ, VI ს-თვის ქვემო ქართლის ტერიტორია ექვს მღვდელთმთავარს ემორჩილებოდა, აქ კი ამ დროს, სომხური გეოგრაფიის მიხედვით, 12-13 ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეული მაინც იყო. ე. ი. თითოეული საეპისკოპოსოს ტერიტორია ერთზე მეტ ხევს მოიცავდა. სოციალური გეოგრაფიის თვალსაზრისით, ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ყველა ეს ძველი საეპისკოპოსო ბარის განვითარებული ხეობებშია დაარსებული და ქვემო ქართლის მთიან ოლქებში არც ერთი ცენტრი არ ჩანს. შესაძლოა მანგლისისა და დმანისის კათედრალების დაარსება მათი ხეობების ზემო წელზე ნაკარნახევი იყო თრიალეთ-ზურტაკეთისა და ტაშირის მრეცლის შეერთების სურვილით. ჩანს, ასეთი უფლებებით ეს მღვდელთმთავრები აღრიდანვე სარგებლობდნენ გორგასლის მიერ ჩატარებული საეკლესიო რეფორმის გამო, ვახუშტი შენიშნავს: „ამთ მიეცა პატივი — კათალიკოზსა ჰეფისა თანა და ეპისკოპოზს ერისთვისა თანა“⁶.

ქვემო ქართლის საეპისკოპოსოთა საზღვრების დასადგენად მცირე მასალა არსებობს. ესაა გვიანდელ საბუთებში შემორჩენილი კანტიკუნტი ცნობები და ვახუშტის ჩვენებანი. მიუხედავად იმისა, რომ საეკლესიო გეოგრაფია კონსერვატიული იყო საერთოდ, ქვემო ქართლში ესეც ცვალებადი აღმოჩნდა ხშირი პოლიტიკურ-ეთნიკური ძვრების გამო. აქ გაუქმდა, თუ დაიკალა ზოგიერთი ეპარქია, წარმოიშვა ახალიც.

თბილელის სამწყსო, ბუნებრივია, თბილისი და ქალაქის პირის სოფლები იქნებოდა (პარუარი), ასევე ვერის ხეობა, რასაც შესაძლოა გვიანი ხანის საბუთებში შემორჩენილი ცნობებიც მოწმობდეს. ცხადია, თბილელის სამწყსოს შეიძლებოდა მიმატებოდა მრეელი სხვაგანაც, მაგრამ ტრადიციულად აქ იჯდა „უპისკოპოზი, მწყემსი ტფილისის სამკრით ქციისამდელე“⁷.

საინტერესოა, რომ საბუთებში ხშირად იხსენიებათ თბილელ-მანგლელი ეპისკოპოსებიც (XV—XVI სს.)⁸. ორი ეპარქიის გაერთიანება სამწყსოს შემცირებაზე უნდა მიუთითებდეს, მაგრამ აქ შესაძლოა თბილისისა და მანგლისის

⁴ Мисаиш Бахасишისი მათიძისი. ხრესი, 1939, გვ. 65.

⁵ აღწერა... გვ. 61.

⁶ იქვე, გვ. 19.

⁷ იქვე, გვ. 53.

⁸ Пл. Иоселиани. Описание древностей гор. Тифлиса. 1866, зб. 171—172.

თის ისტორიულ-გეოგრაფიული კავშირიც მოქმედებდა, რომელიც პერიოდულად ერთიან ქვეყნად გარდაქმნაშიც გამოიხატებოდა (იხ. ზევით).

1638—1659 წწ. ერთი საბუთის მიხედვით, ქართლის კათალიკოსმა თბილელ მთავარეპისკოპოს ელისეს პირობის წიგნი მისცა: „თრიალეთს რააც საწალკელს სამწყსოში სოფლები აშენდეს და შენობა ჩაუარდეს, ჩუენზედ შორს იყო და თქუენთვის მოგვიბარებია. საწირავს გარდაის რააც რამ იქაური გამოსაღებელი იყოს, სარჯულო ანუ ღრამა და სარგო, ნახევარს სუეტიცხოველს ნუ დააკლებთ და ნახევარი თქვენთვის მოგვიბრძოვითა... სანამდისი თქუენს კელთ იყოს, ამ პირობას სუეტიცხოველს ნუ გარდაუხუათო“⁹. როგორც ვხედავთ, აქ თბილელი საწალკელს მწყემსიცაა, თუმცა ეს დროებითი ყოფილა.

იგივე თბილელმა-საგინაშვილმა ელისემ ქციის ხრამში მეორედ აღაშენა „გაოხრებულნი“ მონასტერი პირდებულისა, განაახლა ხატები და საკურთხეველი, სამი კომლი მისი ნასყიდი კაცი შესწირა და ორი წისქვილიც ააბრუნა მონასტრისათვის. ამის შესახებ იქაური წარწერა გვამცნობს¹⁰. მაშასადამე, XVII ს. თბილელ ეპისკოპოსს პირღებულის მონასტერიც ეკუთვნოდა და, უნდა ვიფიქროთ, ახლომახლო მყოფი სოფლებიც; ამისი გამოძახილი უნდა იყოს თბილელის მფლობელობა ქციის ხრამში XVIII ს.

1721 წ. აღწერის მიხედვით, თბილელის ყმები ითვლებოდნენ მტკვრის მარცხნივ („ტფილელის ლილო“), ალგეთსა და ქციის ხევში¹¹.

მანგლისის ტაძარი ერთი უძველესთაგანი იყო ქვემო ქართლში, სადაც ტრადიციით დიდი სიწმინდე — უფლის სამსჭულანი ინახებოდა. ამიტომ იგი პოპულარული იყო საქართველოს მეზობელ სომხეთშიაც, საიდანაც თურმე მცხეთისა და მანგლისის ჭვრის მოსალოცად მოდიოდნენ¹².

მანგლელის საეპისკოპოსოს ძირითადი ტერიტორია ალგეთის ხეობა უნდა ყოფილიყო; მაგრამ, ჩანს, მისი სამწყსო ქციის ხრამის ნაწილსაც მოიცავდა, რადგან, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, მანგლისს „ზის დასამუღლი გორგასლისაგან ეპისკოპოზი, მწყემსი ალგეთის ქეობისა და ქციის ზემოთისა თრიალეთამდე“¹³. უნდა ვიფიქროთ, აქ სოფ. ქცია იგულისხმება მდინარის შუა წელზე, იქ, სადაც ყარაბუღახის წყალი უერთდება ქციას მარჯვნიდან. მაგრამ, ჩანს, მანგლელის სამწყსოში ადრე ქციის ხრამის სხვა ნაწილებიც შედიოდა. 1584 წ. ერთი საბუთის მიხედვით, კათალიკოსმა მანგლელს დაუბრტყია სამწყსო და ვითისა და აბაშის კერძი მამული „ქცის გაღმა“ ე. ი. მარჯვნივ¹⁴.

მანგლელის სამწყსოში ყოფილა ქციის ხრამის მარცხენა ნაპირისა და თრიალეთის ზოგიერთი სოფელიც¹⁵, აქვე იყო მისი კუთვნილი ყმა-მამული სოფ. მეთრევეანში¹⁶. ყმა-

⁹ ის. დოლიძე, ქ. ს. დ. III, გვ. 526—527.

¹⁰ ИКОНАМЛО, вып. II, Тифл., 1905, გვ. 22.

¹¹ ქვემო ქართლი. III—IV, გვ. 309—459.

¹² ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 122.

¹³ აღწერა..., გვ. 46.

¹⁴ მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის, გვ. 245.

¹⁵ ქ. ს. დ. III, გვ. 620.

¹⁶ იქვე, გვ. 584—585.

მამული მანგლისის ეპისკოპოსს პქონია აღგეთში, ქციის ხრამში, თრიალეთსა და საჯავახიანოში¹⁷.

მართალია, დმანისის სიონი VII ს. ძეგლია, მაგრამ დმანელი უკვე VI ს. ეპისკოპოსთა სიაში გვხვდება, ე. ი. იქ მანამდე სხვა ნაგებობა უნდა მდგარიყო, რომელიც დმანისის ქალაქსა და ციხეს დიდად უსწრებდა წინ. ვახუშტის ცნობით, დმანისს „ზის ეპისკოპოზი მწყემსი ტაშირისა და დბანის-ვევისა“ ტაშირის აღწერისას კი ამბობს: „მსახლობელნი არიან სარწმუნოებით სომეხნი, არამედ სამწყსონი არიან დბანისისა“¹⁸. საეპარქოა, რომ ტაშირი აღრიდნევე დმანელის ეპარქიაში ყოფილიყო გაერთიანებული; ამას, უეჭველია, ხელს შეუწყობდა ორი მეზობელი ერთეულის მჭიდრო ურთიერთობა. დამყარებული უძველეს სამეურნეო კავშირზე (მთა და ბარი), რაც ძალიან მოხერხებული გზების წყალობით ხორციელდებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ უძველეს დროს დმანისს საეპისკოპოსოს ემორჩილებოდა მთელი ტაშირი (და არა ვახუშტის დროინდელი, ლორეს N-ით მდებარე), რომელსაც საკუთარი მღვდელთმთავარი არ ჰყავდა.

ეგების ამის მოწმობად გამოდგეს ზემოთ უკვე მოყვანილი ცნობა კორიუნისა, რომლის მიხედვით, არშუშაცა და ტაშირის გავარიც მაშტოცმა სამუელ ეპისკოპოსს ჩააბარა; აქად ივ. ჯავახიშვილის დაკვირვებით, ესაა ის სამუელი, რომელიც ცურტაველთან იხსენიება ჯერ ეპისკოპოსად, 466 წ. შემდეგ კი — მთავარეპისკოპოსად¹⁹.

506 წ. დმანელ მღვდელთმთავარს სამუელი ერქვა. ეგების ის პირველი სამუელ ეპისკოპოსიც დმანელი იყო, მაშტოცმა რომ ტაშირის გავარი ჩააბარა; სახელების გამეორება ეპისკოპოსებშიც ხდებოდა (ზოსიმე — კუმურდოში, სოფრომ — ბედიამში...), ხოლო ცურტაველთან ნახსენებ სამუელ ეპისკოპოსს, თუ იგი მართლა დმანელი იყო, ცურტავთან ტერიტორიული სიახლოვის გამოც შეიძლო „ქადაგი მოედუნა“ ნაცემი შუშანიკისთვის²⁰. თუ ეს ასეა, სამუელ დმანელისთვის ტაშირის ჩაბარება, ვახუშტის ცნობის ფონზე, ბუნებრივი გამოცა.

ტაშირის სოფ. მეპენკერტში დაბადებული მოსე, რაღა ცურტავის საეპისკოპოსო ტაძარში გაგზავნეს აღსაზრდელად, თუკი ტაშირი დმანელის სამწყსო იყო? — იქნებ ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ დმანისში მხოლოდ ქართული მღვდელთმსახურება იყო, ცურტავში კი — ქართულიცა და სომხურიც, ისიც საინტერესოა, რომ მეპენკერტი ტაშირის იმ სომხურენოვან თემში უნდა ყოფილიყო, რომელიც სომეხი კათალიკოსის მონოფიზიტურ მოწოდებას გამოეხმაურა VI ს. მეორე ნახევარში: ცხადია, დმანელს მრევლი შეუმძირდებოდა ტაშირში, რასაც საპასუხო რეაქცია უნდა გამოეწვია. არა გამორიცხული ცურტავის ეპისკოპოსად ქცეულ მოსეს ტაშირის მშობლიური თემის სულისკვეთება გამოჰყოლოდა...

¹⁷ ქვემო ქართლი. III—IV. გვ. 308—309; ქ. ს. ძ. III. გვ. 701.

¹⁸ აღწერა... გვ. 38, 39.

¹⁹ ივ. ჯავახიშვილი. ძეგლი სომხური საისტორიო მწერლობა. თბ., 1935, გვ. 173.

²⁰ იაკობ ცურტაველი. მარტვილობა შუშანიკისი. ქალძ., I, გვ. 18.

დმანისის საეპისკოპოსოს, ჩანს, მეზობელ ქეის ხევშიაც პყოლია სამწყსო, რასაც მოწმობს XVII ს. ერთი საბუთი, რომლის მიხედვითაც დმანელსა და მანგლელს ამ სამწყსოზე ცილობა ჰქონიათ²¹.

XVI ს. დმანისის სიონს ეკუთვნოდა გუდარების ღვთისმშობლის მონასტერი მისი მამულებით, რომელიც XVII ს. უკვე მანგლელისათვის დაუმტკიცებია კათალიკოსს²².

ვახუშტის ზემოხსენებულ ცნობაში ყურადღებას იქცევს ავტორის თანამედროვე ვითარების აღწერა, სადაც ტაშირის „სარწმუნოებით სომეხი“ მოსახლეობა დმანისის სამწყსოა. უნდა ვიფიქროთ, დმანისში სომხური მოსახლეობის თანდათან გაჩენასთან ერთად, აშენდებოდა მათი ეკლესიაც, რომელიც იქაურ სომხურ კოლონიას მოემსახურებოდა²³; შესაძლოა ტაშირელ „სარწმუნოებით სომეხებისთვისაც“ ემას დაედო ხელი. ეს ბუნებრივი ჩანს ძველი ტრადიციის გამო და ქართველ ხელისუფალთა მამრნდელი პოლიტიკიდან გამომდინარე. პაპუნა ორბელიანის ცნობით. XVIII ს. შუა წლებში ორბელიშვილებმა ტაშირის მოსახლეობა დაცეს მიზნით დმანისში შემოიყვანეს. მათვე შემოეხვეწნენ ღორის ქეთხულები „ჩვენ მუდამ ორბელიშვილის ოჯახის შეწევნით ედგომილ-ვართო და ახლა ასე უპატრონოდ ვართო და მოგვიარეთო“. ყოფილან ორბელიშვილს ჯარი შეუყვანებია ღორის ციხეში და ის ქვეყანაც დაუმშვიდებია²⁴.

ბოლნისის სიონის საეპისკოპოსო ერთი უძველესთაგანია ქვემო ქართლში, სადაც, ვახუშტის სიტყვით, „აწა ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი აწინდელის სომხთისა“²⁵. ეს უკანასკნელი კი ვახუშტის დროს მოიცავდა ტერიტორიას დებედის მარცხენა სანაპიროდან მაშავერ-ფოლადურის წყალგამყოფამდე.

ირკვევა, რომ ძველდაც ბოლნელს ემორჩილებოდა ფოლადურის, ტალავრის, მანხუტისა და შულავრის ხეობანი²⁶; ამდენად, ვახუშტისდროინდელ საზღვრებს ბოლნისის ეპარქიისას აქაც ძველი ტრადიცია უდევს საფუძვლად. 1721 წ. აღწერის მიხედვით, ბოლნელის საკუთარი ყმები სიონის ირგვლივ მყოფ სოფლებშია²⁷.

წყაროებში თითქმის არაფერია შემორჩენილი ხუნანის საეპისკოპოსოს შესახებ; ჯუანშერის ცნობა აგარაკ-ხუნანის ეპისკოპოსის ვახტანგ გორგასლის მიერ დასმის თაობაზე არაფერს ამბობს ამ ეპარქიის საზღვრებზე.

ვახუშტის აზრით, აგარაკის ეკლესიაში „დასვა გორგასალ ეპიკოპოზი, შემდგომად იქმნა მიტრპოლიტი და მეტოქი სომხთისა, რომლისა სამწყსო იყო ხუნანი, გარდაბანი და ბერდუჯის მდინარე“²⁸. მაშასადამე, „ეპისტოლეთა წიგნში“ მოხსენიებული ისააკ ხუნანაკერტელი აგარაკის ეპისკოპოსი გამოდის, რომელიც ხუნანის საეროიკთაფოს ეპარქიას განაგებ-

21 ის. დოლიძე. ქ. ს. ძ. III. გვ. 620.

22 მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა... გვ. 76; ქ. ს. ძ. II. გვ. 620.

23 ლ. მელიქსეთ-ბეგი. დმანისის სომხური წარწერები. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები. I, თბ., 1954, გვ. 160.

24 საქართველოს ცხოვრება. გვ. 128.

25 აღწერა... გვ. 37.

26 დ. ბერძენიშვილი. ბოლნისის... გვ. 20—21.

27 ქვემო ქართლი. III—IV. გვ. 201.

28 აღწერა... გვ. 36.

და. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ აგარაკის საეპისკოპოსოში შედიოდა ხუნანაკერტი თავისი ოლქით. ძოროფორი და კოლბოფორი.

საეპისკოპოსო კათედრის დაარსება ხუნანის საერისთავოში, ცხადია, გამოხატავდა ქართლის სამეფოს სურვილს — უფრო მტკიცე კონტროლისთვის დაექვემდებარებინა ეს განაპირა ოლქი ნარევი მოსახლეობით²⁹; რომ ასეთი ღონისძიება მოსალოდნელი საშიშროებითაც იყო ნაკარანხევი მალე დაამტკიცა მოვლენათა განვითარებამ.

ჩვენ არ ვიცით რა იღონა ხუნანაკერტის ეპისკოპოსმა VI ს., როცა მის სამწყსოში ძოროფორის სომხურენოვანმა თემმა მონოფიზიტურ მოწოდებას დაუკირა მხარი. უნდა ვიფიქროთ. ასეთი განწყობა ღრობით მიწვლეულა, რაკი იოანე მაიარაგომელს თავიდან მოუხდა მათი დამოწაფება VII ს. (იხ. ზემოთ).

ხუნანის საეპისკოპოსოს შესახებ ამის შემდეგ ცნობები აღარ ჩანს.

ძნელია ცურტავის საეპისკოპოსოს საზღვრებზე საუბარი, როცა თვით ცურტავის მდებარეობა დაუდგენელია. ამის შესახებ არსებული მოსაზრებებიდან ერთი დასკვნა, რომელიც შეიძლება მივიღოთ, არის ის, რომ ცურტავი (მერანდელი გაჩიანი) „ქართველთა ველშია“ საძებნი.

წყაროთა მონაცემების გათვალისწინებით ცურტავსა და მის მიდამოებში სომხურენოვანი მოსახლეობა ქართულთან ერთად; ფიქრობენ, რომ ცურტავის ეპარქიაში ქართულის გვერდით სომხურ ენაზეც იყო მსახურება, შუშანიკმა კი, იგი ცურტავის საეპისკოპოსო კათედრალშიც შემოიღო; ამიტომ შუშანიკის შემდეგ აქაური ეპისკოპოსები ორ ენაზე ეწოდნენ მსახურებას³⁰. ჩანს, ამერიიდან „ცურტავის ეკლესიის გამგებლობის ქვეშ“ და იქვე დაარსებული შუშანიკის სამარტვილოს გარშემო თანდათან შემოიკრება სომხურენოვანი თემი მეზობელი ნარევი მოსახლეობიდანაც: კირიონ ქართლის კათალიკოსმა, მონოფიზიტობასთან ბრძოლის დროს, ცურტავის საეპისკოპოსოს სომხური მსახურების მოშლა და იქაური მრევლის გაქართველება მოინდომა³¹.

საეკლესიო განხეთქილების შემდეგ, ცურტავის სომხური მრევლი ქალკედონური შეიძლებაოდა ყოფილიყო, საეპისკოპოსოს კი ერთხანს ისევ უნდა ეარსება; არ ჩანს როდის გაუქმდა იგი. ნაშანდობლივი უნდა იყოს სტეფანოს ორბელიანის უკვე ხსენებული ცნობა, რომ ცურტავის სამწყსო (ცხადია, სომხური) XIII ს. ახპატს ეკირა; ასევე ვახუშტის ჩვენება ახპატის შესახებ: „რავდენი სომეხნი ქართლს მსახლობელნი არიან, სამწყსონი მისნი არიან“; და მისივე ვარაუდი, რომ ცურტავი დებედის ხეში, ახტალის ო მხარეს მყოფი სასწაულმოქმედი მონასტერია³². ყველაფერი ეს და მთელი რიგი არაპირდაპირი ჩვენებანი, ზემოთ რომ იყო მიღებული, ცურტავის საეპისკოპოსოს ადგილს მხოლოდ „მრავალშტისა“ და დებედის ხეში ტოვებენ (წობოფორი, ქანგარქი). სწორედ აქამდე მოდიოდა ბოლნისისა და ხუნანის საეპისკოპოსოთა საზღვრები.

²⁹ C. Toumanoff. Studies... გვ. 486, შენ. 195.

³⁰ ნ. ქანაშია. „ეპისტოლეთა წიგნის“ ცნობები შუშანიკზე. „მრავალთავი“, VI, თბ., 1978, გვ. 184.

³¹ უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა... გვ. 244—246; ნ. ქანაშია. „ეპისტოლეთა წიგნები“ ცნობები შუშანიკზე. „მრავალთავი“, VI, თბ., 1978, გვ. 188.

³² აღწერა... გვ. 35, 36 და შენიშვნა.

ზევით განხილულ უძველეს საეპისკოპოსოებს ქვემო ქართლში, როგორც ჩანს, შემდეგ შემატებია წალკელის ეპარქია თრიალეთისა. ვახუშტის სიტყვით: „ქციის კიდეზე არს ეკლესია გუნბათიანი, წალკას დიდი, კეთილნაშენი, ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი თრიალეთისა“³³.

წალკელი ეპისკოპოსის შესახებ ცნობები ძალიან ცოტაა; პირველად იგი XIII ს. იხსენიება სხვა მღვდელმთავართა შორის³⁴; XVII ს. მისი სანწყსო ერთხანს თბილელს ჰქონია (იხ. ზემოთ), ხოლო XVII—XVIII სს. მიგნაზე დაწერილი ერთი საბუთის მიხედვით, წალკელს ემორჩილებოდა ქვათახევის მონასტერი კავთურას ხეობაში³⁵. 1721 წ. აღწერის მიხედვით, წალკელის მკვიდრი ყმები თრიალეთში ცხოვრობდნენ³⁶.

გარდა ზემოთ აღწერილი საეპისკოპოსოებისა, ქვემო ქართლში სხვადასხვა დროს წარმოშობილა ქართული, თუ სომხური ეპარქიები, სამიტროპოლიტო, ან საწინამძღვრო მონასტრები, რომლებსაც თავისი მრევლი ეყოლებოდათ. წყაროთა სიმცირე არ იძლევა საშუალებას ყოველი მათგანის საზღვრების დასადგენად, ამიტომ ზოგიერთი მაინც უნდა აღინიშნოს.

პირველ რიგში ყურადღებას იპყრობს ქართული წარწერა, აღმოჩენილი ბამბაქის წყლისა და დებედის შესართავის S-ით, ქობერის მახლობლად, ე. ი. ლორეში. აქედან ვგებულობთ, რომ დემეტრე მარზპანის ძემ — გიორგი ღენეღელმა ან ვენეღელმა მთავარეპისკოპოსმა ააშენა ეკლესია დავითის მეფობაში 1022 წ³⁷. წარწერა დაკარგულია და შემოწმება არ ხერხდება³⁸. ასეთი სახელის მქონე ტაძარი კი ლორეში არ ჩანს. შესაძლოა იქ შეცდომა იყოს წაკითხულში და ეწერა „ჰნენელმან მთავარეპისკოპოსმან“ (ასომთავრული „ლ“, „ე“ და „ჰ“ სვგავსების გამო), მაშინ მივიღებდით ახლაც არსებულ ჰუნეევანს, ე. ი. „ბერძენთა მონასტერს“, ქალკედონიანთა სავანის გაგებით, რომელიც ვახუშტის მიერ აღწერილი ძელი ქეშმარიტის მონასტერი უნდა იყოს³⁹.

წარწერაში მოხსენიებული პირები შეიძლება გავაიგივოთ სტეფანოს ტარონელის მიერ X ს. ბოლოსათვის დასახელებულ გაგის მარზპან დემეტრესა და მის შვილთან. ავტორის ცნობით, იგი ქართველებს მიემხრო, მიატოვა მამაპაპეული რჩული, ქართველად მოინათლა და თავისი შვილი ტაშირის მამფლად დასვა ჰუნეევანში (იხ. ზემოთ). ეს ტაშირის მამფალი კი გიორგი მთავარეპისკოპოსი უნდა იყოს. ამ დროს ლორე ახალი აშენებულია და იქ დავითი, ტაშირძორაგეტის მეფე ბატონობს; ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, დემეტრე მარზპანმა შვილი საერო კი არა, სასულიერო ხელისუფლად დასვა (მამფალი მაღალი სასულიერო წოდების მქონე პირის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, მაგ.: „მამფალი სამოელ ქართლისა კათალიკოზი“)⁴⁰.

³³ აღწერა... გვ. 42.

³⁴ ქ. ს. ძ. II, გვ. 49.

³⁵ იქვე, გვ. 623.

³⁶ ქვემო ქართლი. III—IV. გვ. 309.

³⁷ M. Brossel. Rapports sur un Voyage archéologique... 3e livraison, გვ. 135—136; თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. კ. რ. ნიკიბიძე. I. გვ. 243—244. ასოთა ჯგუფს „გილენელმან“ მ. ბროსელს კითხულობდა როგორც ერთ სიტყვას — „გელაქენელმან“ კითხვის ნიშნის ქვეშ; თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. კ. რ. ნიკიბიძე. II. გვ. 243—244. ასოთა ჯგუფს „გილენელმან“ მ. ბროსელს კითხულობდა როგორც ორ სიტყვას — „გელაქენელმან“ კითხვის ნიშნის ქვეშ; თ. ე. ო. რ. დ. ა. ნ. ი. კ. რ. ნიკიბიძე. II. გვ. 243—244.

³⁸ ლ. მ. ე. ლ. ი. ქ. ს. ე. თ. — ბ. ე. გ. ი. ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა. თსუ შრომები, ტ. 108, თბ., 1964, გვ. 317.

³⁹ ლ. მ. ე. ლ. ი. ქ. ს. ე. თ. — ბ. ე. გ. ი. იქვე.

⁴⁰ ძქალძ. I, გვ. 46—47.

ჰაუნდევანქ-ძელი კეშმარიტის სამონასტრო კომპლექსი რამოდენიმე ნაგებობის ნანგრევს შეიცავს; აქაა ცენტრალურგუმბათიანი ტრიკონქი VIII—IX სს; რომელიც შემდგომ ხანებში რამოდენიმეჯერ გადაუკეთებიათ; აქვეა მამამთავრის სასახლე, ორსართულიანი საცხოვრებელი-სატრაპეზო მონასტრის ბერთათვის და სამრეკლო⁴¹.

ასომთავრული წარწერა XII ს. ამაღლებული გუმბათის ყელზე იხსენიებს სუმბატს, რომელიც ორბელი უნდა იყოს — ივანე მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის ძე; მას მეორედ განუახლებია და შეუქმნია ტაძარი 1154 წ.⁴²

მეორე წარწერა კარიბჭის თავზეა მოთავსებული და მის მშენებლობაზე მოგვითხრობს. აქ იხსენიება „მანდატურთუხუცესი მხარგრძელი“ (სახელი აღარ ჩანს) და „მამამთავარი თეოდორე“, რომელიც ან ადგილობრივი მონასტრის გამგებელია, ან ქართველთა კათალიკოსი თევდორე (1186—1206 წწ.).

მონასტრის ირგვლივ საფლავებია ქართული ასომთავრული წარწერებით. X, XIII და XV—XVI სს. ეპიტაფიებში იხსენიება სახელები მათე, მართა, ზეზუა⁴³.

ამრიგად, ზემოთ განხილული ცნობები, კიდევ ერთი ქართული ეპარქიის არსებობაზე მიგვითითებს XI—XIII სს. (შესაძლოა უფრო ადრინადაც). უნდა ვიფიქროთ, აქ იქნებოდა გაერთიანებული ლორე-ეპარქიის ქართული მრევლი. შემდგომი ბედი ამ ეპარქიისა უცნობია. ვახუშტის დროს ეს მონასტერი უკვე სომხებს ეჭირათ⁴⁴.

ქვემო ქართლის ამ განაპირა ოლქებში იყო აგრეთვე მცხეთის საკათალიკოსოს კუთვნილი სოფლები და მამულები, მისადმი დაქვემდებარებული ბერ-მონაზვნებით. ლორე-აბოცის საზღვარზე, სოფ. შანაზარას მიდამოებში დაცული ქართულწარწერაანი ქვები, პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის ვარაუდით, აბოციდან ლორეში გადმოსულ ქართულ მოსახლეობას თან უნდა გადმოეტანა და აქ ავახუტულ საყდრებში ჩაეშენებინა. ე. ი. ეს წარწერები თავიდან აბოცის სოფ. შანაზარის ეკლესიებისა ეოფილა.

ერთ წარწერაში აბოცს (აღმათ აბოცს) საყდრის აშენებაზეა საუბარი, რომელიც ორი წლის განმავლობაში აუგიათ „ოთხთა ძმათა ძნელადსძეთა“, დემეტრეს მეფობაში და სამუელის მღვდელთმომღვრობისას. გამომცემელი წარწერას XII ს. ათარილებს⁴⁵. ამრიგად, ამ წარწერით დასტურდება ქართული მრევლის არსებობა იმდროინდელ აბოცში, რომელსაც თავისი მღვდელთმომღვარი ჰყოლია. იმავე საყდრის სხვა წარწერებში იხსენიებიან „მთავარი“..., „დავითი და „ძმად მირიან“...

მეორე, გალავნიანი მონასტრის წარწერათა გადარჩენილ ფრაგმენტებში ირჩევა „რუსუდან დედოფალი“, „დავით მეფე“ და ვინმე გიორგი. ავტორი ამ წარწერას 1238 წლისად მიიჩნევს⁴⁶. რუსუდანისა და დავით ნარინის ერთად

⁴¹ Г. Н. Чубинашвили. Разыскания... გვ. 78—79.

⁴² ლ. მელიქსეთ-ბეგის. ლორე-ტაშარის... გვ. 318; Г. Н. Чубинашвили. იქვე, გვ. 73, შენ. 2.

⁴³ ლ. მელიქსეთ-ბეგის. იქვე, გვ. 318—319; Г. Н. Чубинашвили. იქვე, გვ. 79, შენ. 2.

⁴⁴ აღწერა... გვ. 35.

⁴⁵ ლ. მელიქსეთ-ბეგის. ლორე-ტაშარის... გვ. 320—322.

⁴⁶ იქვე.

ხსენება წარწერაში მიუთითებს ქართული ეკლესიის მშენებლობაზე ამ განაპირა მხარეში მონგოლთა ბატონობის პირობებშიაც, რაც ხშირი შემთხვევა არაა.

ლორის სოფ. ჭუჭაქენდში, ნასაყდრალზე შერჩენილი ყოფილა ქართული ნუსხურიტ შესრულებული წარწერა: „სახელთა ღმრთისაჲთა ესე ჩუენ გორაკელთა ფიჩოსანთა დავწერეთ: ვინცა უწინა მოკედეს, ი დღე ეჲმე უწირონ ყოველთა“. გამომცემელი ამასაც XIII ს. ათარიღებს და ქართლის კათალიკოსის ადამი დაქვემდებარებულ სამონასტრო მშენებლობას ვარაუდობს ბერმონაზონთა მიერ⁴⁷.

1392 წ. საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში ჩამოთვლილია ტაშირის სოფლები: საბაწმიდა, კეთილდაბა. წყარომრავალი, წინუბანი, ფუძემარგი, ველთა, სოფელი მთავარანგელოზისა; ლორეში სოფ. ამუქი და დისარლი; ახტალას—ათი კომლი სომეხი მამულებით და ახტალის ხევზე სოფ. ვარდისუბანი⁴⁸. ცხადია, აქაური მრევლი ამ სოფლების ქართული მოსახლეობა არ იყო მხოლოდ, ისინი სხვა სოფლებშიც ცხოვრობდნენ, რომლებიც საკათალიკოსო მამულებში არ შედიოდა.

XII—XIII სს., როცა ქვემო ქართლს გარდა, სომხეთის დიდი ნაწილიც პოლიტიკურად საქართველოში შემოდიოდა, სომხური ეკლესია—მონასტრების „გაქართულებაც“ ხდებოდა, ე. ი. მათ დაუფლება ქართველ მღვდელმონაზონთა მიერ. ამას ბუნებრივად მოყვებოდა მათი გადაკეთებაც ქალკედონური მოთხოვნილებისამებრ. საამისოდ კარგი მაგალითია ქობერის მონასტერი ლორეში.

ეს სამონასტრო კომპლექსი გამოქვაბულებსაც მოიცავს, რომლებიც სახელწოდება ქობერში (ქართული ქვაბ—ქობ) ასახულა. XI ს-დან აქ მცირე ეკლესია აუგიათ მონოფიზიტებს. 1153 წ. ერთ წარწერაში იხსენიება სომეხ ბაგრატუნთა ჩამომავალი — კვირიკე მეფის ასული მარიამ, რომელსაც აუგია ეკლესია. 1186 წ. მეორე წარწერაში იხსენიება მონასტრის წინამძღვარი⁴⁹.

XII—XIII სს. მიჯნაზე ქობაირის მონასტერი ქალკედონურ რიგახდა. კირაკოს განძაკელის ცნობით, იგი სომხებისაგან იყიდა შანშე მხარგრძელის ცოლმა⁵⁰. ამის შემდეგ უნდა აგებულიყო იქ სხვა შენობებიც, მათ შორის მთავარი ეკლესია შესანიშნავი მოხატულობით, რომელიც ახლოს დგას ვარძიასა და ყინცილის ფრესკებთან⁵¹.

მხარგრძელთა ამ მონასტერშია დაკრძალული მანდატურთუხუცესი შანშე ზაქარიას ძე, რომელიც 1261 წ. გარდაცვლილა ოძუნში⁵². მისი ერთ-ერთი შვილი — გიორგი ბერად შემდგარა იმავე მონასტერში და 1292 წ. წარწერებში მოგვითხრობს ქობერში ჩატარებული მშენებლობის შესახებ⁵³.

რა თქმა უნდა, ასეთი ცვლილებები უკვალოდ არ ჩაივლიდა. სომხური სა-

⁴⁷ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ლორე-ტაშირის... გვ. 320—322.

⁴⁸ ქ. ს. დ. III. გვ. 177—178.

⁴⁹ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ქობერის ქართული და სომხური წარწერები. ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927, გვ. 60—66.

⁵⁰ კირაკოს განძაკელი. გვ. 377.

⁵¹ ნ. მურღულია. ბიზანტიზმთა XV საუკუნის კონგრესი, -უცხოელი ავტორები საქართველოს შესახებ“, თბ., 1977, გვ. 25—26.

⁵² კირაკოს განძაკელი. იქვე.

⁵³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ქობერის... გვ. 70.

ზოგადობების მაღალ წრეებში დაწყებული „გაქართველება“ გადადიოდა ეკლესია-მონასტრებსა და შემდეგ მის მრევლზეც... მაგრამ ეს პროცესი დღემოკლე აღმოჩნდა; ქვემო ქართლში ძველის ადგილი ახალმა მოსახლეობამ დაიკავა და დაიწყო უკუმიქცევა. ვახუშტის დროს ქობერის მონასტერი ისევ სომხებს ეჭირათ⁵⁴.

ახტალის მონასტერი დებედის შუა წელზეა, მის მარცხნივ. ამ ადგილის ძველი სახელი ყოფილა სპილენძის მადანი (სომხურად — პლძაპანქ), რასაც ადასტურებს ახტალის მიდამოებში აღმართული ქვაჯვარი 1183 წ. სომხური წარწერით. იქ საუბარია პლძაპანქში ახპატის წმ. ლეთისმშობლის ჯვრის აღმართვაზე⁵⁵. ჩანს, საბადოებით მდიდარი პუნქტი ადრიდან იპყრობდა ლითონის მომპოვებელთა ყურადღებას.

სომეხი ისტორიკოსების (ვარდანი, კირაკოს განძაკელი, სტეფანოს ორბელიანი) ერთსულოვანი ჩვენებით, გაქართველმა ივანე ათაბაგმა სომხებდისაგან წაიღო ეს ადგილი და იქ ქართული მონასტერი ააშენა, რომელსაც სომხური წყაროები პლძაპანქს (სპილენძის მონასტერს) უწოდებენ⁵⁶. ივანე ათაბაგი თავისთავად აშენებულ ეკლესიაში დაუმარხავთ.

ახტალისა და მისი მიდამოების წარწერებიდან ირკვევა, რომ მონასტრის წინამძღვარს—პეტრეს ავაგ ათაბაგის (ივანეს ძე) სამწირველო აუშენებია 1242—1250 წწ. სხვა წარწერაში იხსენიება დემეტრე მეფე, იოვანე მამასახლისი (ახპატისა), სიმონ წინამძღვარი (ახტალისა), ოქროპირი დეკანოზი. წინამძღვარი სიმონი ქალკედონური სამეცნიერო-ლიტერატურული სკოლის მესვეურია, ცნობილი სიმეონ პლძაპანქელის სახელით⁵⁷.

ცალკეულ ქვებზე გვხვდება სახელები იორდანესი, „რომელმან ესე უხმარი ადგილი სახმარ ყო“, მოსე კანდელაკისა, ნიკოლოზ დეკანოზისა და სხვ. ერთ ჯვარზე კი ასეთი წარწერაა: „ძლევაჲ ქრისტესი. ამა ადგილისა მასენებელთა დემეტრეს, გიორგის, სიმონს შეუნდვენ ღმერთო უფალო“⁵⁸. მსგავსი წარწერა, ჯვრიან ქვაზე ქვემო ქართლის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამაც მოიპოვა ხოფორნის ხევში, რომელზედაც იკითხება: „ქრისტე მესიაჲ, ძლევაჲ მტერთაჲ. ამა ადგილისა აღმაშენებელსა მოსეს და მისთა გარდაცვალებულთა შეუნდვენ უფალო ღმერთო“⁵⁹. ორივე ეს წარწერა XIII ს. I ნახევრი-სა, შინაარსიცა და ფორმულაც მეორდება; ამიტომ ხოფორნის ხეობაშიც იგივე მოსე კანდელაკი უნდა მოღვაწეობდეს, რომელიც ახტალის მონასტრის ერთ ქვაზეა ზემოთ ნახსენები. აქედან ბუნებრივია ვივარაუდოთ, რომ მონასტრის დაარსების პირველსავე ხანებში მას მრევლი ან ყმა-მამული ხოფორნის ხეობაში — მხარგრძელთა უძველეს სამკვიდროში ჰყავდა.

მოტანილი მასალიდანაც კარგად ჩანს, რომ ახტალაში დიდი სამონასტრო მუშაობა გაშლილა XIII ს-დან. მაშინვე უნდა აშენებულყო აქაური სიმაგ-

⁵⁴ აღწერა... გვ. 35.

⁵⁵ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ლორე-ტაშირის... გვ. 315.

⁵⁶ Е. Такайшвили. Грузинские надписи Ахталы. СМОНПР XXIX, 1901, 33. 144.

⁵⁷ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. იქვე, გვ. 311—314.

⁵⁸ Е. Такайшвили. იქვე.

⁵⁹ ლ. მუსხელიშვილი. ქვემო ქართლის... გვ. 61.

რაც, რაც ამ პერიოდში აუცილებელი შეიქნა (შდრ. ახპატ-სანაინს შორის აგებული ციხე ამავე ხანისა). ცხადია, გაიზრდებოდა მონასტრის მრევლიც. ვახუშტის ცნობით, ახტალის მამამთავარი „შემდგომად იქმნა მიტროპოლიტი და მეტოქი სომხითისა, რომლისა სამწყსო იყო ხუნანი, გარდაბანი და ბერდუჯის მდინარე“⁶⁰. ვახუშტისათვის ეს სახელები აღნიშნავდა ქცია-მტკვრის შესაყარს, მტკვარ-ალგეთ-ქციის ველსა და დებედის ხევს... ამ ტერიტორიაზე არსებული ქართული მრევლი იყო „სამიტროპოლიტო ახტალისა“.

საინტერესოა ვახუშტის მითითება, რომ ახტალა „სომხითის მეტოქე“ (მონაცვლე სამყრფი, განყოფილება) გამხდარა. ეს ქართლის სომხითია, რომლის მწყემსი ბოლნელი იყო; თუკი ახტალა მისი მეტოქე შეიქნა, უნდა ვიფიქროთ, ეს იმიტომ, რომ ადრე ახტალის მრევლი სხვა საეპისკოპოსოში შედიოდა (ეურტავის), რომლის გაუქმების შემდეგ მეზობელმა საეპისკოპოსომ (ბოლნისის) შეიერთა იგი, ვახუშტის დროს, ახტალის ეკლესია, „გუმბათიანი და დიდ-შენი“, უკვე „ხუტის სამარ“ იყო.

1770-იანი წლების ერთ საბუთში, ქართლის მოქმედ საეპისკოპოსოთა გვერდით, იხსენიება „და დაცლილი აოხრებისაგან: სამიტროპოლიტო ახტალისა, საეპისკოპოსო მანგლისისა... საეპისკოპოსო წალკისა, საეპისკოპოსო ბოლნისისა... საეპისკოპოსო დმანისისა“⁶¹. მართალია, ამის შემდეგაც აღორძინდა ზოგიერთი ეპარქია ქვემო ქართლში, მაგრამ მოსახლეობის სიმცირის გამო ისინიც ძლივსა ბოგინობდნენ. 1802 წ., ახტალის მალაოებში მომუშავე ბერძნების თხოვნით, ბერძენი მღვდელი იოაკიმი ახტალის ეპისკოპოსად აკურთხეს⁶².

გარდა აღნიშნული ქართული ეპარქიებისა, ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე არსებობდა სომხური მონოფიზიტური სამწყსოებიც, რომელთა შორის უპირველესი ადგილი ახპატის საეპისკოპოსოს ეკავა.

X ს. აგებული ორი მონასტერი — ახპატი და სანაინი დებედის ზემო წელზე, ერთმანეთის მახლობლად მდებარეობდა. კირაკოს განძაყელის ცნობით, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე კვირიკემ, თავისი კარის მღვდელი ახპატის ეპისკოპოსად აკურთხებინა XI ს. და ამის შემდეგ არსებობს იქაური საეპისკოპოსო კათედრა⁶³. ახპატში გაშლილი დიდი ჰამონასტრო და სასულიერო-ლიტერატურული მოღვაწეობის გამო, იგი N სომხურ წრეებში თავიდანვე „დედამონასტრად“, „დედაქალაქად“ იწოდება⁶⁴.

გაერთიანებული ქართული სამეფოს შემადგენლობაში ახპატის საეპისკოპოსო ქართველ ხელისუფალთა მზრუნველობით სარგებლობდა; თავისთავად კი, ახპატის ეპისკოპოსი სომეხთა კათალიკოსს ექვემდებარებოდა. ქართლის მთელი სომხური მოსახლეობის მწყემსს — ახპატის ეპისკოპოსს ვახუშტის დროს ქართველი მეფე სვამდა „მიწვრითა ოქცვარტერისათა“⁶⁵.

⁶⁰ აღწერა... გვ. 36.

⁶¹ ქ. ს. ძ. III, გვ. 929.

⁶² Дм. Б а к р а д з е. Кавказ в древних памятниках христианства. Тифл., 1875, .გვ. 34.

⁶³ კირაკოს განძაყელი. გვ. 91—92.

⁶⁴ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი... გვ. 42—43.

⁶⁵ აღწერა... გვ. 35.

ახპატ-სანაინის შემდეგ, ქვემო ქართლში სხვადასხვა დროს კიდევ ბევრი მონასტერი აშენდა თუ განახლდა, განსაკუთრებით მხარგრძელთა ხელშეწყობით. მათგან ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო: პლარწინი და გეტყი — აღსტაფის ზემო წელზე (XII—XIII სს.), ხორაყერტი — შულავერის ზემო წელზე (XII ს.), იოანე ოძუნელის ძეგლი მონასტერი—ლორეში (VIII ს.). პორომაირი — იქვე და სხვ.

ზოგიერთი მათგანის წინამძღვარი თუ მამასახლისი გვიანი ხანის ქართულ საბუთებში ეპისკოპოსად იწოდება. მაგალითად, 1661 წ. ქართულ-სპარსულ საბუთში იხსენიება „ლორეს სანაინის ეპისკოპოზი“, არღუთაშვილი ტერ-სარქისი⁶⁶; 1799 წ. კი, უცუნის მონასტრის ეპისკოპოსი სვიმონ ვართაპეტი, რომელიც ნაყიდ სოფლებს სწირავს მონასტერს⁶⁷.

ქვემო ქართლში ჩამოთვლილ ეპარქიებს, ეკლესია-მონასტრებს, როგორც ქართულს, ასევე სომხურს, მუდამ დიდი როლი ეკისრებოდათ თავისი მრევლის დამაგრების საქმეში. მათთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული აჭაური მოსახლეობის ეროვნული სახის შენარჩუნება (ენა, „ქცევა-ზნე“, სარწმუნოება), რაც საკმაოდ რთული საქმე იყო ეთნიკური სიჭრელის პირობებში.

⁶⁶ ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები. I. თბ., 1955, გვ. 293—294.

⁶⁷ ცსსა. ფონდი 1448, საბ. № 3900.

სოციალური გეოგრაფია

სოციალური გეოგრაფია გულისხმობს ტერიტორიულ განსხვავებებს სოციალურ სტრუქტურაში; ამ თვალსაზრისით ქვემო ქართლი მხოლოდ ფიზიკურ-გეოგრაფიულად განსხვავებული ტერიტორია (მთა და ბარი) არ იყო. აქ თვით ბარისა და მთის ერთეულებშიც სხვადასხვა ვითარება იქმნებოდა, რასაც თავისი მიზეზები ჰქონდა. ასე რომ სოციალური გეოგრაფიაც ცვალებადი იყო.

ზემოთ გზადაგზა იყო მინიშნებული ისტორიულ-გეოგრაფიულად გამოხატული ზოგიერთი განსხვავებანი, რაც მთისა და ბარის სოციალური განვითარების დიფერენციული დონით იყო განპირობებული. ქვემო ქართლის მთიანეთი ძირითადად საძოვრების მხარე იყო და, ამდენად, ბარული მეურნეობაც შეზღუდული ჰქონდა, ადგილობრივი მოსახლეობის თემური საკუთრება საძოვრებზე განაპირობებდა შედარებით ერთგვაროვან მასას წვრილი მფლობელებისას, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, ჩამორჩებოდა ბარის ხევებში მიწათმოქმედი საზოგადოების განვითარებას. ამის ერთ-ერთი გამოხატულება უნდა იყოს სენიორალური და ეპარქიული ცენტრების გვიან გაჩენა ქვემო ქართლის ბართან შედარებით (იხ. ზემოთ).

ადრეფეოდალური ხანის ქართლისა და გეზობელი სომხეთის სამეფოში საზოგადოებრივი განვითარების თანაბარი დონე უნდა ყოფილიყო; ამიტომ, როდესაც სომხურ წყაროებში საუბარია „ტაშირის სასეპუპოზე“, „აშოცის საუფლოზე“, „ტაშირელთა მთავარზე“, თრიალეთში კი ასეთი არავინ ჩანს, ეს სოციალური სხვაობით კი არა — კონკრეტული ვითარებით უნდა აიხსნას: იმდროინდელი ქართლის ადმინისტრაციული დანაწილებით. თრიალეთი ჯერ სასპასეტოში, მერე კი სამშვილდის საერისთავოსა და საპიტიახშოში იყო გაერთიანებული (სოფ. საპიტიახშო) და ბარის დიდ ხელისუფალს ემორჩილებოდა.

ქვემო ქართლის ბარში ამ დროს, სარწყავი მიწათმოქმედების განსაკუთრებული ინტენსიფიკაციის პირობებში, სულ უფრო მეტი ახალი ფართობი მუშავდებოდა; არხების გაყვანით ათვისებულ მიწებს გულისხმობდა ხუნანისა, თუ გარდაბან-გაჩიანის გაქალაქება; სათემო მიწების დასაკუთრების გზით აქ უკვე საკმაოდ შორს იყო წასული წვრილი, თუ მსხვილი მიწათმფლობელობის განვითარება, აქედან გამომდინარე მთელი თავისი სოციალური შედეგებით. ბ ა ლ - ვ ე ნ ა ხ ე ბ ი ს თ ვ ი ს ე ს სა უ კ ე თ ე ს ო ხ ე ვ ე ბ ი მ კ ვ ე თ რ ი ქ ო ნ ე ბ რ ი ვ ი დ ი ფ ე რ ე ნ ც ი ა ც ი ი ს წ ყ ა რ ო ი ყ ო ა დ გ ი ლ ო ბ რ ი ვ მ ო ს ა ხ ლ ე ო ბ ა შ ი .

აღნიშნულის გამო ცხადია, რამდენად განსხვავებული უნდა ყოფილიყო ფეოდალური საზოგადოების დამოკიდებული ნაწილის მოვალეობა-სამსახურის ფორმა და ხარისხი ქვემო ქართლის მთასა და ბარში. მაგრამ რაც დრო გადიოდა, ეს განსხვავება უნდა შემცირებულყო; ბარის მოსახლეობა უკეთ ითვი-

სებდა აქაურ ზეგან-მთიანეთს და თავის სოციალურ წყობას ავრცელებდა. ქრისტიანული საკულტო არქიტექტურის პირველი მნიშვნელოვანი ნიმუშები VI—VII სს. იჩენს აქ თავს (თრიალეთის უგუმბათო საყდრები, ოძუნი) და შემდეგშიც ოდნავ ჩამორჩება ბარში განვითარებულ ფორმებს და პლასტიკურობას...

ქართლში სამეფოს გაუქმებამ, შემდეგ არაბთა შემოსევამ დააჩქარა ქვემო ქართლის ზეგან-მთიანეთის ათვისების პროცესი; აქ გამავალი მოხერხებული გზებით ეს მხარეები მაშინდელი დაწინაურებული ქვეყნების ორბიტაში მოექცნენ. ამ დროს „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას“¹. „უნდა ვივარაუდოთ, რომ ძველი ქვეყნები განვითარდა და მცირე სამეურნეო ადმინისტრაციულ ერთეულებად გადაქცევის ტენდენციამ იჩინა თავი: სამთავროები გამრავლდნენ“². ასეთ პირობებში აღნიშნული ოლქები ცენტრალური ხელისუფლებისაგან მეტ დამოუკიდებლობას მოიპოვებდნენ და ისევ ცალკე ერთეულებად იქცეოდნენ, რაც მათ დაპყრობას აადვილებდა.

შექმნილი მდგომარეობით დაუყოვნებლივ ისარგებლეს ჯერ გვარამ მამფალმა, რომელმაც ჯავახეთ-არტანთან ერთად სწორედ ქვემო ქართლის ზეგან-მთიანეთი იგდო ხელთ: თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი; შემდეგ კი, ლიპარიტ ბაღვაში და სომეხი ბაგრატუნები დაეპატრონენ გვარამის ყოფილ სამფლობელოს. ნიშანდობლივია, რომ ისინი თითქმის ერთდროულად გამოვიდნენ ასპარეზზე, ზეგან-მთიდან დაიწყეს ქართლის ბარის დამორჩილება და თითქმის მუდამ მოკავშირეებად გამოდიოდნენ; მათვე ეხმარებოდნენ კახელებიც. ამ დროს იწყება თრიალეთისა და ტაშირის ნამდვილი აღმავლობა. ბართან სოციალური გათანაბრების ნიშნები ეტყობა ქვეყნის ორგანიზებას: არსდება ნამდვილი ფეოდალური რეზიდენცია კლდე-კარი, ცენტრი, რომლის სახელსაც იღებს თრიალეთსა და მეზობელ ხევებზე გაბატონებული საერისთავო. იგივე მოვლენა შეიმჩნევა ზურტაკეტშიც, სადაც სწორედ ამ დროიდან დაწინაურებული გომარეთი ავრცელებს თავის სახელს ზურტაკეტზე.

ტაშირელ-ძორაკერტელი მეფენი რეზიდენციად სამშვილდეს იხდიან და ამიტომაც იგვიანებს ტაშირის ცენტრად ლორეს დაარსება. სამშვილდში ჯდომა იყო პირველი ნიშანი ქვემო ქართლის ბარის დაპყრობისა; ასევე მოიქცა ლიპარიტ ბაღვაშიც, როდესაც შიდა ქართლის დაპატრონებით უფლისციხე იგდო ხელთ და სადგომად ხოვლეში გადაინაცვლა. ამდრინდელი დაწინაურება ეტყობა გამრავლებულ სოფლებს, საყდრების მშენებლობის რაოდენობასა და ხარისხს, მაგრამ მიღწეულის მაქსიმუმი გამოვლინდა ქალაქების დაარსებაში: ასალქალაქი თრიალეთს, ტაშირში — ლორე. ამ პუნქტების წარმოშობის პირობებიც ერთმანეთის მსგავსია: ორივე ერთი დროის ნაყოფია (X—XI სს.) და გზის მეშვეობით გაქალაქებული პუნქტი (მართა-

¹ მატიაწე ქართლისა. ქ. ც., I, გვ. 250.

² ნ. ბერძენიშვილი. სსს. VIII. გვ. 169.

ლია, სამშვილდის მერე ლორე დარჩა კვირიკიანთა ცენტრად); ორივე O და W-დან მომავალ გზებზეა, N-დან წამოსული გზები კლდეკარსა და ღმანისს უქირავს.

საქართველოში „ახალქალაქობის“ ხანაში წარმოშობილ ქალაქებს მტკვრის ხეობაზე გამავალი ძველი გზის დაცემას და ბიზანტია-ირანს შორის გამავალი გზის S-ით გადაადგილებას უკავშირებენ (არტაანი, ჭავჭავაძის ახალქალაქი, ატენი, ღმანისი, სამშვილდის გამოცოცხლება). ამათ რიგში დგას თრიალეთის ახალქალაქიცა და ლორიც.

ამაზე მთავრდება მსგავსება ლორესა და თრიალეთის ახალქალაქს შორის. ტაშირის ცენტრალური ციხე-ქალაქი — ლორე, რომელმაც სახელი მისცა შემდეგ მთელ ოლქს, თანდათან ვითარდება, როგორც საეპრო სახელოსნო და მნიშვნელოვანი სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრი. ქართველ ამირსპასალართა სადგომი, მათი პირველივე სამხედრო წარმატებების შემდეგ, სწრაფად გაიზარდა აქეთ გამოქცეული სომეხი გლეხებისა, თუ ვაქარ-ხელოსნების ხარჯზე. ცხადია, ეს მნიშვნელოვნად იმოქმედებდა ლორე-ტაშირის სოციალურ განვითარებაზე. გათხრების შედეგად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალანათელს ხდის, რომ XI—XIII სს. ლორე ნამდვილი საქალაქო ცხოვრებით ცხოვრობს, რომელსაც მხარგრძელთა პატრონობა გზას უხსნის მაშინდელ დაწინაურებულ ქალაქებთან ურთიერთობისათვის. მონგოლთა პატრონობის შემდეგ შემცირებული ქალაქი მაინც არსებობს ვიდრე XIV—XVI სს.-მდე¹.

მიუხედავად იმისა, რომ თრიალეთის ახალქალაქში არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა, ზედაპირულად შერჩენილი ნაშთებითაც შეიძლება ითქვას, რომ იგი თავისი ზომითა და მნიშვნელობით ძლიერ ჩამორჩებოდა ლორეს. წყაროებში მისი საერთოდ მოუხსენებლობა, ორი ეკლესიის ერთი სააღმშენებლო პერაოდი, რომელთაც არ ეტყობათ შემდგომი გადაკეთების კვალი, ვიდრე XVII ს., თითქოს იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ თრიალეთის ახალქალაქი ვერ განვითარდა როგორც მნიშვნელოვანი საქალაქო ცენტრი. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ლორისაგან განსხვავებით, მის დაკნინებაში დიდი როლი უნდა შეესრულებინა თრიალეთის ძლიერი მეპატრონეების გადაშენებას და წალკის დაწინაურებას.

ლორისა და თრიალეთის ახალქალაქის შედარება ცხადყოფს, რომ თანაბარ პირობებში წარმოქმნილ ქვემო ქართლის ზეგან-მთიანეთის ქალაქებიდან ერთმა სოციალურ სიმწიფემდე მიაღწია შექმნილი ხელსაყრელი პირობების წყალობით: სამეფოდ ქცეულ თრიალეთში კი, არც ამის შემდეგ შეინიშნება სოციალური დიფერენციაციის გაღრმავება ადგილობრივ ფეოდალურ საზოგადოებაში. თავის დომენში მეფეს ერჩივნა მრავალრიცხოვანი, წვრილი მფლობელები ჰყოლოდა, რომელთა არსებობასაც განსაზღვრავდა თრიალეთის ბუნებრივი შესაძლებლობანი.

დამახასიათებელია, რომ ქვემო ქართლის ზეგან-მთიანეთში არც ერთი ადგილობრივი სათავედო არ

¹ ლ. კილაშვილი. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. II. თბ., 1970, გვ. 24.

² Н. Г а р н б я н. Крепость-город Лорэ и ее раскопки. зг. 6—7.

³ Е. Т а к а й ш в и л и. ИКОИМАО, вып. 11, გვ. 73—78.

შექმნილა მაშინ, როცა ბარის ხეებში რამოდენიმეს ერთად ვხვდებით. მხარგრძელთა უძლიერესი საგვარეულოს შთამომავლობაც კი, აზნაურობადე დამცრობილი არლუთაშვილების სახლით შემორჩა ლორეში (ლორის მელოქი ქართული ფეოდალური საზოგადოების ნაყოფი არაა). როგორც ჩანს, მხოლოდ ძველი მოსახლეობის გადაშენება არ იყო ამის მიზეზი. სოციალური განვითარება, ყველაფერთან ერთად, მთური პირობებითაც იყო ზღვარდებული. ამიტომაც ბარის სათავადოებზე ზეგან-მთური მოსახლეობის დამოკიდებულება აგრე რელიეფურად გამოჩნდა ლორის ქუთხუდების ხეფნაში ყაფლანიშვილებისადმი: „ჩვენ მუდამ ორბელიშვილების ოქახის იმედით ვდგომილვართო, ახლა ასე უპატრონოდ ვართო და მოგვიართო“ (იხ. ზემოთ).

განსხვავებანი სოციალურ სტრუქტურაში, ფეოდალურად დამოკიდებუ-ლი მოსახლეობის ექსპლუატაციაში ქვემო ქართლის ბარისა და ზეგან-მთიანე-თის მოსახლეობას შორის, კიდევ უფრო შესამჩნევი ხდება XVI—XVIII სს. წინა ხანებში ძველი მოსახლეობისაგან თითქმის დაცილი ეს მხარეები სხვა-დასხვა კუთხიდან შემოხვეწილი მოახალშენებით ესახლება. მეურნეობის ძირითადი დარგი, ცხადია, მათთვისაც მესაქონლეობა იყო მცირე მიწათმოქმედების გვერდით. ლორე-ბამბაკში ამას ისიც დაემატა, რომ სახანოებად ქცეულ ოლქებში მაჰმადიანურმა მოსახლეობამ იმატა, მათთვის დამახასიათებელი ცხოვრების მომთაბარეო წესით. ამ მოსახლეობის სოციალური შემადგენლობა კი იმდროინდელი ამიერკავკასიის მაჰმადიანური სახანოების ანალოგიური იყო, სრულიად განსხვავებული ქვემო ქართლის ბარის მიწათმოქმედი მოსახლეობისაგან.

მაგრამ განსხვავება ჩანს თვით ზეგან-მთური ზოლის სხვადასხვა ნაწილებშიაც: სამეფო ყაიყულსა და ტაშირში, ან საყაფლანიშვილო ტაშირში. საქმე ისაა, რომ ახალდასახლებულ სამეფო-სამოურავო სოფლებში მეფე ყოველნაირად ცდილობდა შეღავათიანი პირობები შეექმნა (იხ. ზემოთ), თან ზუსტად განესაზღვრა და დაეცვა როგორც გლეხების, ისე მოურავთა უფლება-მოვალეობანი.

ასევე იყო თრიალეთის სახასო სოფლებშიაც; სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა წასული ყმის ძველ მეზატონესთან დაბრუნების ვადად 30 წ. ადგენს, „მაგრამე თრიალეთზე, ქართველის ბატონის სახასოში, თორმეტის წლის წასული რომ მოვიდეს, აღარ მისცემენ“⁶. როგორც ჩანს, მაინც უკეთეს პირობებში იყვნენ ეკლესია-მონასტრების კუთვნილ სოფელთა გლეხები. ამის გამო, თრიალეთის სამეფო სოფლის გლეხებიც მონასტრის ყმობას ელტვოდნენ⁷.

ქვემო ქართლის ბარის უდიდესი ნაწილი ამ დროს ქართულ სათავადოებს ეკავა, სადაც მოსახლეობის სოციალური აღნაგობა ერთნაირი იყო. სომხთი სამეფო-სამოურავოდ ითვლებოდა და ყაფლანიშვილებსაც ჰქონდათ აქ სოფლები, მაგრამ მაინც სომხთის ხეებში სათავადო არ ჩამოყალიბებულია. ეს უნდა აიხსნებოდეს სამეფო ხელისუფლების პოლიტიკით: ერთობ მნიშვნელოვანი იყო მისთვის ეს განაპირა მხარე (წილისეული,

⁶ ქ. ს. ძ. I. გვ. 531.

⁷ ბ. ლომიძე. ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიდან, თბ., 1966, გვ. 104.

გზები, სოფლის მეურნეობა...), რომელიც ბოლომდე სამეფოდ დარჩა, ვიდრე ირანის შაჰმა სახანო და სომხეთის სამელიქო არ დაამკვიდრა. სამეფო სახლის დანტერესება ჩანს იმაშიაც, რომ 1721 წ. აღწერით ქვემო ქართლის ბარში ყველაზე მეტი მოსახლეობა სომხეთში იყო: ხოლო აყრილთა რაოდენობა საყაფლანიშვილოში თუ 35%-ს აღწევდა, სომხეთში — არ ჩანს საერთოდ⁸. ე. ი. სამეფო სოფლებში უკეთესი პირობები უნდა ვივარაუდოთ.

ქართულისაგან სრულად განსხვავებული სოციალური ორგანიზაცია პქონდა თურქმანული, მომთაბარული ტომების მოსახლეობას ქვემო ქართლის ბარში; მათ ღმთავერსად მტკვრისპირები და მის შენაკად მდინარეთა ქვემო წელის ველები ეკირათ. „თათარი ელის“ უდიდესი ნაწილი მეფის ყმა იყო, „მოხარკენი და მოლაშქრენი მეფისა“⁹, რომელნიც მისივე მოხელეთა მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდნენ. არსებობდა სადედოფლო და ფეოდალების ელიც. ამ მომთაბარე ტომების სოციალური აღნაგობა იგივე იყო, რაც ყიზილბაშური ტომებისა, ოღონდ აქ მნიშვნელობა პქონდა მათ ყოფნას განვითარებული ფეოდალიზმის გარემოცვაში, რის გამოც ჩქარდებოდა მათი ნახევრადბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა¹⁰.

მეზობელი ქართველი გლეხობისაგან განსხვავებით, ელი ძირითადად მესაქონლე, მომთაბარული მოსახლეობა იყო: სპეციფიკური ჩანდა მისი ბინადარი ნაწილის მეურნეობაც: ბრინჯი, ბამბა, აბრეშუმი... ასევე განსხვავებული იყო მათთვის დაკისრებული ვალდებულება-გადასახადები, რომლებშიც ქართული და აღმოსავლური ფეოდალიზმის ნორმები ერთმანეთში იყო არეული. ამ გადასახადებს ისინი მეფეს, დედოფალს, თავისსავე ზედაფენსა და ქართველ ფეოდალებს უხდიდნენ, რომლებიც არ იყვნენ დანტერესებულნი ელის ტომობრივი ორგანიზაციის დაშლით¹¹. ქართული ფეოდალური საზოგადოება, ჩანს, მათ მიმედ ბეგრავდა, რაი ყოფილა შემთხვევები თვითნებური აყრისა და სხვა ქვეყანაში გადასვლისა (იხ. ზემოთ).

ქართლის სამეფო ხელისუფლების გამარჯვება იყო, რომ მან ეს ეთნიკურად და სოციალურად უცხო ელემენტი თავის კონტროლს დაუქვემდებარა. არც ის იყო შემთხვევითი, რომ სომხეთთან ერთად მან ხელრიდან არ გაუშვა ქვემო ქართლის ზეგან-მთიანეთის უმნიშვნელოვანესი საძოვრები ქართლის სამეფოს საზღვრად: თრიალეთ-ზურტაქეთი, ყაიყული, ტაშირი... ეს იყო ირანისაგან მორღვეული საზღვრის აღდგენის ცდა და საუკუნოვანი გამოცდილებით შემუშავებული სამეურნეო პოლიტიკის შედეგი.

ყოველივე ზემოთქმულს ერთხელ კიდევ რომ მოვავლოთ გონების თვალი, ადვილად შევამჩნევთ: ქვემო ქართლის ჩამოყალიბება ერთიან ქვეყნად სულ სამჭერ-ოთხჭერ მოხერხდა, ისიც მოკლე ხნით. საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორი ყოველთვის ატარებდა დამშლელ ტენდენციებს ამ მხრივ, მაგრამ იყო იქ

⁸ იხ. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი. III—IV. გვ. 118, 109.

⁹ აღწერა... გვ. 45.

¹⁰ ე. გაბაშვილი. ქართულ ფეოდალური წყობილება XVI—XVII ს-ებში, თბ., 1958, გვ. 308, 313.

¹¹ ე. გაბაშვილი. იქვე, გვ. 323, 325.

შინაგანი, თანდაყოლილი სიძნელეებიც, რომელთა გადალახვა შექმნილ პირობებში შეუძლებელი აღმოჩნდა. ნარევი მოსახლეობა საზღვრისპირა რაიონებში, სადაც სამი მეზობელი ქვეყნის პოლიტიკური ინტერესები იკვანძებოდა, მალე ეკლესიურადაც გაიფიქრა; ამიტომ ოდინდელი გაერთიანება სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულებისა (საერისთავონი) ამის შემდეგ მალე დაიშალა.

ქვემო ქართლის ბაგრატიონთა სამეფო სომხური სახელმწიფოებრივი გაერთიანების შექმნის ცდა იყო საქართველოს ტერიტორიაზე. პერსიურ საფუძველზე ვერც ამ ერთეულმა გასძლო და ქვემო ქართლი ისევ დაიყო.

ხანმოკლე იყო ხმლით აღებული ქვეყნის დავით აღმაშენებლისეული გადაწეობაც; თამარის დროინდელმა ორმა სამთავრომ ქვემო ქართლში, მართალია, პოლიტიკური საზღვრები შორს გადასწია, მაგრამ ამავე დროს გააერთიანებელი ცენტრი, აქამდე სამეფო კარზე არსებული, ახლა მხარგრძელთა კარზეც შექმნა.

გარეშე ძალის ხანგრძლივმა ბატონობამ, სხეასთან ერთად, მოშალა ქვემო ქართლის სამეურნეო წონასწორობაც: ზეგან-მთიანეთში მოსახლეობა აიყარა... მიწისმოქმედი ქართველი მეურნეები ბარში თურქმანმა მესაქონლეებმა შეცვალეს და ქვემო ქართლის საზაფხულო საძოვრები საბოლოოდ აიტვისეს; ქართლის ხელისუფლებამ XVIII ს. ისლამი შეესდო, რომ ხელში აეღო ამ ურთიერთობის კონტროლი. ასეთი გამოცდის წინაშე სუსტი აღმოჩნდა ქვემო ქართლის გამაერთიანებელი, მათ შორის ისტორიულ-გეოგრაფიული, ფაქტორებიც.

ОЧЕРКИ ИЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ГРУЗИИ

(Квемо Картли I)

Резюме

Юго-восточная часть Грузии по традиции называется Квемо Картли («нижняя Картли»). Этот край с трех сторон (S, W, N) четко выделяется водораздельными хребтами: Бамбак-Ереванским, Самсар-Джавачетским и Триалетским, все реки которых являются правыми притоками р. Куры. Разница между низшими и высшими точками Квемо Картли достигает до 3000 м, в силу чего в сельском хозяйстве создаются большие территориальные различия. Три основные зоны являются характерными: 1) зимние пастбища долины р. Куры; 2) зона развитого сельского хозяйства и виноградарства; 3) горные районы альпийских пастбищ.

Огромное экономическое значение для Квемо Картли имели полезные ископаемые: медь, железо, олово, серебро и строительный камень.

Из древних названий этого края «Нижняя страна», «Нижняя Картли» указывают на ее расположение вниз по течению главной реки Куры; «Картли» — этно-географическое название, известное по древнегрузинским письменным источникам; в древнегреческих и древнеармянских источниках находим также «Гога-репа», «Гукарк» — наименование совершенно неизвестное в грузинских источниках. Надо полагать, так называлась S часть Квемо Картли, которая постепенно расширила свои границы в S—N и в S—W направлениях. У разных авторов Гукарк имеет совершенно различное значение и границы.

По древнегрузинской исторической традиции, Квемо Картли состояла из провинции Гардабани и Гачиани, центры которых находились в одноименных городах. Граница между этими провинциями проходила на водоразделе бассейнов р. р. Дебеды и Инджа-су.

В грузинских и армянских источниках название одного из кантонов Квемо Картли — Ташири, иногда охватывает и другие кантоны. Должно быть это традиционное понимание армянских источников, после экспансии Ташир-Дзорагетского царства в N направлении, отразилось и в грузинских источниках, где с XV в. «Ташир» опять упоминается в узком смысле.

В результате существования армянского Ташир-Дзорагетского царства, с X в. грузинские источники южную часть Квемо Картли называют Сомхити, термин до того означавший соседнюю Армению. Постепенно так стали называть всю область, часть которой, восточнее р. Дебеды именовалась «Нижней стороной Сомхити». В XI—XV вв. «Сомхитари» («житель Сомхити») употреблялся как этнический и политико-административный термин, который в равной мере означал грузинское и негрузинское население Квемо Картли.

В XV-XVIII вв., в силу перемен в этнической и политической географии, название «Сомхити» осталось за территорией от устья Болниси до р. Дебеды, в особенности же — за ущельями Хажорни и Чокани.

Квемо Картли с древнейших времен состояла из территориально-административных единиц, по-грузински называемых «хеви» («ущелье»). Это было, еще в доклассовом обществе, постепенно сформированное объединение, основанное на общности происхождения рода и хозяйственной деятельности (орошение, пастбища, лес...) его населения; оно издревле сосредоточивалось вокруг обще-родового святилища. В IV—VII вв. н. э. одно, или несколько ущелий составляли территориально-административную единицу, и у каждой из них был свой центр. В армянской географии VII в., почти все хеви низинных областей Квемо Картли носили названия своих центров.

Эти единицы возникали в разное время; кантон Паруар, например, окончательно сформировался после того, как Тбилиси стал городом, также и Хунанакерт, который ранее видимо входил в единицу Дзорапора.

По грузинской исторической традиции, еще в III в. до н. э. царь Парнаваз разделил Квемо Картли на две военно-административные единицы: «саэриставо» («воеводство») Хунана, с центром в Хунани, и «саэриставо» Самшвилде, с центром в Самшвилде. Первое охватывало Хунанакерт, Дзорапор (ущелье Акстафы), Колбопор (ущелье Инджа-су) и Кала-ибн-Кандаманн со своим районом.

В саэриставо Самшвилде входили: хеви Сквирети, Манглиси, Кизи, Квеша, Болниси, Цопи, Ташири, Кангири и Абоци, позднее сюда же присоединили Триаleti. Повидимому вся эта территория была под властью пипиахша Картли («Сапитнахшо»).

После завоевания Закавказья, Арабы в VIII в. создали Тбилисский эмират, который занимал также часть Квемо Картли. В зависимости от политической ситуации его границы часто менялись, с IX в. до 30-ых годов XI в., на юге эта граница доходила до р. Кизи.

В 70-ых годах IX в. Липарит Багуаши завоевал Триаleti и основал саэриставо Кидекарн. Его владения временами простирались на соседних с Триаleti кантонах, до Тбилисского эмирата и до р. Карабулах.

В том же IX в. армянские Багратиды завоевали южн. часть Квемо Картли и к X в. Ташир-Дзорагетское царство простиралось до границ Албании, с N и с NW сторон с ним граничил Тбилисский эмират и саяриставо Клдекари. Центром этого царства было Самшвилде. В 60-ых годах XI в. Баграт IV взял Самшвилде, после чего Ташир-Дзорагетское царство в Квемо Картли постепенно пало.

С конца XI в. Давид Строитель, фактически, снова завоевал Квемо Картли: он упразднил саяриставо Клдекари, изгнал Сельджуков, покорил Тбилисский эмират и бывшие владения армянских Багратидов. В XII—XIII вв. в Квемо Картли особенно увеличиваются царские владения. К этому времени древние хевы подразделены на еще малые единицы—крепости со своими микро-районами, где правят преданные царю военно-административные чиновники.

В XII—XIII вв. на O и S окраинах Квемо Картли существовали княжества Гаги и Лорэ. Первое из них от р. Дебеды простиралось на восток до р. Дзегамы, но тут граница часто менялась. С севера с ним граничила река Кура, а с юга граница доходила до средних течений притоков Куры. Центром княжества была крепость Гаги.

В крепости-городе Лорэ находилась резиденция ампрспасалара Грузии, а его княжество в начале состояло из Ташири и Дзорагета; на севре граница проходила по ущелью Хожори.

В этих пограничных княжествах господствовали представители рода Мхаргрдзели, которые, расширяя границы своих княжеств, в конечном счете присоединили всю Северную Армению. Княжество Лорэ на Востоке доходило до Шамкора и Сюника, на западе до Карина, а на юге до Хлатского Султаната.

После господства монголов и опустошительных походов Тамерлана (XIII—XIV вв.). В Грузии исчезли старые административные единицы. Восточная Грузия потеряла часть Квемо Картли—саяриставо Хунани, и государственная граница переместилась на запад у слияния рек Кии и Куры. В XV в. Грузия распалась на три царства, а в Квемо Картли возникла большая сеньория феодального рода Бараташвили.

С XVI в. ред Бараташвили неоднократно распадался и образовалось несколько «сатавадо» (феодалная сеньория). Они являлись территориально-административными, политическими и экономическими единицами, у которых были свои центры (резиденции), монастыри и усыпальницы. Самая значительная из них была «Сакаплианишвилло» («сатавадо» Каплианишвили), которая охватывала ущелья Кии и Машавери, Зуртакети, Ташири. Резиденция этого «сатавадо» находилась в Тандзии, где стоял дворец с башнями и церковь, усыпальницы были при монастырях Питарети и Дмаш-

си. Именья остальных «сатавадо» находились в ущельях Верэ, Алгети, Кци, Машавери, а также в Триаleti, Зуртакети и Сомхити.

Большим помещиком считался мелик Сомхити, — принявший магометанство местный феодал, которого выдвинули иранские шахи. Его именья находились в ущельях Хожори и Чочкани. Царской семье Картли принадлежали многие селения в Сомхити, в Ташири, в Капкули, в Триаleti, которыми управляли назначенные царем лица.

Об этнических группах древнейшего населения Квемо Картли, исследователи судят по названиям «Гогарена», «Триаleti-Трели», в которых видят след скифских и сарматских племен. В смежных с Албанией и Арменией районах Квемо Картли издревле существовало смешанное население грузин, армян и албанцев. По письменным источникам такое население было в областях Гардмана, Дзорапора, Ташири и Врац-дашта («Грузинская долина»). В грузинских источниках сохранились сведения о поселении осетин в Дманиси в IX в.

В X—XI вв., при существовании Ташир-Дзорагетского царства, армянский элемент в населении Квемо Картли должен был усиливаться, а в XII—XIII вв. в негрузинской части населения очевидны тенденции огрузинения.

Со второй половины XV в. в О части Квемо Картли появляются поселения туркменских племен, которые постепенно умножились и в XVI в. на S стороне Куры были основаны ханства Казаха и Шамшадилу. В XVII в. Шах-аббас I в долину р. Дебеды переселил кочевников племени Борчалу, он же основал Лорийское Ханство. Номады постепенно продвинулись по направлению W, а также заняли берега р. Куры; имена здешних сел, которые упоминаются поныне, повторяют названия тех самых племен.

От постоянных набегов лезгин в XVIII в. разбежалось почти все население Квемо Картли, затем снова поселились тюркоязычные племена, армяне из Карабаха, грузины из внутренних районов Восточной Грузии, а также немцы и греки, которых переселило царское правительство России.

В грузинских и армянских источниках можно найти сведения о церковной географии Квемо Картли. В начале VI в. упоминаются епископы Тбилиси, Манглиси, Дманиси, Болниси, Цуртави и Хунапакерта. Стало быть каждое епископство охватывало территорию более одного ущелья. Из-за малочисленности сведений, можно лишь приблизительно определить эти епископства. Епархия тбилисского епископа находилась в Тбилиси, в ущельи р. Верэ и южнее Тбилиси до р. Кци. Манглисскому епископу подчинялись селения ущельи Алгети, Кци и Триаleti; дманисскому — ущельи Машавери, Кци и Ташири; болнисскому — ущельи Поладаури и Шулавери; хунапакертскому — ущельи Дзорапора и Колбопора; епархия же цуртавского епископа должна была находиться в Врац-даште и в ущельи Дебеды.

Позднее в источниках упоминается цалкский епископ, епархия

которого находилась в Триалети. Со временем умножились грузинские и армянские монастыри в Абоци, в Лорэ, а также в ущельях Дебеды и Акстафы. Армянское население Картли полностью подчинялось ахпатскому епископу, который в армянских источниках упоминается с XI в. В грузинском царстве наряду с Ахпатом существовали и другие значительные армянские монастыри: Агарцин, Гетик, Хоракерт, Ороманр и др. Они играли важную роль в отстаивании этнического облика своих приходов.

На примере Квемо Картли часто отчетливо были видны территориальные различия в социальной структуре. В нагорье, где преобладали летние пастбища, для земледелия существовали ограниченные возможности. Общинная собственность пастбищ, в местном населении определяла существование более или менее однородной массы мелких владельцев, которые в социальном развитии отставали от земледельческого общества речных долин. Следствием этого и было позднее появление сеньориальных и епархиальных центров в горных районах по сравнению с низинными, где на почве интенсификации оросительного земледелия, мелкое и крупное землевладение создавало резкую имущественную дифференциацию.

В X—XIII вв. различия в социальном развитии горных и низменных районов Квемо Картли постепенно уменьшились, так как феодальное общество Закавказья в эту эпоху переживало всеобщий подъем. Ташири и Триалети стали густонаселенными районами, где строились церкви и монастыри; в Триалети была основана феодальная резиденция, именем которой стали называть все воеводство. В X—XI вв. в Триалети строится Ахалкалаки («Новгород»), а в Ташири — крепость-город Лорэ; в исключительно благоприятных условиях проходило развитие последнего, в силу чего Лорэ скоро стал значительным военно-административным и торгово-ремесленным центром.

Различия в социальной структуре опять стали ощутимыми в XV—XVIII вв. За три столетия в горных районах Квемо Картли не было условий для возникновения феодальной сеньории («сатавадо»), тогда как в ущельях низменности такие сеньории возникали одна за другой. Различия усугублялись еще и тем, что туркменские номады, занявшие к этому времени часть Квемо Картли, своей социальной структурой резко отличились от грузинского земледельческого общества.

Историческое развитие Квемо Картли протекало в таких условиях, что разлагающие страну тенденции там оказались сильнее, чем объединяющие факторы, в том числе историко-географического порядка. Поэтому феодальное воссоединение разрозненных частей Квемо Картли удалось три или четыре раза и то, — временно.

STUDIES IN THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF GEORGIA

(Kvemo Kartli I)

S u m m a r y

The South-Eastern part of Georgia was called Kvemo Kartli (Lower Kartli). It was a clearly outlined district due to its physico-geographical characteristics: surrounded by watersheds on mountain ridges from three sides (S, W, N), all the main rivers of this district flow into the right bank of the Kura basin. The difference between the lowest and the highest points of this district reaches 3000 m and that creates a great local variety in the agriculture. Here can be distinguished three main zones: 1. winter pastures in the valley of the Kura; 2. a zone of developed farming gardening and vineyards; 3. an Alpine pastures.

The mineral wealth of this district: copper, iron, building stone have always been very important from the economical point of view.

Old names of this district "Kvemo Kveqana" (Lower country) and "Kvemo Kartli" (Lower Kartli) showed its location along the Kura—the main river of the country; "Kartli" was its ethno-geographical name which is met in old local sources. In old Greek and Armenian sources the words "Gogarena" and "Gugark" are used which are quite unknown in Georgian sources. We must think that it was the name of the southern part of this district which then gradually spread northward and westward. Some authors used this name with a different meaning.

According to old Georgian historical tradition Kvemo Kartli consisted of the Gardabani and Gachiani provinces the centres of which were towns of the same names. The borderline of these provinces ran between the rivers Debeda and Inja-su.

Georgian and Armenian sources sometimes use the name Tashir (one of the cantons of Kvemo Kartli), with a wider meaning to include the other cantons of this district as well. That must be according to the traditional understanding of Armenian historical sources depending upon the expansion of the Tashir-Dzoraget Kingdom to the north, since later sources know Tashir in its narrow meaning.

From X century in Georgian sources we come across the name «Somkhiti» denoting Kvemo Kartli which up to that time had denoted the neighbouring country Somkhêti (Armenia). This name remained as a trace of the existence of the Tashir-Dzoraget Armenian Kingdom there (IX—XI cc.). Gradually this name was applied to the whole of Kvemo Kartli, a part of which to the east of the Debeda was also called «The Lower part of Somkhiti». In XI—XV centuries «Somkhitari» (the inhabitants of Somkhiti) had not only ethnic but a political-administrative meaning and in the united Georgia was used to both the Georgian and non-Georgian populations of this province.

In XV—XVIII centuries, due to changes in ethnic and political geography, this name was left to denote the territory from the Bolnisi valley to the Debeda valley, especially the Kchozhorni and Chochkani valleys.

As can be seen from old Georgian and Armenian sources, Kvemo Kartli from old times was divided into territorial-administrative units, which in Georgian were called „Kchévi“.

„Kchévi“ in pre-class society was gradually developed union founded common kinship and farming (irrigation, pasture, forest). From old times the whole clan of a „Kchévi“ gathered together at their common praying places. From the 4-th to the 7-th centuries A. D. one or more valleys formed a territorial-administrative unit around the most developed locality. In the VII century Armenian geography, the lowland valleys were known by the names of these centres.

From a close observation of these small units of Kvemo Kartli we see that they did not all arise in the same period, e. g. Paruar is a canton which must have been founded after Tbilisi had become a city; the same with Khunanakert which earlier may have been a part of Dzorapor.

According to Georgian sources from the time when the Kingdom of Kartli was created, Kvemo Kartli was divided into two „saeristavos“ (military-administrative unit): Khunani with its centre in Khunani and Samshvildé with its centre in Samshvildé. The first contained Khunanakert together with its valley, Dzorapor (the Akstafa valley), Kolbopor (the Injasu valley) and the centre Kala-ibn-Candaman together with its region. The saeristavo of Samshvildé contained the valleys of Skvireti, Manglisi, Ktsia, Kveshi, Bolnisi, Tsopi and also of the Tashir and Kangark regions. A little later Trialeti joined them. It is just this Samshvildé Searistavo which must be the principal territory of the „Sapiliakhsho“ of Kartli (the domain of the Piliakhshi).

After the conquest of Transcaucasia, the Arabs founded the Amirat of Tbilisi in VIII century which contained a part of Kvemo Kartli too. The borderies were changeable; in the south it reached as far as the Ktsia valley in IX century and remained so till the 30-ies of XI century.

In the 70-ies of IX century Liparit Baghvashi took Trialeti and founded the saeristavo of Kldekari; his territory, as time went on, came to contain the neighbouring valleys up to amirat of Tbilisi and the Karabulakhi valley.

It was in that same century that the Armenian Bagratids invaded the Saeristavo of Samshvildé in Kvémo Kartli and by the X century extended their kingdom to the border of Caucasian Albania. To the north and northwest it was bordered by the Amirat of Tbilisi and the Saeristavo of Kldekari. The centre was Samshvildé which was taken by the Georgians in the 60-ies of XI century and the Tashir-Dzoraget Kingdom in Kvémo Kartli gradually declined.

From the end of XI century David Aghmashenebeli (David the Restorer) after many battles took Kvémo Kartli: destroyed the Saeristavo of Kldekari, drove out the Turks, invaded Amirat of Tbilisi and the former kingdom of the Armenian Bagratids. In XII—XIII centuries the royal property grew especially in Kvémo Kartli. Old Kchévis were by that time divided into several small units of satsikhstavos (castles with their microdistricts), leaded by the Kings faithful military administrative official.

In XII—XIII centuries in the southern and eastern parts of Kvemo Kartli were formed the riverside saeristavos of Gagi and Lori. Gagi Saeristavo stretched from the Debeda valley to the river Dzegam, but here the boundary was changeable. On the north it was bordered by the river Kura, as far as their middle beds; Lori castle was the seat of the Georgian Amir-spasalar (head of military staff) and at first it consisted of Tashir and Dzorakert; its northern borderline crossed the Kchozhorni valley.

These two riverside saeristavos were conquered by the members of Mkhargrdzeli family, who gradually extended their borders and founded two powerful samtavros (principalities); the Lori was bordered by Shamkor and Siunik in the east, by Khlat Sultanry in the south and by the town of Karin in the west.

From the XIII century the Mongol domination of Georgia was changed by Tamerlan's destructive campaigns. The old administrative units broke down and many feudal families ceased to exist. By that time Kartli had lost a great part of Kvemo Kartli — old Khunani Saeristavo and the frontier of the kingdom was moved to the junction of the Ktsia-Kura. In XV century Georgia became divided into kingdoms, and in Kvemo Kartli a great feudal senioria sprang up Sabaratashvilo (the domain of the Barz-tashvili family).

From XVI century the Baratashvili family was divided several times and several satavados (corresponds to county) were formed; these were territorial-administrative, political and economical units with their own palace, monastery and burial-ground. The most important among them was Sakhaplanishvilo (Saorbelo), which contained the Ktsia and Mashaveri valleys, Zurtaketi and Tashir; the place of residence was in Tandzia where the Khaplanishvilis had a palace, a court church, a castle and a wall surrounded it. Their burial grounds and monasteries were in Pitareti and Dmanisi.

The rest of the princely houses were scattered among other valleys and also in Sakhaplanishvilo; Their lands and serfs were scattered in the

Vere, Algeti, Ktsia, and Mashaveri valleys, in the Trialeti-Zurtaketi and Somkhiti regions as well.

Somkhiti's Melik was the rich landowner too. He was a local feudal lord who became a Mohammedan and was promoted by Shah Abas I. His private land was in the Kchozhorni and Chochkani valleys. The royal family had a great deal of land and many serfs mainly in regions of Somkhiti, Tashir, Kaikul and Trialeti; managed by stewards appointed by the King himself.

Scientists are of the opinion that the names Gogarena and Trialeti-Treli are traces left by the Skwits-Kimerian tribes. The close border relations between Albania, Armenia and Kvemo Kartli from ancient times caused the existence of Georgian-Armenian and Georgian-Armenian-Albanian mixed populations in the southern and eastern parts of Kvemo Kartli. According to some sources we come across this mixed population in the Gardman, Dzorapor, Tashir and Vratsdasht districts. In some Georgian sources we have an information about a settlement of Ossetians in Dmanisi in IX c.

In X—XI centuries in Kvemo Kartli because of the existence of the Tashir-Dzoraget kingdom, the Armenian element prevailed, but in XII—XIII centuries we see clearly a tendency towards the assimilation by Georgians of the non-Georgian population.

From the second half of XV century on the territory of Kvemo Kartli there arose settlements of Turkoman tribes. They gradually increased and in XVI century Kasakh and Shamshadilu Khanates were founded on the right bank of the Kura. In XVII century Shah Abas set up a settlements of Borchalu nomadic tribes and founded a khanate in Lori. These nomadic tribes gradually spread westward and settled on both banks of the river Kura. Evidence of this is the present names of the villages there.

In XVIII century because of the constant raids of the Lekki¹ the old population of Kvemo Kartli changed its place of settlement, the old area being settled anew by Turkish-speaking tribes, by Armenians coming from Karabagh, by Georgians who moved from the inner districts of Georgia, and by Germans and Greeks.

Old Georgian and Armenian sources give us information about church geography too. By the VI century in these sources are mentioned the bishops of Tbilisi, Manglisi, Bolnisi, Tsurtavi and Khunanakert in this district. It seems that each episcopate joined two or more valleys. We can approximately determine these episcopates even with the help of this scant information. The eparchy of the bishop of Tbilisi was in the Vera valley, in Tbilisi and extended southwards as far as the Ktsia valley; of the bishop of Manglisi—in Algeti and Ktsia valleys and in Trialeti; of the bishop of Dmanisi—in the Mashaveri and Ktsia valleys and in Tashir; of the bishop of Bolnisi in the Poladauri and Shulaveri valleys; of the bishop of Khunani—in the Dzorapor and Kolbopor valleys. Tsurtavi episcopate had its flock in the Vrats-Dasht region and the Debeda valley.

¹ Lekki—one of tribes of contemporary Dagestan in North-East Caucasus.

Beside these oldest episcopates, in later sources we also meet the Bishop of Talska with his flock in Trialeti; a lot of Georgian and Armenian monasteries were being built in the districts of Abots and Lori and in the Debeda and Akstafa valleys. The Armenian flock of Kartli was wholly under the Bishop of Akhpat whose episcopate to Armenian sources was founded in the XI century. Later on, the monasteries of Aghartsin, Getik, Khorakeri, Horomair etc. were also founded. These church-monasteries always played an important part in keeping the national face of their flock though this was quite difficult because of the large variety of ethnic groups.

A social structure of Kvemo Kartli was determined by territorial differences: its mountainous part was always used for pasture and lowland agriculture was restricted there. The local population had communal property of pastures and that caused a homogenous group of small owners, who in development lagged behind the farming society in the lowland valleys. The late formation of seniorial and eparchial centres in mountainous parts compared with that in lowland valleys was due to this fact. Because of intensive irrigation agriculture, these lowland parts were the source of distinct property differentiation between large and small landowners.

The difference between social development in the lowlands and the highlands was gradually becoming less which was clearly seen after the Bagratuni Kingdom, and the Kldekari Saeristavo were formed in Kvemo Kartli. In Tashir and Trialeti the population increased, churches and monasteries were built; in Trialeti a real feudal residence was created, which gave its name to the whole district; in X—XI centuries Akhalkalak („New town“) was built in Trialeti and Lori was built in Tashir — those two places were built close to the roads and soon became of urban kind. The circumstances were favourable for the prosperity of Lori and it soon became an important military-administrative and commercial-trade centre.

The difference in social development soon became distinct in XV—XVIII centuries. In the Kvemo Kartli highlands we do not see a single local satavado whereas in the lowland valleys there existed several of them side by side. To this added that the nomadic Turkoman tribes which came later, were at a completely different social level than Georgian agricultural society.

The historical development of Kvemo Kartli went on in such a way that the tendencies to break up were more powerful than the unifying factors (including those of a historical-geographical character). That is why this part of country was unified only three or four times and even then only temporarily.

ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

გეოგრაფიული სახელები

- ბბააჰორი — 11
 ბოცი, აშოცი — 12, 22, 23, 24, 26, 29, 32, 33,
 42, 51, 53—56, 58—62, 68, 86, 96, 97, 107,
 122, 128, 129
 ბოცის გზა — 53
 ბულმუგი — 13
 ზგარათა ციხე — 27, 67
 ზგარაი — 78
 ზგარაი (ხუნანისა) — 105, 115, 116, 119, 120
 ზგარანი — 5, 17, 27, 36, 68, 73—76, 80
 ზგარიანნი — 65
 ზღარბადავანი, ატრაპატანა — 71, 86—7
 ზედარა — 53
 ზელაერი — 110, 111
 ზერბაიჯანი — 7
 ზეულა, აწეულა — 44, 92, 93
 ზიდარბეგის ხეობა — 52
 ზირატი (ოლქი) — 53, 86, 89, 107
 ზკოფას სოფელი — 52
 ზეურისი — 43
 ზლაქერი — 12, 47
 ზლბანეთი — 49, 69, 70, 71, 104, 105, 109
 ზლბანური ტომები — 103
 ზლბანური მოსახლეობა — 103, 105
 ზლგეთი — 7, 13, 38, 39, 61, 91, 93, 95, 96, 98,
 110, 111, 116
 ზლგეთის წყალი — 7, 9, 67, 97
 ზლგეთის ხეობა — 5, 19, 43, 44, 68, 80, 93,
 94, 96, 109, 117
 ზლიაბლი — 90
 ზლინჯა — 90
 ზმიერკაეკასია — 19, 76, 105, 131
 ზმრხასალე — 111
 ზმლივი — 44, 97
 ზმუქი — 123
 ზნაქერტის მდინარე — 50
 ზნბერი, ზმბერი, ზმბერი — 86—7
 ზნლიკა — 100
 ზნისი — 37, 38, 55, 70, 71, 76, 78, 86—7, 89,
 90
 ზრბები — 25, 32, 54, 56, 65, 66, 105, 129
 ზრბევი — 17, 32, 59
 ზრანი — 50, 87
 ზრქსი — 53, 90
 ზრარატი — 8, 20, 35
 ზრზრლში — 114
 ზრიანი — 20
 ზრიან-ქართლი — 19, 20
 ზრმაზი — 17, 18, 20, 32
 ზრმაზმა — 27
 ზრმენია — 35, 36, 50
 ზრმულთუ — 11
 ზრტანი, ზრტანი — 20, 54, 59, 69, 85,
 130
 ზრტაშირი — 86
 ზრუხლო, ზრუხლუ — 28, 111
 ზრუა-ჩაი — 53
 ზრშაკუნიაანი — 37
 ზრჭენის მდინარე — 92
 ზსრიკი — 7
 ზსურეთი — 25
 ზტენი — 17, 42, 67, 130
 ზფხაზეთი — 25, 51
 ზფხანი — 55, 68, 69
 ზლბაპას შთა — 53
 ზლმოსაეღეთ საქართველო — 9, 19, 27, 74,
 ზლმოაეღეთ ქართული სახელმწიფო — 18
 ზლსტაფა — 22, 39, 127
 ზლსტაფის წყალი — 7, 11, 12, 23, 35, 48,
 50
 ზლსტაფურა — 7, 11
 ზლსტევი (გავარი) — 71
 ზლსტეთისხევი — 48, 49, 50, 60, 70, 79
 ზლუმბრუ — 96
 ზლყაყალა — 5, 24, 29, 33, 39, 48, 49, 52,
 60, 109
 ზშიკეი — 5
 ზჰარა — 20, 25
 ზხალაბა — 42, 94
 ზხალქლაქი (თრ.) — 57, 129, 130
 ზხალქლაქი (ყავახ.) — 37, 51, 130
 ზხპატი, ჰალპატი — 28, 40, 41, 47, 71, 77,
 86, 95, 107, 120, 124, 125
 ზხპატ-სანაინი — 40, 125, 127
 ზხტალა — 12, 41, 101, 120, 123—5
 ზხუმი — 7

ზაბაქიარ (მთა) — 25
 ზაბაქანის ხეობა — 12
 ზაზირ-ხანა — 10
 ზაზკერტი — 33
 ზაიდარი — 16, 39, 45, 57, 98, 110, 111
 ზაქურიანი — 94
 ზალიკები, ზალიკი — 13, 95
 ზამბაკ-ბერდუჯი — 95, 111
 ზამბაკ-ერევნის ქელი, მთები — 7, 10, 29, 51, 53
 ზამბაკი — 12, 16, 23, 26, 30, 34, 51, 55, 56, 58, 97, 101, 121
 ზანუშ-ჩაი — 46, 47
 ზარანა — 48
 ზარანის ციხე — 48, 81
 ზარდავი — 8, 24, 49, 61, 69, 87
 ზარკუშატი — 87
 ზარკდარა — 53
 ზასიანი — 69, 87
 ზაშკიჩეთ-გომარეთი — 7
 ზაშკიჩეთი — 13, 51
 ზედენი, ზენდერის მთა — 56, 92, 95
 ზელია — 118
 ზეზობდალი — 51
 ზეთანია — 94, 97
 ზელაქანი — 89
 ზერდაგი, ბერდუჯი — 23, 25, 26, 27, 37, 50, 51, 52, 58, 59, 82, 105, 119, 125
 ზერდგი — 95
 ზერძენი — 114
 ზერძენი — 41, 125
 ზიზანტია — 47, 130
 ზითისი — 44, 66—68, 90—1, 97
 ზიჯნისი, ზიჯნი — 86—7
 ზნელი მთა — 55
 ზოგვი — 13
 ზოგვისწყალი — 13
 ზოლნისი — 4, 5, 11, 25, 35, 37, 39, 40, 45, 46, 48, 62, 63, 66, 72, 80, 86, 104, 115, 120, 125
 ზოლნისის სიონი — 40, 71, 72, 119
 ზოლნის-ქაფანაქი — 111
 ზოლნოფორი — 30, 42, 45
 ზოლნისის ხევი — 12, 39, 46, 49, 51, 58, 60, 62, 99, 100, 101, 104
 ზორტანი — 87
 ზორჩალო — 16, 39, 56, 57, 97, 98, 100, 101, 110, 111
 ზორჭომის ხეობა — 49
 ზოსტანქალაქი — 32
 ზრდამორი — 47
 ზლენი — 87

ზავის ციხე, გაგნი — 5, 24, 27, 29, 36, 37, 46, 49, 51, 57, 71—73, 76, 80—85, 121
 ჯანა — 33, 82, 83, 84—5, 87, 111

ჯანძის საამირო — 70, 71
 ჯარგარები — 21
 ჯარღამან-ჯარღმანი — 24
 ჯარღამანი — 20, 23, 24, 25, 26, 28, 35, 49, 58—60, 65, 67, 70, 104, 105, 109, 119, 125, 128
 ჯარღამენლი — 24, 25, 67
 ჯარე კახეთი — 7
 ჯარღმანაპორი — 48
 ჯარღმანი — 24, 35, 49, 70, 83—4, 87, 104
 ჯარღმანისი — 25
 ჯარნი, ჯარნისი — 87, 90
 ჯატეხილი ხიდი — 26
 ჯაჩენაგეტი — 24, 28
 ჯაჩიანის მდინარე — 28
 ჯელაქუნი — 38, 85, 87
 ჯელაქუნის ზღვა — 86
 ჯერგუი — 12
 ჯერმანელი — 114
 ჯეტაბაკი — 84, 86
 ჯეტიკის მონასტერი — 11, 127
 ჯეტიხები — 45
 ჯმირთვეთილი, გმირთავეთი — 92, 93
 გნთუნთა ტომი — 69
 გოგარანი — 23
 გოგარები — გუგარები — 21
 გოგარენ-გუგარქი — 21, 22, 23, 34, 103
 გოგელი — 21
 გოგენი — 69
 გომარეთი — 129
 გომერი (ქელი) — 103
 გორგოვთისხევი — 44
 გორი — 16, 69
 გორული — 99
 გრდანი, გლდანი — 26
 გრიგორწმინდი — 73
 გუგარენი — 22, 28, 29, 69, 70, 103, 105
 გუგარქი — 21, 22, 23, 30, 31, 34, 46, 47, 48, 53, 62, 63, 69, 105
 გუგელი — 21
 გუგარები — 4, 94, 97, 119
 გურია — 25
 გუგარეთი — 23

ღავით გარეჯა — 93
 ღავით-საგარეჯო — 93
 დამბლუტი — 12
 დარიალანი — 105
 დარუბანდი — 105
 დალეთი — 66
 დალეთ-ხაჩინი — 72
 დალ-ქესამანი — 11
 დეგდაგ — 7, 9, 12, 22, 24, 25, 26, 28, 29, 33, 37, 39, 40, 41, 46, 49, 51, 61, 70, 85, 86, 107, 109, 110, 119—121, 124, 125

ჯეზუა-წოფის ხეობა — 99
 ღმკობე — 45
 ღვინეულობის სოფელი — 52
 ღვინეობის სოფელი — 110, 111
 ღვინეობა — 32
 ღვინეობა — 37, 38, 86—7
 ღვინის ქვა — 52
 ღვინეობა — 94
 ღვინეობა, ღვინეობის სოფელი — 3, 35
 ღვინეობა — 42
 ღვინეობა — 11
 ღვინეობა — 123
 ღვინეობა — 42, 61, 66
 ღვინეობა — 4, 33, 35, 37, 38, 40, 46, 70, 76, 77, 80, 89, 90, 94—6, 104, 105, 107, 115, 116, 118, 119, 125, 130
 ღვინის სოფელი — 95, 118, 119
 ღვინის სოფელი — 38, 39, 40, 46, 56, 93, 94—6, 110, 111, 113, 118
 ღვინის სოფელი — 25
 ღვინეობა — 44
 ღვინეობის სოფელი — 110
 ღვინეობა — 118
 ღვინეობა (გვინეობა) — 110
 ღვინეობა — 71, 82
 ღვინეობა — 56, 95, 110
 ღვინეობა — 9, 39, 92, 97, 109, 110, 132
 ღვინეობა — 93, 94
 ღვინეობა — 83
 ღვინეობა — 47, 56
 ღვინეობის სოფელი — 24
 ღვინეობა — 46
 ღვინეობა — 90
 ღვინეობა — 86
 ღვინეობა — 123
 ღვინეობის სოფელი — 95
 ღვინეობის სოფელი — 123
 ღვინეობა — 48, 73
 ღვინეობა — 123
 ღვინეობა — 87
 ღვინეობა — 46
 ღვინეობა (გვინეობა) — 50
 ღვინეობის (გვინეობის) წყალი — 7, 24, 42—44, 57, 68, 70, 92—4, 97
 ღვინეობა — 24, 28, 29, 32, 57, 58, 60, 63, 120
 ღვინეობა — 12
 ღვინეობა — 111
 ღვინეობა — 27
 ღვინეობა — 30, 34
 ღვინეობა — 13, 16, 17, 19, 20, 24, 52
 ღვინეობა — 17, 18, 20
 ღვინეობა (ღვინეობის სოფელი) — 17, 20, 52

ღვინეობის სოფელი — 68
 ღვინეობის სოფელი — 17, 18, 19, 20, 32
 ღვინეობის სოფელი — 94
 ღვინეობა — 56, 58, 68, 95, 96—7, 129, 132
 ღვინეობა — 16, 39, 56, 100, 111, 132
 ღვინეობა — 37, 92, 109, 113
 ღვინეობა — 7, 23, 82, 84
 ღვინეობა — 23, 50, 61, 71
 ღვინეობის, ღვინეობის — 5, 8, 10, 13, 15, 23—2ა, 32, 33, 36—39, 42—49, 58—61, 65—70, 73—9, 89—92, 98, 107—117
 ღვინეობის საფარი — 61, 65—63, 76
 ღვინეობის სოფელი — 12, 95
 ღვინეობის სოფელი — 5
 ღვინეობა — 89
 ღვინეობა — 46, 52
 ღვინეობა — 11
 ღვინეობა — 37
 ღვინეობა — 94
 ღვინეობა — 50
 ღვინეობა — 56, 103
 ღვინეობა — 103
 ღვინეობა — 16, 22, 23, 24, 29, 30, 33, 35, 37, 42, 45, 51, 54, 55—8, 60—8, 74, 80, 94, 97—8, 100, 103, 107, 111, 113, 117, 118, 121, 128—132
 ღვინეობის სოფელი — 57
 ღვინეობის სოფელი — 93, 116
 ღვინეობის სოფელი — 7, 56
 ღვინეობის სოფელი — 4, 28
 ღვინეობის სოფელი — 11
 ღვინეობა — 56
 ღვინეობა — 8, 9, 27, 28, 51, 68, 74, 84, 86, 92, 106
 ღვინეობის სოფელი — 39, 51, 57, 109, 110, 111, 133
 ღვინეობის სოფელი — 8, 39, 114
 ღვინეობა — 11
 ღვინეობა — 27
 ღვინეობა — 8, 9, 60
 ღვინეობა — 21, 103
 ღვინეობა — 19
 ღვინეობის სოფელი — 103
 ღვინეობის სოფელი — 22
 ღვინეობის სოფელი — 17, 90
 ღვინეობის სოფელი — 49
 ღვინეობა — 47
 ღვინეობა — 7, 47, 60, 61, 70
 ღვინეობა — 11
 ღვინეობა — 8, 37
 ღვინეობა — 45, 96
 ღვინეობა — 39, 47, 62, 92, 110, 130, 132
 ღვინეობის სოფელი — 51

ძაენი — 33, 37, 48, 49, 70, 76, 78—80, 85, 87
 კანისხევი — 49
 კაეწონი — 33, 37, 48, 70, 76, 78—80, 85
 კაეთურას ხეობა — 121
 კაეკასია — 5, 21, 27, 31, 62, 103
 კაზრეთი — 13, 46, 95
 კაიტუ (ქაითუ) — 55
 კამბეჩანი — 35, 37
 კამენკა — 12, 51
 კანგარი, კანგარტი — 22, 23, 30, 42, 51, 54—6,
 58, 60, 62, 69, 120
 კარი — 87, 89, 90
 კარნუქალაქი — 86, 87
 კაქეაქარი — 73
 კალხეანი — 87
 კაჩაგან-ალყაყალა — 29
 კაწარეთი — 83
 კახეთ-ქუხეთი — 24, 26
 კახეთი — 11, 20, 24, 35, 70, 90, 94
 კეთილდაბა — 123
 კერინჯა — 12
 კერიკიანთა ზამეფო — 70—76
 კიანეთი — 93
 კიკეთი — 109
 კიშერი — 103
 კიშერული ტომი — 103
 კისალი, კასალი — 49, 50, 65
 კლარჯეთი — 18, 20
 კლდეკარი — 42, 56, 68, 74, 129, 130
 კლდეკარის საერისთავო — 57, 67, 68, 70
 კობა — 48, 73
 კოლა — 47
 კოდა-კუშისი — 7
 კოლა — 59, 69
 კოლი — 22, 47, 48, 62
 კოლბისხევი — 47, 48, 49, 61, 81
 კოლბოფორი — 22, 30, 32, 42, 47, 48, 60, 104,
 120
 კოტმანი — 60, 61
 კოტმან-გარდმან-გარდაბანი — 104
 კოჯორი, კუჯორი — 36, 93, 103
 კუშისი — 8
 კუშერდო — 118
 კუხეთი — 20

 ლაკვის მთა — 56
 ლალვარი, ლელვარი — 10, 51, 53, 92
 ლასტის ციხე — 43
 ლელვარ-ლოქის მთა — 40
 ლეკი, ლეკები — 40
 ლილო — 26, 42, 110, 117
 ლისი — 42
 ლიხი — 17
 ლოკი — 73
 ლომთა გორა — 44

ლორე — 12, 34, 36, 37, 38, 39, 47, 49, 51,
 52, 53, 58, 73—79, 81, 84—7, 90—2, 95, 97,
 99—101, 107, 109, 110, 114, 118, 119, 121,
 122, 123, 127, 129—131
 ლორე-ტაშირი — 4, 107, 121, 122, 130
 ლორე-ბაშაქი — 52, 100, 131
 ლორე-ფანავარი — 92
 ლოქის მთა — 29, 51, 94
 ლოქის უღელტეხილი — 51

 მაღნის გზა — 13
 მაღნის სერი — 13
 მაღნის ხევი — 13
 მაშიშლე — 111
 მანაქერტი — 94, 96
 მანასგომი, მანასგომი — 36, 76
 მანგლუცდორი — 30, 42, 43, 44, 45
 მანგლისი — 5, 33, 35, 42, 43, 44, 58, 60—62,
 65, 67, 104, 115, 116—118, 125
 მანგლისის ქვარი — 117
 მანხუტის ხევი — 40, 100, 119
 მარტყოფი — 26
 მაჩხაანი — 66
 მახლობელი აღმოსავლეთი — 27
 მაშავერი — 12, 13, 24, 38, 39, 45, 46, 76, 93,
 111, 119
 მაშავერისხევი — 7, 45, 46, 94—96
 მაწახებერი — 74, 83
 მაქკანაბერი — 76, 78, 79, 107
 მაქმადიანნი, მაქმადიანები — 39, 77, 81, 85,
 86—7, 90, 116
 მგლის კარი — 51
 მეორეკანა — 117
 მელიქაშენი — 47, 101
 მელიქის სულარი — 99—101
 მესხეთი — 17, 19, 20, 62
 მესხნი — 76
 მექენქერტი — 31, 104, 118
 მთა — 32, 53, 55, 56
 მთაქართლი — 20
 მთინი (ბნელი მთა) — 54, 55
 მისხანა — 11
 ნიკრანდები — 62, 63
 მოღაძნახეს ციხე, მოღი ნახე — 45, 91
 მოლა ბაბა ოღლი, მოლა ოღლი — 111
 მონასტერი (გეოგრა.) — 5
 მონგოლები — 37, 38, 51, 57, 82, 83, 87, 89,
 90, 107, 123
 მექერტი — 87
 მეტეკარი — 7, 8, 9, 12, 16, 18, 19, 20, 23, 24—
 — 28, 35—39, 42, 45, 49—53, 57—63, 67,
 83, 94, 98—111, 117, 125, 130
 მეტეკისპირი — 7, 26, 27, 36, 109
 მეტეერის ციხე — 32
 მუსლიმანნი, მუსლიმანები — 36, 76, 86

მუდანლე — 111
მუხრანი, მუხნარი — 16, 18, 40
მესეთა — 17, 18, 19, 20, 44, 116, 117, 122

ნადარბაზევი — 5, 80
ნათლული, ნათული — 42
ნაზარა სოფელი — 110
ნასიბლე — 110, 111
ნაჭბადინი — 110, 111
ნახატირი — 16
ნახიდური — 16, 25, 28, 45, 62
ნახქევანი — 87, 90
ნიალისყურის მთა — 53
ნიგალის ქევი — 25
ნორბერდი — 36, 76, 83
ოესნი, ოსები — 105, 107
ორბეთი — 44, 92, 93
ორბეთის ციხე — 44, 66, 67, 80, 92
ორპის ციხე — 23, 32, 53
ოროტანი — 87
ოფრეთი — 48, 73
ოქსუზლე — 84
ოძენი — 12, 34, 41, 47, 51, 105, 123, 127, 129

პალაკაციო — 86
პარუარი — 42, 43, 58, 60, 62
პატევანი — 97
პირღებული — 97, 117
პლმქანქი — 124

შინენაი — 107

რანი — 29, 35, 36, 54, 61, 62, 81
რატევანი — 38
რკინის მთა — 12, 13
რკინის ციხე — 43
რკინის წყალი — 12
რუსეთი — 3, 52, 114
რუსთაი — 24, 32, 68, 73, 74, 115

საბარათაშვილო — 16, 39, 40, 53, 100
საბარათიანო, საბარათო — 9, 16, 34, 38, 39, 40, 44, 53, 92—4, 96, 103
საბერძნეთი — 41, 67
საბაწმინდა — 123
საგიმი — 37, 82
საგოსტაშვილი — 96
სადახლო — 47
სადედოფლო საბარათიანო — 98
საზურაბიშვილო — 95, 96
სათხე — 95
საიარაღიშვილო — 96
საითამიშვილო — 96
საკაშენე — 21
საკები — 21

სამება — 95
სამეფო საბარათაშვილო — 98
სამსრის მთა — 56
სამურზაყანო — 25
სამღერეთი — 97
სამშვილდე — 4, 20, 23, 24, 26, 27, 32, 33, 35, 36, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 51, 53—56, 58—80, 87, 90, 93—97, 103, 109, 128—130
სამშვილდის პარი — 45
სამშვილდის სიონი — 63, 65, 66
სამტეხ — 20, 24, 49, 87, 92
სამწვერი, სამწვერისი, სამწვერისი — 40
სამხრეთ საქართველო — 19, 92
სანადირო ქალაქი — 10, 23, 26, 29
სანაინი — 40, 41, 77, 125, 127
საორბელო — 39, 40, 45, 46, 94—95
საპიტიაშვი (ტაპონიში) — 56, 63, 128
საპიტიაშვი (ტერიტორია) — 31, 54, 56, 61, 62—65
სარაჭლე — 111
სარეანი — 8, 111
სარკინეთი — 12
სარკინე ზევი — 12
სარკინოზნი — 66
საფარლე — 111
საქართველო — 3, 5, 6, 7, 8, 11—22, 23—32, 35—56, 61, 62, 65—7, 71—92, 98—103, 106—119, 123, 133
საყაღლანიშვილო — 95, 96, 101, 131, 132
საწალელოს სამწყსო — 117
საქაეხიანო — 118
სეფანის ტბა — 98, 99
სეკორდიელთა ძორაგეტი — 33, 70
სევეტიცხოველი — 16, 38, 117
სივნიეთი — 32, 87, 89, 90, 91, 109
სივნიელთა ქვეყანა — 86
სიონი — 5
სეკიეთები — 21
სეკიეთური ტომები — 21, 103
სეკიეთი, სეკიეთი, საკურეთი — 23, 32, 42, 43, 53, 55, 58—61, 67, 69
სომხეთი — 7, 22, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 42, 47, 49, 51, 53, 54, 85, 92, 103—4, 117, 123, 128
სომხეთი — 8, 16, 20, 24, 26, 32—41, 49, 53, 63, 68, 70—1, 74—6, 81—84, 90—101, 104, 110—114, 119, 125, 131, 132
სომხით-საბარათიანო — 16
სომხით-საორბელიანო — 4
სომეხი ხალხი, სომეხები — 20, 28, 31, 32, 34, 54, 55, 57, 68—73, 85, 103, 105—6, 113, 114, 118, 122, 124
სომხითარი — 41, 109, 113
სომხური მოსახლეობა — 22, 103
სოფელი მთავარანგელოზისა — 123

სოლანდელი — 7, 8
 სპარსეთი — 36, 52, 55, 86
 სპარსელები — 30, 54, 60, 73, 74, 76, 77, 83, 86
 სპარსთა სამეფო — 59
 სპარსული ქართლი — 19
 სპერი — 85
 სურბმარი — 87
 სხალილი — 94

 ბაგნაგეთი — 25, 97
 ტაეში — 70, 74, 76, 82, 83—4, 105
 ტალავარი, ტალავერი — 12, 119
 ტალავრისხევი — 40, 100, 111
 ტალინჯაბარი — 36, 76
 ტანისხევე-თემისხევი — 45
 ტანია — 95
 ტაო — 24
 ტაო-კლარჯეთი — 25
 ტაოს-კარი — 59
 ტასისკარი, ტაშისკარი — 17, 32, 59
 ტაშირ-აბოცი — 56
 ტაშირელნი — 29, 128
 ტაშირი — 10, 11, 16, 22, 23, 26, 29—35, 37, 39, 42, 45—63, 68, 70—72, 76, 85, 93—97, 100, 103—107, 113, 116—123, 128—132
 ტაშირ-ძორავეტი — 33, 34, 35, 41, 51, 52, 54, 68, 70—72
 ტაშრატაფი — 29, 51
 ტბისი — 94
 ტერუნაკანი, ტერონაკალი — 36, 76, 82, 83—4
 ტორნისხევი — 44
 ტუნისხევი — 45
 ტუსი — 69

 უზუნლარი — 12, 47
 უტიის გავარი — 69, 105
 უფლისციხე — 27, 69, 129
 უხტიკი — 76

 შანსკერტი — 85
 ფანჯარი, ფარაფანი, ფანჯარის ტბა — 23, 24, 32, 59, 60
 ფაიტაკარანი — 69
 ფარაენის ბორცვის მდინარე — 92
 ფარისუნჯი — 69
 ფარცხისი — 44, 66, 67, 73, 92, 93
 ფახარლი ელი — 111
 ფეროზიანები — 62
 ფინეზაური — 5
 ფიტარეთი — 94—6, 97
 ფოლაღური — 7, 12, 26, 46, 111, 119
 ფუქმარგი — 123
 ფშავი — 11
 ფშავ-ხეცსერეთი — 27

ჭავჭავი, ჭავჭავი — 27, 36, 73, 76, 83, 109
 ქალაქი — 15, 16, 17, 39, 40, 42
 ქალაქის პირის სოფლები — 42
 ქარავენსარაი — 12
 ქართამანიკი — 21
 ქართველი ხალხი, ქართველები — 19—21, 28, 31—33, 43—5, 52—57, 60, 67—78, 85—6, 91—2, 103, 105—6, 109, 113—4, 121
 ქართველთა ევლი — 24, 28, 29, 57, 69, 71, 120
 ქართი — 19, 21
 ქართლი — 9, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27—40, 42—90, 93—120, 125, 128, 129, 133
 ქართლ-კახეთი — 15, 110
 ქართლის მთა — 20
 ქართლის სამეფო — 9, 16, 23, 34, 47, 50, 58, 60, 69, 92, 94, 103—4, 109, 110, 114, 125, 132
 ქართლის სომხითი — 33, 36, 38, 39, 40, 41, 46, 47, 125
 ქართლოსიანი — 20, 93
 ქართლ-სომხურ-ალბანური მოსახლეობა — 125
 ქარხანის მთა — 12
 ქარხნის ხევი — 13
 ქარკრძი — 83
 ქაფანაქი — 111
 ქაჩავანი — 29, 60
 ქეშალუ (ქოჩლუ) — 111
 ქეათხევის მონასტერი — 121
 ქეეშო აკარა — 25
 ქეეშო ბოლნისი — 40
 ქეეშონი — 52
 ქეეშო ქართლი — 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 19—30, 34—42, 44, 47, 52—54, 57—133
 ქეეშო ქეეშანა — 17, 18
 ქეეშო ჭავჭავი — 19
 ქეენა სოფელი — 18, 20
 ქეეშაფორი, ქეეშაფორი — 30, 42, 44, 45, 46
 ჭეეშო, ქეეშის ციხე — 38, 44, 45, 46, 80, 95
 ქეეშის ხევი — 38, 45, 46, 60, 62, 104
 ქობერი, ქობარი — 4, 34, 48, 121, 123—4
 ქოლაგირი — 111
 ქოსალუ — 111
 ჭრცხილეანი — 16
 ქსანი — 52
 ქუეშის ჭალა — 73, 95
 ჭურღვაკარი — 37, 85, 107
 ჭურღვაკარისხევი — 49, 61, 82, 107
 ჭურღის ტომი — 107
 ჭურღის ხევი — 33, 60, 61, 107
 ჭურთხები — 85, 107
 ჭია (სოფ.) — 117

ქცია (მღ.) — 7, 9, 16, 19, 24, 25, 28, 38, 39,
40, 44, 45, 51, 56, 57, 60, 61, 67, 94, 95,
97, 110, 116, 117, 119, 121, 125
ქცის ხრამი — 10, 13, 44, 45, 60, 62, 66, 67,
91, 93, 94—8, 117, 118

ლორისთავი — 97

შაზანჩი — 54

უზაბი — 7, 9, 16, 39, 48, 49, 50, 98, 110, 111
უზაბ-შამშადილო — 110

უაიუელ-ბამბაკი — 56

უაიუელი — 11, 54, 55, 95, 97, 100, 111, 113,
131, 132

უალ-იბნ-ქანდამანი — 24, 25, 57, 60

უანლუჯა — 53

უარაბულახი — 56, 68, 96—8, 117

უარაიანი — 7, 9, 110

უარაქილისი — 47

უარაღაჩის მთა — 12, 29, 51, 53, 55

უარსი — 47, 56, 86

უიქნალები — 106

უიზილბაშური ტომები — 39, 110, 132

უინცვისი — 123

უოველი მთიულეთი — 43, 61

უოველი სამშვილდე — 37, 45, 68, 74, 80

უოველი სომხეთი — 37, 38, 39, 87, 89, 90

უორანთა — 13, 38

უოშა-ქარ — 12

უოშა-ქილისა — 52

უაყშეთი — 20, 85

უამბულელი — 12

უამირზას ნაოფლარი — 100

უამშადილუ, უამსადინლუ — 39, 110, 111

უამქორი — 24, 69, 70, 82, 83—4, 87, 104, 125

უანაზარა — 122

უარენი — 24, 36, 71

უაქანი — 83

უაქი — 22, 87

უინდისი — 94

უიდა ქართლი — 11, 16, 17, 18, 19, 20, 24, 32,
59, 129

უირაკი — 55, 72

უირჩაბატი — 52

უიშთათა — 52

უუარტყალი — 37

უულავერი — 3, 25, 40, 51, 86, 99, 100, 101,
110, 119

უულავრის წყალი — 7, 24, 33, 46, 70, 86, 127

უურაგელი — 54

უუჩქი — 46

უალის ციხე — 96

უანახჩი — 12

უარაბერდი — 87

უარეკი — 84, 86—7

უინგიზნი — 90

უარდილო კავკასიური ტომები — 105

უარდილო მხარენი — 4, 70, 77, 85, 105

უოვდარა — 83

უხიკეთა — 44, 93

უაიში — 27

უივი — 90

უურტაქი — 8, 21, 24, 28, 29, 32, 35, 57, 62,
63, 103, 104, 115, 118, 120, 125

უხნარი — 5, 38, 89

უაგაენქი — 90

უაილცელი — 69

უეგაში, საგიში — 7, 23, 50, 82, 83

უელთი — 46

უელი კეშმარიტი — 78, 121, 122

უორაგეტი, ძორაგეტი — 33, 47, 58, 74, 79

უორაქერტი — 33, 34, 85, 87

უორი — 22, 47, 48, 49, 50, 62

უორისხევი — 22, 48

უოროფორი, ძორფორი — 22, 30, 31, 35, 42,
48, 49, 50, 58, 60, 70, 104, 125, 120

უავეისი—94

უათერი — 47

უალკა — 57, 58, 121, 130

უალკა-თრიალეთი — 7

უალკელი — 57

უერაქევი — 5, 86, 100

უერის ციხე — 43

უერის წმ. გიორგი — 43

უითელი ეკლესია — 52

უინა აზია — 106

უინწყარო — 13, 25, 97

უინუბანი — 123

უოფი — 5, 22, 46, 47, 62, 85, 101

უოფისხევი — 33, 40, 46, 47, 49, 58, 60, 61, 70

უოფოფორი — 22, 23, 30, 42, 46, 47, 48, 104,
120

უუნდა — 23, 59, 60

უუქეთი — 46

უყალთა-შუა — 110

უყარომრავალი — 123

უყენეთი — 42, 94

უაპალა — 25

უარელნი — 40

უიგევი — 45

უიროხი — 25

უიოქანი — 13

უიოქანის ხეობა — 40, 46, 100, 101

კუქის სოფელი — 52

ხაზარები, ხაზარნი — 45, 105

ხან-ბელახი — 11

ხანიცხ-ხანისი — 50

ხევი — 48

ხევი — 43, 61

ხეობა — 49

ხეობაზმელნი — 37, 87

ხიშხიას ხეობა — 91

ხლათი — 83

ხლათის სასულთნო — 87

ხმორეკსი — 86, 106

ხოვლე — 129

ხოვორნი — 33, 47, 70, 85—6, 101, 107

ხოვორნის ხეობა — 46, 47, 86, 100—101, 106, 124

ხორაკერტი — 47, 70, 86, 127

ხორასანი — 110

ხორხორუნიქი — 47

ხოროვანნი — 35, 54

ხულუტი — 95

ხუნამ-არხ — 50

ხუნამი — 50

ხუნანკერტი, ხუნანი, ჰნარაკერტი, ჰუნარაკერტი — 18, 20, 23, 25, 26, 32, 35, 42, 45, 49, 50, 51, 58—62, 65, 69, 70, 77, 78, 82, 104, 105, 109, 115, 119, 120, 125, 128

Абоци — 135, 138

Агарци — 138

Актафа — 138

Албания — 136, 137

Албанцы — 137

Алгети — 136, 137

Арабы — 135

Армения — 21, 22, 23, 49, 134—138

Армяне — 137

Ахалкалаки — 138

Ахтала — 3

Бамбак-Ереванский хребет — 134

Болниси — 135, 137

Борчалинский уезд — 3

Борчалу — 137

Верэ — 136, 137

Врац-дашт — 137

Гаги — 136

Гаджец-Гачиан, Гачиани — 4, 134

Гардабани — 134

Гардман — 137

Гетик — 138

Гетни — 21

გავახეთ-არტანი — 56

გავახეთი — 22, 24, 33, 37, 51, 52, 54, 59, 70, 71, 85, 86, 87, 95, 129

გავახეთ-სამცხე — 38

გავახეთ-სამსრის ქელი — 7

განიბეგ ქართულის ხეობა, განოს მამული — 91

გარდამანი — 24

გვარი, გვარი — 43, 61

გილი — 52

გილის წყალი — 52

გოგაზისხევი — 11

გულუა — 90

გუმათი — 27

გუჭაქენი — 123

გამალე — 111

გასანსუ — 7, 50

გელარწი, აღარწი — 79, 127

გერეთ-ალბანეთი — 106

გერეთ-კახეთ-კამბეჩანი — 38

გერეთ-კახეთი — 65, 67

გერეთი, — 18, 24, 29, 87, 106

გერეთ-კახეთი — 90

გენეაქ, ჰიუნეევან, ჰიუნეევანი — 72, 78, 121, 122

გორომირი — 34, 127

Гогары, Гугары — 21

Гогарена, Гугарк — 134, 137

Греки — 137

Грузины — 136, 137

Грузия — 12, 13, 20, 21, 60, 83, 93, 134—138

Дебеда — 134—137

Дзегам — 136

Дзорагет — 136

Дзоранор — 135, 137

Дманиси — 136, 137

Закавказский край, Закавказье — 3, 135, 138

Закатальский край — 3, 51

Зуртакети — 136, 137

Инджа-су — 134

Иран — 59

Кавказ — 3, 21, 29, 103, 125

Казах — 137

Канкул — 137

Кала-пби-хандаман — 135

Кангар — 135

Карабах — 137

Карабулах — 135
Кария — 136
Картвели — 21
Карты — 21
Картли — 60
Качаган — 29
Квемо Картли — 134—138
Квешн — 135
Клдекарн — 135, 136
Колбопор — 135, 137
Кура — 134, 136, 137
Куша — 135—137

Лезгинны — 137
Лори-Ташири — 4
Лорийское ханство — 137
Лорэ — 73, 136—138

Магоги — 21
Манглиси — 135, 137
Машавери — 4, 136, 137
Монголы — 55, 61, 136

Немцы — 137
Нижняя Картли — 134
Нижняя сторона Сомхити — 135
Нижняя страна — 134

Оромани — 138
Осетины — 137

Паруар — 135
Питарети — 136
Полодаури — 137

Россия — 137

Сакаплиншвило — 136
Самсарский хр. — 134
Самшвилде — 135, 136

Abots — 143
Aghartsin — 143
Aklpat — 143
Akstafa (valley) — 142, 143
Albania — 141, 142
Algeli — 142
Amirat of Tbilisi — 140
Arabs — 140
Armenia — 31, 141
Arménie — 3, 21

Bolnisi (valley) — 140

Самшвилдский спон — 66
Сапитнахио — 135
Северная Армения — 136
Сельджукн — 136
Сквирети — 135
Скифия, Скифы — 21, 29
Сомхити — 135, 137
Сомхитарн — 135
Сорик — 136

Тандэна — 136
Ташир — 134—138
Ташир-Дзорагетское царство — 134 — 137
Тбилиси, Тифлис — 135, 137
Тбилисский эмир — 135, 136
Тифлисская губерния — 3, 51
Топраггала — 23, 50
Триалети — 135, 137, 138
Триалетский хребет — 134
Туркменские, Тюркоязычные племена — 137, 138

Хевн — 135
Хупан, Хупанакерт — 23, 50, 135—137
Хожори — 135—137
Хлатский султанат — 136
Хоракерт — 138

Цинцкаро — 103
Цопи — 135
Цалка — 4, 137
Цуртави — 4, 137

Чочкани — 135, 137

Шамшадилу — 137
Шулавери — 137
Шамкор — 136

Юго-Восточная Грузия — 19, 134

Bolnisi (loc.) — 140, 142
Borchalu — 142

Caucase, Caucasus — 3, 23, 24
Chochkani (valley) — 140, 142

Dagestan — 142
Debeda (river) — 139, 140, 142, 143
Debeda (valley) — 140, 141
Dmanisi — 141, 142
Dzegam — 141
Dzorakert — 141
Dzorapor — 140

Gachiani — 139
Gagi — 141
Gardabani — 139
Gardman — 142
Georgia — 139, 140
Georgians, Georgian population — 141, 142
Géorgie — 3, 21
Germans — 142
Getik — 143
Gogarena — 139, 142
Creeks — 142
Gugark — 139

Horomair — 143

Inja-su — 139

Kaikul — 142
Kala-ibn-Candaman — 140
Kangark — 140
Karabagh — 142
Karabulakhi (valley) — 140
Karin — 141
Kartli — 139, 141
Kasakh — 142
Khlal Sultanry — 141
Khorakert — 143
Khozhomi (valley) — 140, 142
Khunanakert, Khunani — 140, 142
Kldekari — 141, 143
Kolbopor — 140, 142
Ktsia — 140, 142
Kvemo Kartli — 139—143
Kvemo Kveqana — 139
Kveshi — 140
Kura — 139, 141, 142

Leki — 142
Lori — 141, 143
Lower country — 139
Lower Kartli — 139
Lower part of Somkhili — 140

Manglisi — 140, 142

Mashaveri — 141, 142
Mongols — 141

Osselians — 142

Paruar — 140
Pitareli — 141
Poladauri — 142

Sabaratashvilo — 141
Sakhaplanist.vilo — 141
Samshvildé — 140, 141
Sapitiakhsho of Karili — 140
Shamkor — 141
Shamshadilu — 142
Shulaveri — 142
Siunik — 141
Skvireli — 140
Skvits-Kimerian tribes — 142
Somkheli (Armenia) — 140
Somkhitar — 140
Somkhili — 140, 142

Tandzia — 141
Tashir — 139, 143
Tashir-Dzoraget Kingdom — 139, 141
Tbilisi — 140, 142
Transcaucasia — 49, 140
Trialeti, Treli — 140, 142, 143
Tsalka — 142
Tsopi — 140
Tsurtavi — 142
Turks — 141
Turkoman tribes — 142, 143

Vra — 142
Vrats-Dasht — 142

Zurtaketi — 141, 142

Գաչանք, Գաչենք, Գաչեն — 27, 28

Հայաստան — 18, 46
Հայաստան մեծ — 3, 47

Սխական — 28

პირთა სახელები

- აბასი — 74, 76
 აბალა — 55
 აბაშ ბარათაშვილი — 117
 აბაშიშვილები — 92, 97
 აბღალაძე აღ. — 52, 107, 109
 აბიხი — 3
 აბოვი — 48
 აბრამიშვილი რ. — 19
 აბრაჰამ — 35
 აბულაძე ილ. — 27, 57, 58, 63
 აბულაძე ც. — 47, 101
 აბულ შამუალი — 66, 72
 აბუსერიძე ტბელი — 37
 აგათანგელოსი — 21, 22, 53
 აფარნასე (ერისთ.) — 59, 62
 აფარნასე (კვირიკეს ძმა) — 73
 აღერკი — 18
 აღონცი ნ. — 21
 ავაგ მხარგრძელი — 87, 89, 90, 124
 ავანიანები — 98
 აფანდილ — 100
 აზო — 19
 ათაბეგი — 98—99
 ალბანთა მეფე — 71
 ალექსანდრე მეფე — 52, 91, 109
 ალექსიძე ზ. — 24, 31, 35, 43, 49, 104
 აღფარსლანი — 73
 ამაზასპი — 86
 ამბროზიო კონტარინი — 38, 92
 ანდრონიკე — 51
 ან-ნასავი — 83
 ანტონ კუონდიდელი — 79
 არსენ საფარელი — 35, 41, 49, 104
 არფასარან — 55
 არღუთაშვილები — 40
 არღუთაშვილი შ. — 111, 131
 არჩილ — 33, 54
 ასლანი — 99
 ასოლიკი — 33, 43, 70—72
 ასფაგურ — 62
 აფხაზთა მეფე — 67
 აშოტ ბაგრატიონი — 69
 აშოტ ერკათი — 69, 70
 აშოტ კურაპალატი — 24, 25, 67
 აშოტ მეფისწული — 43
 აწოტ სუმბატის ძე — 105
 აშუშა, არშუშა — 29, 30, 31, 62, 104, 118
 აკარიანი პრ. — 58
 აქი აღიხანი — 100
 აგრატიონი თ. — 26
 აგრატიონი — 24, 25, 70
 აგრატ III — 43, 71
 აგრატ IV — 35, 48, 66, 68, 73, 95
 აგრატ მეფე (XV ს.) — 38, 92
 აგრაატუნები — 47, 67, 68, 70, 72, 73, 85, 105, 123, 129, 133
 აკურ მეფე — 62
 ბალაძორი — 49
 ბარათაშვილები — 38, 91, 92—94, 95, 97, 109
 ბარათაშვილი ყაფლან — 52
 ბარათა ქაჩიბაძე — 38, 92, 93
 ბართლომე — 3
 ბარნაველი თ. — 66
 ბარტომი — 18
 ბასილი (ბოლოკბასილი) — 37
 ბასილი ეზოსმოდგარი — 34, 82, 85
 ბაქარი (XVIII ს.) — 40
 ბაქარ (მირიანის ძე) — 54, 61, 62, 63
 ბაქარძე ა. — 66, 72
 ბალეაშვი — 67, 68
 ბაყათარ — 107
 ბეზუთაშვილები — 98
 ბერი ეგნატაშვილი — 28, 38, 39, 46, 90, 92, 110
 ბერკა ყაენი — 107
 ბერტენიშვილი დ. — 5, 11, 23, 34, 35, 38, 45, 46, 48, 50, 63, 66, 72, 74, 80, 86, 89, 106, 110, 119
 ბერტენიშვილი ნ. — 4, 5, 18, 20, 24, 29, 35, 36, 42, 43, 51, 52, 58, 61, 66, 76, 80, 84, 89, 107, 113, 129
 ბეშქენ ორბელიანი — 91, 109
 ბირიან აბაში — 92—3
 ბოგვერაძე ან. — 62
 ბოლნელი — 119
 ბოლქვაძე ს. — 66, 72
 ბოქორიშვილი ლ. — 5, 43

ბროსე მ. — 21, 121

ბურჭანაძე შ. — 43

ბელა თურქი — 105

მაშაშვილი ვალ. — 9, 98, 99, 132

გაბულოც — 67

გაგიკ ანელი — 71

გამრეკელ თორელი — 84, 86, 87

გამრეკელი ვახტ. — 16, 56, 107, 113

განძის ამირა — 71, 73

გარდაბოსი — 20, 23, 24, 25, 26

გაჩიოსი — 20, 23, 24, 26, 53

გაიკ, გაჩი — 20, 27

გელაშვილი გ. — 12, 113

გერმანოზიშვილები — 97

გვარამ მამფალი — 54, 56, 67, 68, 69, 129

გველესიანი გ. — 8, 13

გიორგაძე ბ. — 39

გიორგი ალასტანელი — 52

გიორგი ბატონიშვილი — 52, 56

გიორგი ბრწყინვალე — 90

გიორგი ენენელი — 121

გიორგი მერჩულე — 21, 25, 30, 50, 62

გიორგი მეფე — 17, 90

გიორგი მეფე (XVII ს.) — 100, 110

გიორგი II — 68

გიორგი III — 78, 81

გიორგი სააკაძე — 99

გიორგი ჭყონდიდელი — 74

გიულდენშტედტი — 12, 13, 16, 48, 113

გობრონი — 32

გორგაძე ს. — 22

გოსტაშაბ ბარათაშვილი — 96—7

გოსტაშვილიშვილები — 97

გრიგოლია გ. — 5

გრიგოლ მთავარი — 26

გრიგოლ მღვდელი — 49

გრიგოლ სურამელი — 87

გრიგოლ (ქართველის ძე) — 106

გუგუენა ბარათაშვილი — 93

გურგენ დიდი ევი — 71

გურგენ, ანუ კვირიკე — 70

გურგენ ბაგრატიონი — 33

გუშარა, გუშარ ჰაიკილი — 22, 29, 53, 54

გძელიშვილი ი. — 5, 13

ღვით აღმაშენებელი — 8, 9, 27, 28, 36, 45,

51, 54, 57, 67, 68, 74—77, 80, 106, 133

ღვით ბოლნელი — 115

ღვით ბარათაშვილი — 117

ღვით (სამშვილდარი და ძორაკერტელი) — 33,

68, 70, 71, 73, 121

ღვით კვირიკეს ძე — 72, 74

ღვით კურაპალატი — 43

ღვით მამფალი — 66, 72

ღვით VI — 90

ღვით ნარინი — 122

ღვით ულუ — 86, 107

ღვით ქობაძელი — 78, 79

ღვლიანიძე ლ. — 76

ღვმეტრე, ღვმწა უფლისწული — 79

ღვმეტრე, დიმიტრი თავდადებული — 42, 31, 89, 124

ღვმეტრე მარზაშვილი — 72, 121

ღვმეტრე I — 77, 78, 122

დიდი ბარათა — 93

დიდი ორბელი — 52, 94

დიდი ყაფლანი — 95

დიუბუა დე შონაქე — 3

ღმანელი ამირა — 5, 67

ღმანელი (ეპისკ.) — 118, 119

ღმანელი ის. — 38, 91, 94—6, 98, 102, 117, 119

ღონ პეტრო ავტობილე — 39

მკატერიხე I—110

მლაგეს მანგელი — 115

მლოდუზ — 81

მლია ბოლნელი — 72

მლიქუმ — 92

მლისე თბილელი — 117

მლიშე — 30

მრასტი მღვიანებელი — 47, 101

მრეკლე (მეფე) — 40, 41, 48, 56, 98, 110, 111, 114

მრეშინი ს. — 23, 29, 30, 42, 44, 45, 50, 53, 55, 56, 60, 62, 104

მრეიოვი ა. — 3

მალარშაი — 29

მარაზბაქური — 63

მარამ, მარამ გაგელი — 38, 83—4, 87, 89

მარდან დალიანი — 80

მარდან (მარქსენ?) ნაპაქტი — 63

მარდანი, მარდან დიდი — 21, 22, 33, 34, 37, 47, 51, 70, 73, 76, 77, 83, 85, 86, 124

მარზაშვილი — 60, 61

მარქსენ პიტიაშვილი — 21, 30, 35, 50, 62, 63

მახტანგ ბატონიშვილი — 98, 131

მახტანგ გორგასალი — 54, 60—62, 105, 115—119

მახტანგ III — 38, 40, 90

მახტანგ VI — 16, 110

მახტანგ, მახტანგ ბატონიშვილი — 8, 9—12, 26, 28, 35—6, 38—9, 42—46, 56, 61, 92,

97—100, 107—113, 116—125

მირშელ ქსნის ერისთავი — 91

მრეე ტაშირელთა მთავარი — 30, 31

ზაალ-ბეგ ბარათაშვილი — 95

ზაქარია პარ. — 5, 95
 ზაქარია ევარამის ძე — 82, 85
 ზაქარია მხარგრძელი — 11, 34, 83—86
 ზაქარია შვილიშვილი ავაგისი — 90
 ზაქუმ, ზაქუმ — 99
 ზოსიმე — 118
 ზურაბ ბარათაშვილი — 95
 ზურაბაშვილები — 46, 95

შამარ მეფე — 17, 34, 36, 37, 79, 80—85, 133
 თამარის პირველი ისტორიკოსი — 36, 79
 თაყაიშვილი ექვთ. — 4, 16, 19, 25, 38, 100
 თბილელი — 116, 121
 თბილისის ამირა — 66—68, 70, 73
 თევდორე — 74
 თემურ-ლენგი — 17, 57, 89, 90—1, 107, 109
 თეოდორე — 122
 თოდრაბაძე — 5
 თომა მეწოდელი — 91, 107, 109
 თორაღი — 91
 თორელნი — 80, 91
 თუმანოვი კ. — 22, 24, 31, 98

იაკობ ცერბაქელი — 8, 21, 28, 29, 30, 31, 34, 63, 115, 118
 იარალიშვილები — 96
 იაყუბ-ყაენი — 109
 იბნ არაბშაჰი — 91
 ივანე აბაზას ძე — 68, 71
 ივანე აბულეთის ძე — 77
 ივანე ამირსპასალარი — 48, 81, 122
 ივანე ვარდანის ძე — 37
 ივანე ლიპარიტის ძე — 68
 ივანე მხარგრძელი — 34, 84—6, 87, 90.. 124
 ივანე ორბელი — 76—78
 ივანე სპასალარი — 77
 ინგოროევა პ. — 20, 21, 30, 50, 55, 62
 ინკიქიანი — 49
 იოანე ბარათაშვილი — 93
 იოანე ბოლნელი — 71
 იოანე დრასხანაყერტელი — 21, 22, 31, 43, 51, 67, 69, 70, 71, 105
 იოანე მაირაგოშელი — 35, 104, 120
 იოანე ოძუნელი — 51, 127
 იოვანე (ნათესავით პიტიახში) — 63
 იოთამ ბარათაშვილი — 42, 94, 96
 იოთამიშვილები — 96
 იოსებ თბილელი — 99
 ირანის შაჰი — 98, 99, 132
 ისააკ ხუნანაყერტელი — 115, 119
 ისთახრი — 50
 ისტორიათა და აზმათა ავტორი — 17, 34, 107
 ისქანდერ მუნში — 98, 99

იკაბაძე სარგ. — 19, 40, 51, 52, 60, 90, 94, 99
 იკაბა თორელი — 80
 იკაბოს — 20, 26
 იკეველიძე კორნ. — 19, 115, 116
 იკერიკი კახთა მეფე — 71
 იკერიკი ბაგრატიონი — 48, 68, 72—74, 76, 123, 125
 იკერიკიანი — 41, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 76, 130
 იკრაქოს განძაკელი — 11, 74, 83—4, 86—123—125
 კლავდიუს პტოლემეოსი — 21
 კლიმიაშვილი ა. — 94
 კორონი — 29, 30, 31, 118
 კონსტანტინე აფხაზთა მეფე — 69
 კონსტანტინე მეფე (XV ს.) — 33, 109
 კონსტანტინე კ. — 47, 71, 77, 85, 86, 90
 კუხოსი — 20, 26
 კერიონი — 35, 120

ლაზარ ფარპეცი — 21, 22, 23, 30, 31, 53, 104
 ლანგ-თემური — 17
 ლაშა გიორგი — 80
 ლაშა გიორგის დროინდელი გემატიანე — 36
 ლაშა (დემეტრეს ძე) — 43
 ლევან სომხითის მელიქი — 100
 ლეონტი — 45
 ლეონტი გ. — 99
 ლეონტი მროველი — 17, 18, 20, 23, 25, 26, 32, 33, 35, 42, 53—55, 58—62, 93
 ლიპარიტ ბაღვაში (IX ს.) — 56, 67, 71, 1
 ლიპარიტ ბაღვაში (XI ს.) — 17, 68, 129
 ლიპარიტ ბაღვაში (დავითის თანამედროვე) — 68, 74
 ლიპარიტ ორბელი — 78
 ლომინაძე ბ. — 131
 ლომოური თ. — 25
 ლორთქიფანიძე ი. ს. — 96—98, 100, 101, 1
 132
 ლორთქიფანიძე მ. — 24, 65, 67
 ლუარსაბ მეფე — 52

მათე ურპელი — 76
 მაისურაძე გ. — 79
 მაღოშაძი — 68
 მანგლელი — 116, 117, 119
 მანოელ — 43
 მანუჩი — 90
 მარი ნ. — 20, 21
 მარუაშვილი ლ. — 7, 61
 მატეიანი ჭარბილასი — ავტორი — 35, 36, 55
 მაყა — 37

მაშტოტი, მესროპ მაშტოტი — 29, 30, 31, 118
 მაჩაბელი ს. — 3
 მახარბელი — 66
 მელიქიშვილი გ. — 19, 21, 60
 მელიქსეთ-ბეგი ლ. — 4, 28, 70, 74, 77, 78, 85,
 91, 107, 119, 121—125
 მერვან იბნ მუჰამედი — 49
 მესხია შ. — 106
 მინორსკი ვ. — 49
 მირიან მეფე — 61, 63
 მირიანოძე — 100
 მირიან — 88, 99
 მიქელ — 55
 მოსე ცურტაველი — 31, 35, 104, 118
 მოსე ხორენელი — 21, 22, 29, 30, 31, 46, 47,
 50, 53, 54, 62, 103
 მუსხელიშვილი დ. — 5, 6, 21, 22, 23, 24, 29,
 30, 33, 47, 48—50, 55, 57, 58, 61, 65, 67,
 82, 83, 86, 99, 107, 113, 124
 მუსხელიშვილი ლ. — 4, 37, 63, 65, 66, 71, 72,
 80, 86, 111
 მცხეთოს — 20, 26
 მხარგრძელები — 34, 47, 52, 84—6, 87, 107,
 123—133
 ნადირშაჰი — 110
 ნასარ — 59
 ნერსარან — 59
 ნერსე ერისმთავარი — 49
 ნინო წმ. — 19
 ომან ხერხეულიძე — 41, 56, 101
 ორბელები — 77, 78, 79, 89
 ორბელი (ბარათაშვილი) — 94, 96
 ორბელიანები — 95
 ორბელიშვილები — 46, 94—5, 119, 131
 ოსმალეთის სულთანი — 101
 პაპუაშვილი თ. — 106
 პაპუნა გოსტაშვილი — 97
 პაპუნა ორბელიანი — 13, 40, 56, 101, 119
 პეტერსი — 31
 პეტრე — 55
 პლინიუსი — 29, 56, 103
 პტოლემეოსი — 22

შ.შოთაშვილი — 28, 37, 38, 43, 46, 82—3,
 87, 89, 107
 ჟორდანიას თ. — 40, 121

რატი ბაღვაში — 42, 61, 67, 68
 რატი პაპანი — 55
 რევი — 61
 როსტომ მეფე — 99, 109

რუსუდან დედოფალი — 80
 რუსუდან მეფე — 80, 87, 122

საბა, საბა სულხან, სულხან-საბა ორბელიანი —
 20, 114
 საღუნ მანკაბერდელი — 89
 სამეფო ანელი — 27, 28
 სამეფო დმანელი — 115, 118
 სამეფო სამეფო სახლის ეპისკოპოსი — 29, 31,
 118
 სარგის მხარგრძელი — 34, 78, 83, 84—5
 სარგის (ქართველის ძე) — 106
 საერმაგ — 27
 სახოკია თ. — 25
 საპე ალბანთა მთავარი — 70, 105
 საპე თბილელ — 115
 სეზასტიელი ანონიზი — 55
 სეზოსი — 116
 სენ-მარტენი ვ. — 21, 31, 47
 სენია ჩხეიძე — 40
 სილვესტრი — 49
 სომეხთა მეფე — 48, 53, 54, 68, 71, 84—5
 სომეხი გეოგრაფი — 44, 51, 104
 სომხთის მელიქი — 40, 41, 47, 98—101
 სოფრომი — 118
 სტეფანე ბიზანტელი — 21
 სტეფანე მტებვარი — 32, 35, 47
 სტეფანოზ რუსთველი — 115
 სტ. ტარონელი — 43, 70, 71, 72, 121
 სტეფანოს ორბელიანი — 28, 76—79, 86—87,
 120, 124
 სტრაბონი — 21, 22, 103
 სუმბატ ანელი ბაგრატიონი — 70
 სუმბატ დავითის ძე — 25, 35, 71, 105
 სუმბატ დავითის ძმა — 70
 სუმბატ კვირიკის ძმა — 48, 73
 სუმბატ ორბელი — 77, 78, 122
 სუმბატ ორბელიანი — 91
 სუმბატ ტიფლელის — 43, 69
 სურგულაძე ივ. — 111
 ტაბატაძე კ. — 91
 ტაოსი ორბელი
 ტატიშვილი თ. — 5
 ტილელი — 52

უზენ-ჰასანი — 92, 109
 უფლოსი — 17, 20, 32
 უხტანესი — 21, 24, 27, 28, 31, 32, 55, 57,
 103—4, 115, 120

ფაღლონი — 70, 71, 73
 ფავსტოს ბუზანდი — 21, 22, 23, 47, 48
 ფალავანოსროშვილები — 97

ფანასკერტელი — 5
ფარნავაზი — 23, 26, 27, 32, 53, 55, 58, 59, 60, 61
ფარნაქომ — 32, 33
ფარსადან გორგიჯანიძე — 40, 90, 99
ფეროზ — 33, 54, 56, 61, 62, 63
ფილიპოვი — 3
ფსევდო-შაპუხი — 55, 69
ფუტურიძე ვლ. — 34, 50

ჭავთარიშვილები — 97
ჭამარბეგ — 100
ჭართამ — 18, 20
ჭართველი (სახელი) — 92, 106
ჭართლოს — 20, 23, 25, 26, 32, 53
ქასრე ამბარევი — 65
ჭაიხბაძეები — 92, 93
ჭეჭელნი — 80
ქობულ ხევისუფალი — 66, 72
ქერდი (ამირთმთავარი) — 76, 79, 107

შაზან-ყაენი — 38
ყაუხიშვილი თ. — 103
ყაუხიშვილი ს. — 114
ყაფლანიშვილები — 47, 52, 94—6, 97, 131
ყაფლან ორბელიშვილი — 94—5, 119
ყორხმაზი — 98, 99
ყუბასარი — 79, 84

შამშადინ საიბ დივანი — 90
შანიძე აკ. — 19, 48, 81
შანშე მხარგრძელი (ზაქარიას ძე) — 86, 87, 89, 90, 123
შარაშიძე ქრ. — 92
შაპ-აბასი — 39, 52, 95, 98—99, 110
შაპ-თამაზი — 110
შასესე — 110
შოთა რუსთაველი — 4, 5, 76, 79, 80, 86, 106
შოშიაშვილი ნ. — 80
შენიკი — 8, 28, 29, 35, 62, 63, 103, 119, 120

ჩარმალან ნოინი — 87
ჩიტაია გ. — 97
ჩიქოვანი ივ. — 3
ჩუბინაშვილი გ. — 66
ჩუბინაშვილი ნ. — 29
ჩხატარაიშვილი ქვ. — 106

ცაგარეიშვილი ელ. — 22, 46, 55, 69
ცისკარიშვილი ვ. — 48, 70, 81

Лвашишвили Г. — 19
Адоиц Н. — 21, 22, 23

Баграт IV — 136

ციციშვილი — 99
ციციშვილი ირ. — 5
ცურტაველი იაკობ — 63
ცყიტიშვილი გ. — 5, 46
ცყიტიშვილი ზ. — 16, 56, 113

ძნელაძეები — 122

წალკელი — 121

შილაშვილი ლ. — 24, 130
პიჭინაძე ზაქ. — 15, 40, 101

ხაღილ იზიდის ძე — 24
ხახანაშვილი ა. — 3
ხიმშია — 91
ლორი — 47
ხუაშაგაი — 90

შამბურიცა გ. — 94—97
ჯანაშვილი მ. — 20, 27
ჯანაშა ლ. ნ. — 21, 22, 30, 31, 54, 104
ჯანაშა ს. — 17, 18, 19, 44, 62, 63, 65, 94, 120
ჯანიბეგი — 91
ჯავახიშვილი ივ. — 4, 11, 12, 15, 18, 21, 22, 27, 29, 30, 31, 35, 38, 39, 44, 48, 49, 51—3, 55, 60, 65, 66, 67, 69—77, 82, 84, 90, 92, 103, 109, 114, 118

ჯალალედდინი — 83, 87
ჯალალ თორელი — 55
ჯალალიანცი ს. — 3, 48, 77
ჯაფარ — 68
ჯაფარიძე 3—4
ჯაფარ-ფაშა — 39
ჯეჰან-შაჰი — 91, 109
ქუანშერი (ისტ.) — 17, 33, 35, 43, 50, 54, 56, 59—63, 65, 105, 107, 115, 119
ქუანშერ ქუანშერიანი — 59, 61

ზაბიბ იბნ მასლამა — 44, 49, 50
ჰამდალლაჰ-ყაზვინი — 50
ჰანი კ. — 27
ჰაოს — 26
ჰასან კაენელი — 79
ჰეკაყელ კეისარი — 105
ჰიუბშმანი — 50
ჰმაიკ შამიკონიანი — 104
ჰრაპატ — 53
ჰოდუდ ალ-ალეზი — 50

Бараташвили — 95, 136
Бакрадзе Д. — 125
Бердзенишвили Д. — 134

Буннятов З. — 83
Вандов В. — 23, 50

Галстян А. — 55
Ган К. — 20, 27
Гарнбян И. — 73, 130
Гезлишвили И. — 12, 13
Грен А. — 103
Гулиев Н. — 23, 50

Давид Строитель — 136

Еремян С. — 60, 79, 107
Ершов А. — 3

Носселланн Пл. — 116

Какабадзе С. С. — 38
Қорике курапалат — 72

Латышев В. — 29
Липарит Багуашн — 135

Манандян Я. — 49, 65
Мажников С. — 3
Марр Н. — 19, 21
Меликсет-бек Л. — 4
Меликшвили Г. — 20, 21, 60, 65, 103
Мухелишвили Д. — 23, 50

Armenian Bagralids — 141

Baratashvili — 141
Berdzenishvili D. — 139
Brosset M. — 21, 121

David Aghmashenebeli (David the Restorer) — 141

Dubois de Montpéroux — 3

Hübschmann H. — 47, 48, 50

Khaplanishvili — 141

Ագարանգեղոս — 22

Եղիշ — 30
Երեմյան Ս. — 18

Իճնինեան Ղ. — 43

Կիրակոս Գանձակեցի — 74
Կորիւն — 29

Կաստանեան Կ. — 47

Մեսրոպ Վարդապետ — 29

Մխարդзелн — 136

Парнаваз — 135
Патканов — 44
Пахомов Е. — 72
Пурцеладзе Д. — 100

Такашшвили Е. — 4, 93, 97, 124, 130
Тамерлан — 136
Тар-Аветисян С. — 95

Услар П. — 103

Филипов — 3, 51

Хонели И. — 3

Царевич Вахушти — 93

Чубинашвили Г. — 51, 78, 105, 122
Чубинашвили Н. — 29, 66

Шанидзе Ак. — 21
Шах-Абас I — 137
Шихаб Ад-Дин Ан-Насави — 83

Юрий Боголюбский — 107
Юстиниан — 21, 22

Liparit Baghivashi — 140

Minorsky V. — 24, 49, 70, 71
Mkhargrdzeli — 141
Moise de Corène — 45

Saint-Martin J. 21, 22, 31, 34, 41, 49, 50
Shah Abas I — 142
Soukry A. — 45

Tamerlan — 141

Toutmanoff C. — 23, 24, 31, 49, 63, 98 120

Մովսէս Խորենացի — 22

Ջալալեանց Ս. — 3, 47

Սամուէլ Անեցի — 27
Սեբէոս — 116
Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ — 33
Ստեփանոս Օրբէլեան — 28

Վարդան Բարձրբերդեցի — 33

Փաւստոս Բիւզանդացի — 22

შემოკლებათა განმარტება

აღწერა... — ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ. 1941.

ენიშის პოემა — აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე.

ოსე შრომები — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები.

სოკ — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული.

სიპ — ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები.

ქეი — ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია.

ქ. ს. ძ. — ის. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები.

ქ. ც. — ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.

ცსსა — საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.

ქალძ — ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები.

Акты — Акты собранные Кавказской археографической комиссией.

АЭМГ — Археологические экспедиции Гос. музея Грузии.

ЗВРАО — Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества.

ЗКОИРГО — Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества.

Изв. КИАИ — Известия Кавказского историко-археологического института

Изв. КОИРГО — Известия Кавказского отделения императорского русского географического общества.

ИКОИМАО — Известия Кавказского отделения императорского Московского археологического общества.

КСТ — Кавказская старина.

МНЭБГКЗК — Материалы по изучению экономического быта гос. крестьян Закавказского края.

СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

ХВ — Христианский Восток.

შინაარსი

შეჯამი	3
ქვემო ქართლის ფეოდალური და ეკონომიური გეოგრაფიის მოკლე მიმოხილვა	7
ქვემო ქართლის ზოგადი მნიშვნელობის სახელწოდებანი	16
ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება და პოლიტიკური გეოგრაფია	42
ეთნიკური გეოგრაფია	103
საეკლესიო გეოგრაფია	115
სოციალური გეოგრაფია	128
რუსული რეზიუმე	134
ინგლისური რეზიუმე	139
შემოკლებათა განმარტება	144
საძიებელი	145